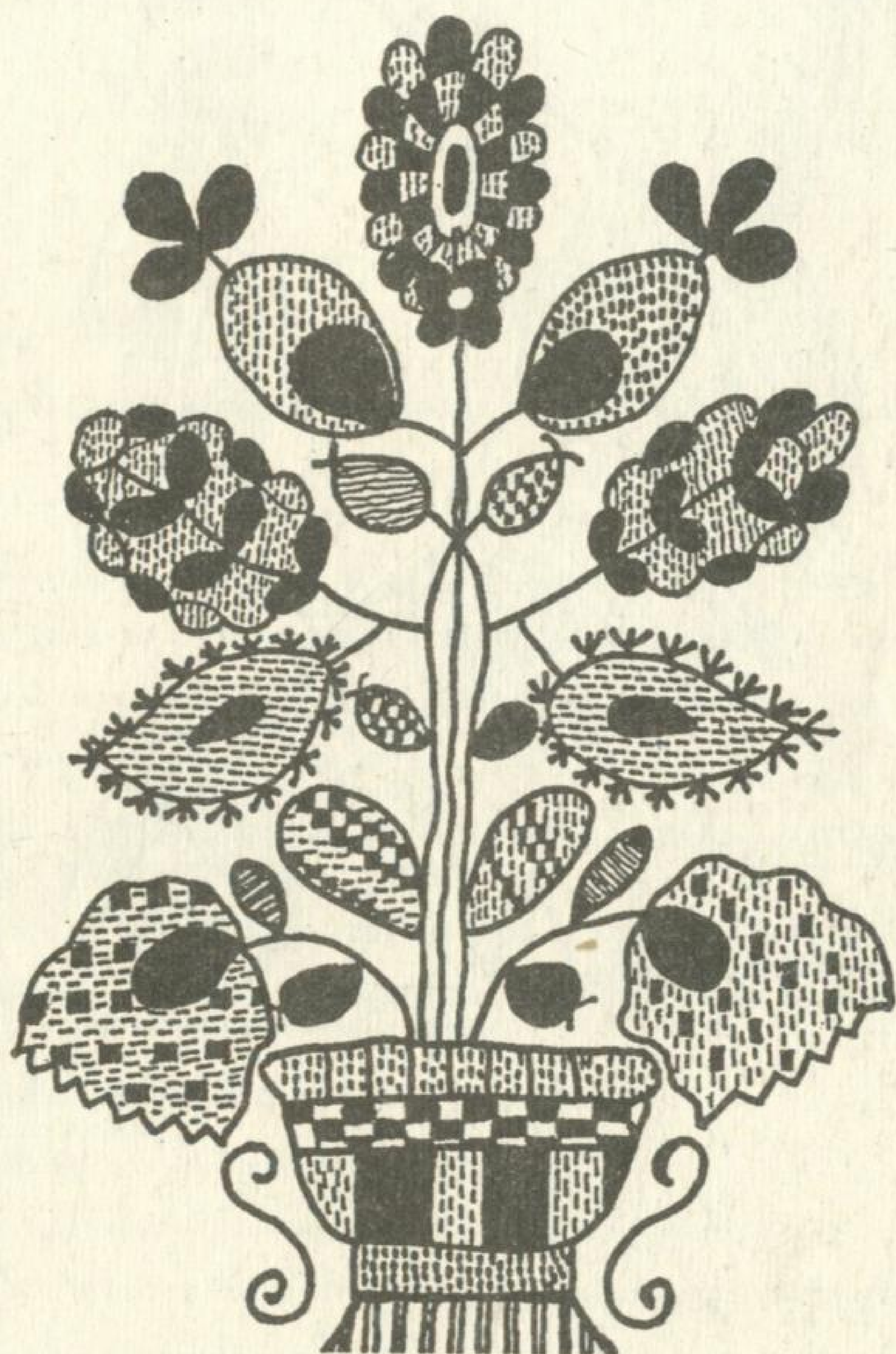
НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

ISSN 0130-693
1996
4

Кобзар Євген Адамцевич.
Мар'ян Маловський.
Олівець, 1968.

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ
МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА,
ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ
ім. М. РИЛЬСЬКОГО

МІЖНАРОДНА
АСОЦІАЦІЯ ЕТНОЛОГІВ

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ
ТА МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

4 1996

ЛИПЕНЬ — СЕРПЕНЬ

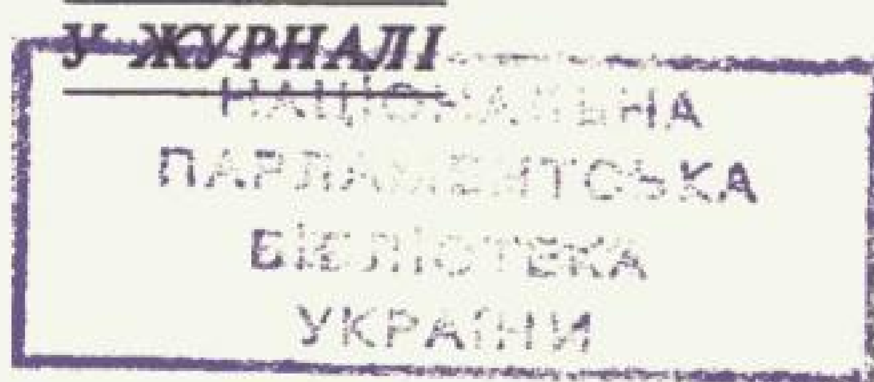
(251)

Рік заснування 1925

Виходить один раз
на два місяці

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

У ЖУРНАЛІ

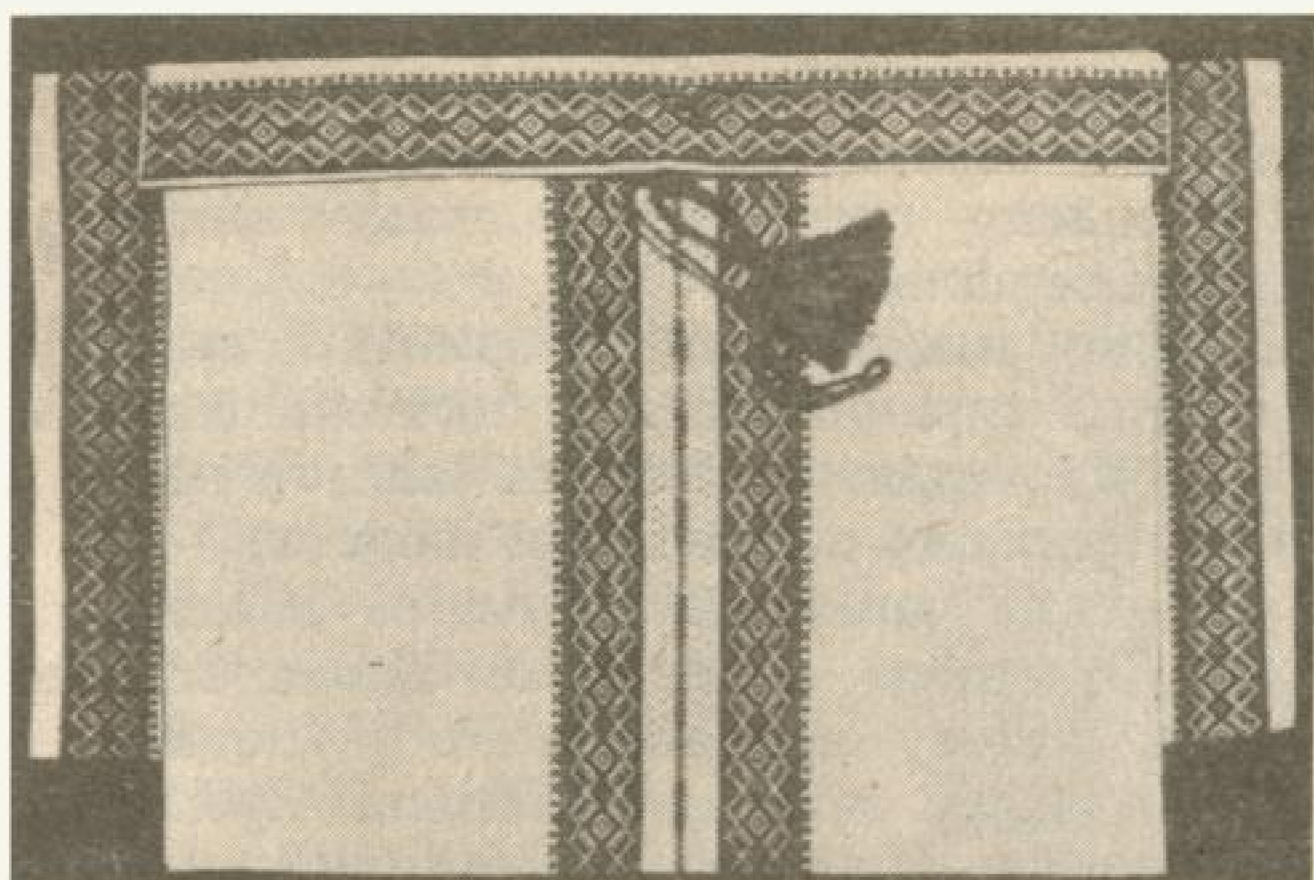
ЗАСНОВНИКИ ЖУРНАЛУ (при поновній державній реєстрації):
Національна Академія Наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Міністерство культури та мистецтв України

Адреса редакції
252001 МСП, Київ 1
вул. Грушевського, 4
Телефон 229-50-29

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ. № 640 від 25.05.94

Здано до набору 18.09.96. Підп. до друку 11.11.96. Формат 70x108/16. Папір друк. № 2. Гарн. Тип Таймс. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 8,4. Ум. фарбо-відб. 8,93. Обл. вид. арк. 10,17. Тираж 1290 прим. Зам. 6-537.

Оригінал-макет підготовлено у видавництві «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.
ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги». 252030 Київ, вул. Б. Хмельницького, 19.

НАУКА І СУЧАСНІСТЬ

УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ І ЕКОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

З утвердженням Української державності постало чимало суто етнографічних проблем, які раніше якщо й порушувалися, то надто обережно та й то лише у вузькому колі фахівців. Сьогодні ці проблеми набули великої державної ваги, а відтак — вийшли за межі академічної науки і зайняли чільне місце на шпальтах газет та у програмних документах різних політичних сил та інституцій. Ключовими серед них є питання сутності національного та його значення у державотворенні, у розвитку культури, у консолідації народу та будівництві правового громадянського суспільства.

Парадоксальним видається факт, що й сьогодні у незалежній Українській державі знаходиться чимало сил, які не лише на рівні політичних дискусій, але й в наукових академічних виданнях силкуються довести згубний вплив на суспільне життя національного фактору або, в кращому разі, знівелювати його значення. Адепти цих теорій вбачають небезпеку в тому, що легітимізація ролі національного фактору у державному будівництві та прив'язка національної ідеї до державотворення спричиниться до етнізації самої державності, надасть їй національно-українського характеру, а це, на їх думку, ніби-то суперечить інтересам національних меншин України.

У контексті цих застережень з'являється чимало публікацій, що різко критикують національно-українські орієнтації в освіті та культурі. Культурно-національна традиція розглядається ними як перешкода на шляху цивілізаційного поступу суспільства.

Тенденційність і упередженість таких теорій є очевидною. Зрозуміло, що відкидаючи значення національного фактору у державному будівництві та у повновартісному культурному самоствердженні народу, ці автори обстоюють вузькогрупові, а не загальнонаціональні, загальнодержавні інтереси. А між тим, питання охорони національних культур постали впродовж останніх років серед найважливіших проблем світового співтовариства.

Відзначаючи велике суспільно-політичне значення національних культур, Генеральна конференція ЮНЕСКО (1989 р.) рекомендувала всім державам — членам ЮНЕСКО — ввести в дію спеціальні правові положення й організаційні заходи, спрямовані на збереження й захист традиційної народної культури. Для України ці рекомендації особливо актуальні. Через багатосотрічне недержавне буття нації, через довготривале руйнування селянства, що в Україні утворювало ядро нації, українській традиційній культурі було завдано непоправної шкоди. Було підірвано здорові народні пріоритети й духовні цінності, а розмаїта обрядово-звичаєва культура викорінювалася як патріархальщина й націоналізм. Це не могло не позначитися на загальній екології народної культури в Україні.

Внаслідок цих деструктивних процесів втрачено безперервність культурної традиції українства, етнокультурну спадкоємність і міжпоколінні зв'язки. Порушення безперервності культурно-національної традиції вкрай

згубне для суспільства, адже «традиція, — за слушним визначенням Є. Маркаряна, — є специфічним механізмом, який детермінує загальну спрямованість суспільного розвитку»[1]. Втрата чи зруйнування традиції спричиняє втрату орієнтирів суспільного прогресу, зумовлює загальну суспільну невизначеність і безперспективність.

Усвідомлення величезного значення національних традицій і культур для повновартісного розвитку людства спричинилося в посттоталітарних суспільствах до перегляду популярної донедавна концепції «злиття націй і культур» як безальтернативної і прогресивної перспективи людства.

Політика злиття націй та створення багатонаціонального об'єднання через насильну асиміляцію державною нацією — гегемоном інших етносів, і українського зосібна, спричинила етнічну невизначеність і «подвійну» етнічну самосвідомість, що в свою чергу породило метисні прошарки суспільства та маргінальну психологію. Нормою є чітка визначеність національної належності. Множинність національної самоідентифікації веде до роздвоєння психіки особистості, а в масштабах етносу — згубно впливає на весь його духовно-творчий та інтелектуальний потенціал. Такі ж згубні наслідки для всього людства має ліквідація національних особливостей народів і уніфікація людського суспільства. На думку С. Арутюнова, так звані природні тенденції «добровільної етнічної асиміляції», урбанізації та стандартизації побутово-культурної сфери життя — все це прояви ентропійної тенденції, аналогічні зменшенню видового складу фауни і флори, забрудненню природного середовища тощо[2].

Відтак, вирішенню проблеми екології національної культури в Україні передує потреба об'єктивного наукового осмислення сутності й ролі нації, неупередженого дослідження сучасного етнопсихологічного стану українського етносу, з'ясування наслідків впливу на українську ментальність суспільно-політичних реалій часів тоталітаризму (етноцид 30-х років, масштабні репресії, мовна та культурна агресія держав-поневолювачів).

Необхідність реалізації системи державних заходів на екологію національної культури та розгортання комплексних досліджень екологічних аспектів сучасного етнопсихологічного стану нації та української національної культури актуалізується в зв'язку з активним протидіянням певних сил (через пресу та засоби масової інформації), національно-культурній рекреації, відродженню власне української культури, формуванню національно визначеної системи освіти тощо.

Прихильники творення абстрактної, позанаціональної культури трактують орієнтації на відродження національної культури як шлях до «провінційності», «розриву культурного простору», «самообмеження й ізоляціонізму». Спроба ототожнення дуже поміркованих і обережних кроків Української держави на підтримку національного шкільництва та мови, на реабілітацію культурно-національної самобутності народу з «експансією національного нормативізму», який ніби-то «гальмує позанормативну творчість, інновації», є не чим іншим, як політичним лукавством. Адже саме в рамках традиційно-національної культури і на її базі можливе виникнення інновацій. Традиція як своєрідний етнокод нації і передумова зародження нових елементів постає основою культурно-національного прогресу. Високо оцінюючи соціальне значення культурної традиції, Є. Маркарян підкреслює, що роль традиції для соціального життя можна прирівняти до ролі генетичних програм для біологічного життя.

Зауважимо, що державна охорона національної «традиційності», культурної самобутності у прибалтійських країнах не заважає цивілізаційному поступу цих країн. Відомо також, що відродження (по здобуттю чехами незалежності) чеської мови і культури у переважно німецькомовному середовищі чехів не спричинилося до їх культурного занепаду чи ізоляціонізму, а лише прислужилося стрімкому культурно-національному піднесенню.

Орієнтація на національну ідею, збереження розмаїття культурних традицій попередніх історичних етапів, на думку дослідників, відіграла вирішальну роль у сучасних економічних та соціальних успіхах японського та південно-корейського народів.

За умов утвердження державності актуалізується потреба відродження повновартісного національно-культурного середовища, націоналізації куль-

тури. Бо ж видається не правомірним ні з морального, ні з правового поглядів узалежнювати культурно-національну самореалізацію українців як більшості населення держави від симпатій чи антипатій до них та до їх культури з боку окремих національних меншин. До того ж, забезпечення прав та культурно-національних запитів національних меншин Українська держава гарантує конституційно.

Негація національно орієнтованих заходів держави в сфері освіти та культури нерідка вмотивовується нібито низькою престижністю та конкурентноспроможністю української культури, її провінційністю і нездатністю забезпечити сучасне «інформаційне поле» тощо.

Марфа Тимченко.
Ваза, що експонувалася в Марселі 1959 року.
Фарфор, підглазурний розпис.

Провідникам подібних теорій та ідей пріоритетною видається російська культура, яка нібито і надалі у посттоталітарних суспільствах виконує цивілізаційні функції. В цьому проявляється настанова тоталітарного періоду, за якою мірилом вартості культури був рівень засвоєння соціонормативної організації народного життя і культури російського зразка, продукованої центром стандартизованої та уніфікованої системи цінностей великоросійської нації. Нехтується, як і раніше, очевидна істина, що жодна національна культура не може претендувати на універсальність, що так звані її переваги над іншими національними нібито меншовартісними культурами є не що інше, як прояви шовінізму, духовної агресії держав-поневолювачів.

Демократизація і гласність, що утверджуються в посттоталітарних суспільствах після розвалу імперії, дозволяють оприлюднити дедалі ширшу інформацію, що розвінчує «цивілізаторську сутність» російського культурного проникнення в національні республіки колишнього союзу. Передусім, фактичний диктат Москви в економіці національних республік, основною метою якого був максимальний економічний визиск їх природосировинних ресурсів, завдав непоправної шкоди екології. Дослідники розглядають екологічну кризу у середньоазіатсько-казахстанському регіоні як наслідок здійснюваних союзним центром бездумних господарських заходів (будівництво у гірській місцевості величезних водосховищ, ГЕС; зрошення земель на схилах гір; затоплення родючих грунтів; нераціональний розвиток добувної промисловості, що спричинив зміни гідрологічного режиму, складу водостоку та мікроклімату; вирубка гірських лісів; хижацька експлуатація, а відтак — стрімка деградація гірських пасовищ тощо)[3], що вже сьогодні викликають землетруси, паводки, зсуви гірських масивів та інші масштабні екологічні лиха, що спричиняють численні людські жертви.

Як відомо, в Україні наслідки волюнтаристських дій імперського керівництва у природокористуванні виявилися ще більш трагічними: забруднено ріки та грунти, а Чорнобильською аварією завдано непоправної шкоди не лише природі, а й генофонду всієї нації.

Через безконтрольне природокористування та нав'язування центром господарської уніфікації, з одного боку, порушена хистка рівновага у при-

родному середовищі, а з іншого — звузився спектр побутових та господарських адаптацій населення національних республік.

Російське культуртрегерство проявилося у зневажанні місцевих форм господарювання та соціальної організації, у насадженні стандартних структур, властивих російській етнокультурі[4]. Відтак, місцеві традиції викорінювалися, руйнувалися як меншовартісні і шкідливі, до того ж «підозрілі в плані буржуазного націоналізму».

Щодо України, то О. Нельга слушно зауважує, що впродовж цілих десятиріч велася боротьба російської центральної влади супроти приватновласницької психології українського селянства та притаманних йому форм землекористування, проти економічної культури нації[5]. Індивідуально — незалежний характер господарювання, вільне землеволодіння, характерний український індивідуалізм та демократизм суперечили сповідуваному Росією патріархальному колективізму, «общинним» ідеалам та настроям, а тому викорінювалися найжорстокішими методами.

Таке гвалтівне впроваджування в Україні впродовж сторіч характерних для російської етнокультури ідеалів не минуло безслідно. Воно спричинило деформацію української ментальності. Відомо, що підневільна нація виробляє здатність пристосовуватися до чужих порядків, формально сприймати чужі суспільні ідеали. Чужі ментальні настанови поступово блокують і витісняють власні ментальні прояви й етнічні риси. Відтак, наслідком колоніального гноблення в Україні стали світоглядні та етнопсихічні деформації, а також прищеплений українцям колоніальною владою негативний «автоімідж», негативне уявлення про самих себе.

Негативний «автоімідж» твориться впродовж тривалого часу шляхом проектування негативних якостей колоніальної влади на підневільний етнос, який поступово починає ототожнювати себе з накинутим йому зовні образом, вірити в той образ, як у свій власний. Як слушно відзначають дослідники, «колонізований народ не лише змушений нести на собі тіньову частину домінуючої культури, а й діяти в її межах». У середовищі українства негативні проекції домінуючих донедавна культур (російської, польської) проявляються через комплекс національної неповноцінності, через зневагу до всього українського, самозневагу. Засвоївши погляди і цінності колонізаторів, значна частина українського суспільства стає на шлях руйнування власної етнокультури[6]. Отже, відродження національної культури тісно пов'язане з проблемою подолання наслідків колоніальної спадщини, витіснення з колективної підсвідомості українства негативного «автоіміджу», негативного сприйняття національної спадщини, національної культури.

Система державних заходів на рекреацію національної культури повинна передбачати створення відповідних умов для повноцінної реалізації властивих українству морально-етичних, соціальних та етно-психологічних особливостей, для реабілітації притаманних нації етнопсихологічних координат, забезпечення її права бути собою, а не уподібнюватися сусідам. Обстоюючи це природне право народів, В. Жаботинський писав: «Кожному народові чи народцеві, хоч би де він був, потрібне право і можливість бути і залишатись самим собою і голосно називатись своїм національним ім'ям: лише за цієї умови здійсненне справжнє братерство між ним та людьми іншої крови»[7].

Суспільно-політичний досвід XX століття переконує, що без врахування національного фактору навіть насильницькими методами не можна досягти органічності колективного народного життя. «Чужа національна сутність, чужа психіка і просякнена нею культура, не можуть бути справді засвоєні навіть протягом цілої генерації, навіть протягом кількох генерацій»[8]. Навіть за умови кількасотрічної асиміляції у поневоленого народу продовжує зберігатися особливий акцент мови та душі. Штучна, насаджена силою соціальна нормативність чужої етнокультури, руйнує культурну систему поневоленого етносу, вихолощує його вітальні цінності, збіднюючи тим самим потенціал загальнолюдської культури. Як справедливо пише ідеолог сіонізму В. Жаботинський «дозволити занидити своїй або чужій племінній самобутності — це не заслуга перед людством та прогресом —

це щонайменше, гріх злочинного недбальства»[7]. Адже ні імперська, ні соціалістична «общерусскость» не змогли забезпечити повноцінної самореалізації кожної національної спільноти чи особистості в ній, а продукували лише провінційність та недолугий штамп з панівної етнокультури.

Теорії про етнічну уніфікацію як перспективу людства узаконюють культурно-мовну агресію великодержавних націй, негативно впливаючи на повноцінну реалізацію духовного потенціалу поневолених етносів. Натомість аналіз суспільно-історичного досвіду людства переконує, що саме нації і національні держави «запевняють вічність спільноти і одиниці в тій спільноті», створюють оптимальні умови для самовияву особистості та реалізації потенціалу етнічної спільноти.

Заперечуючи тезу про те, що «прогрес веде національності до повного злиття», В. Жаботинський зазначає, що економічний поступ та розквіт вестимуть «не до послаблення, а до зміцнення національної несхожості», до цілковитої гармонії за цілковитої національної розмаїтості. Акцентуючи довічну приреченість людства і культур на національне розмаїття, він пише: «...вплив навколишньої природи незмінний у своїх головних рисах, триває без коливань протягом сторіч і тисячоліть, одвічно підтримуючи незмінні засади національної індивідуальности». Оскільки національні особливості творяться, головним чином, природними умовами тієї місцевості, де ця національність живе, то про «повне злиття націй» не може бути і мови. З цією думкою погоджуються і сучасні дослідники. С. Арутюнов вважає, що «утворення етнічних культур як і видоутворення є процесом адаптації до специфічних природних та соціальних ніш. Уже через різноманіття природних умов нашої планети етноутворення було неминучим. Сама цивілізація, щоб не втратити своєї адаптаційної перспективи, повинна йти лише шляхом диверсифікації і дивергенції, оскільки уніфікація цивілізації означала б втрату нею адаптаційної перспективи, а отже — стагнацію і загибель»[10]. «Викликає подив, — відзначає автор, — що в локальному масштабі провідники злиття націй й досі не переводяться»[11].

Чимало прихильників ідеї відновлення імперії та злиття націй, що традиційно подається як безальтернативна перспектива розвитку людства, залишилося в посттоталітарних суспільствах і, зокрема, в Україні. Поширення цих ідей та нав'язування громадськості певних стереотипів мислення й формування на рівні підсвідомості конкретних психологічних настанов запрограмовані на руйнівну й дистабілізуючу дію в молодих незалежних державах.

Про політичну сутність цих концепцій свідчить той факт, що апологети ідей про злиття націй та про переваги «наднаціональної» держави і культури активно їх впроваджують лише в колишніх колоніях, і зокрема — в Україні. Виїжджаючи ж на свою історичну батьківщину, вони про подібну ідеологію не лише не згадують, а стають войовничими прибічниками національної держави та культури. В Україні, як і в інших республіках колишнього Союзу, носіями та виразниками проімперських настроїв є категорія населення, що формувалася впродовж кількох сторіч як колоніальна адміністрація. Національне відродження корінних етносів розглядається ними як загроза їхньому панівному становищу, а тому й протидіють вони державним заходам на рекреацію національної культури, зверхньо ярликуючи національно свідому інтелігенцію зневажливими наличками: «национальноозабоченные», «национал-патриоты», «бандеровцы» та ін. Неповага проросійської частини населення до місцевої етнокультури та національної мови — це безперспективний шлях, який може лише спричинити міжнаціональні конфлікти. Передумовою нормального, цивілізованого міжнаціонального спілкування, «завжди було певне знання й повага до етнічно специфічних, національних кодів і принципів поведінки»[12].

Усна народна творчість різних народів має чимало прислів'їв, що застерігають від зневаги і нехтування чужої етнокультури та поведінкових табу: «Не лізь у чужий монастир зі своїм статутом», «Коли куди-небудь поїдеш, тамтешню шапку одягай» та ін. Соціонормативне багатство

національних культур має виразний адаптативний характер, а тому руйнація будь-яких етнічних маркерів збіднює потенціал загальнолюдської культури.

Збереження і культивування традицій постає, відтак, не лише як важлива передумова тривкості нації в часі та просторі, але й як засіб розширення адаптаційних можливостей загальнолюдської культури.

Традиційна народна культура в Україні за умов недержавного буття нації виконувала функції національної школи і релігії. Вона була своєрідним засобом крізьвікових контактів і передачі етнокультурної інформації, гарантом збереження українством своєї усвідомленої національної ідентичності. Живе побутування звичаєво-обрядової культури в українському селі творило таке етнопсихологічне середовище, яке на підсвідомому рівні формувало конкретні національно-психологічні настанови, кодувало й генетично закріплювало національно важливу інформацію. Відтак стає зрозумілою та особлива роля традиційної духовної культури і світоглядних засад у самоутвердженні й історичному поступі українського народу, у творенні своєрідного етнокоду нації. Завдяки безперервному, живому побутуванню народної традиційної культури як активного етнопсихологічного чинника життєдіяльності українське селянське середовище спромоглося зберегти ідею національної окремішності, «жертовно живити національно-визвольні змагання народу на різних етапах нашої історії», висувати нові й нові покоління національно-свідомої інтелігенції, учених і митців натомість зденаціоналізованої еліти. Отже, традиційна культура була легальним засобом протидіяння асиміляторській політиці окупаційних режимів, що намагалися зрусифікувати, змадяризувати чи сполонізувати широкий загал українства. В. Янів слушно зауважує, що «тільки завдяки глибокому відчуттю традиції український народ не перетворився на етнографічну масу, незважаючи на татарське лихоліття, дворазову втрату провідної верстви, часи руїни і століття неволі»[13].

За нових умов, коли Україна виборола державність, іншою видається і роля традиційної духовної культури. Безперечно, що практикована інсценізація календарної обрядовості й свят як форма пропаганди народної традиції, її знакового вираження має таке ж право на існування, як поширення історичного знання. Проте тенденція до ототожнення чи підміни подібними видовищами власне культурно-національного відродження не приведе до бажаного успіху. Адже механічна реанімація елементів традиційної культури не зможе відновити втрачених крізьвікових зв'язків, прищепити забуті звичаї та обряди й забезпечити їх повноцінне функціонування у сучасному суспільстві. Слід дбати про творення на основі національних традицій високих зразків сучасної професійної культури, про використання традицій як чинника етнопсихологічного самоутвердження народу та плекання його національної ідентичності.

Питання екології національної культури в Україні актуалізуються ще й у зв'язку з руйнівними наслідками Чорнобильської катастрофи. Аварія на АС завдала непоправної шкоди не лише фізичному здоров'ю населення Полісся й усієї України, негативно вплинувши на національний генофонд, але й позначилася на духовності поліщуків та нації в цілому. Було розірвано цілісність традиційного культурного комплексу Поліського регіону, зруйновано вироблені впродовж століть адаптаційні механізми і взаємозв'язки поліщуків з природою, з довкіллям. Руйнація регіональних етнокультурних особливостей, як і етнічна уніфікація, є негативним для цивілізації явищем. В межах нації ліквідація локального розмаїття етнокультури збіднює загальнонаціональну культуру, веде до одноманітності, втрати поліморфізму. Дослідники відзначають, що культурний поліморфізм є необхідною передумовою повноцінності культурної системи. Збереження локального розмаїття етнічної традиції постає чинником ретроспективної надлишковості етнокультури, яка потенційно має велике адаптативно-еволюційне значення.

Є. Маркарян зазначає, що «локальне розмаїття культури людства, котре розглядається як його поліваріантність», є не що інше як один з проявів її надлишковості. Надлишковість культури забезпечує виконання її адаптативних функцій не тільки щодо наявних умов середовища, але й гарантує

адаптативний ефект за нових, різко відмінних умов[14]. Відтак, культура повинна зберегти в собі не лише те, що необхідне за умов сьогодення, але і те, від чого б, здавалося, сьогодні можна легко відмовитися, та яке, проте, за нових не передбачуваних сьогодні умов може стати життєво важливим.

У цьому контексті видається доцільним розглянути етнокультурну та етнопсихологічну ситуації в середовищі поліщуків, що спричинилася катастрофічними подіями на ЧАЕС.

Характерні ландшафтні та природно-кліматичні особливості Полісся як одного з історико-етнографічних регіонів України зробили істотний вплив на формування своєрідної матеріальної та духовної культури поліщуків. Певна ізольованість Полісся через природно-географічні фактори та відсутність належного сполучення з промисловими та культурними центрами сприяла кращій збереженості тут локальних етнографічних особливостей місцевої традиційної культури, а також побутуванню численних дохристиянських обрядів. Ще й до сьогодні подекуди тут зберігаються давні язичницькі обряди водіння куста, проводів русалок, поминальні дійства дідів, оригінальні «ягідні» та «грибні» пісні, пов'язані зі збиральництвом тощо. Аварія на Чорнобильській АЕС та викликані нею масові організовані переселення та стихійні міграції поліщуків у інші за природно-географічними характеристиками регіони України істотно вплинули на звичний спосіб життя та господарювання поліщуків, на характер їхнього матеріально-предметного середовища (традиційного хатнього начиння, інтер'єру та екстер'єру житла, господарського реманенту, природно-сировинних ресурсів, різновидів харчових запасів тощо). Відтак, за умов відмінного господарського, культурного, мовно-діалектного середовища, в яке потрапили поліщуки-переселенці, існують об'єктивні передумови для інтенсивної трансформації поліських варіантів традиційної культури. Так, через відсутність необхідної сировини для виготовлення традиційних виробів місцевих художніх промислів спостерігається занепад характерних для Полісся промислів та ремесел (деревообробного, ткацтва тощо). Вирвані зі свого природно-кліматичного та звичного матеріального середовища, переселенці поступово втрачають набуті віками навики господарювання на землі та призвичаюються до нових умов, засвоюючи місцеві агрокультурні знання та вміння.

Істотно змінюються в середовищі переселенців традиційні поліські способи будівництва житлових та господарських споруд, дедалі більше узалежнюючись від місцевих будівельно-сировинних ресурсів та традицій. Зникає, водночас, поширене серед поліщуків збиральництво, яке, з надлишком, забезпечувало кожну родину ягодами та грибами і відігравало значну роль в харчовому раціоні поліщуків, в асортименті страв поліської народної кухні. Поступово забуваються характерні для Полісся способи вилову та приготування риби (у місцях нового поселення, як правило, ріки далеко не такі багаті рибою, як на Поліссі). Легкі піщані грунти, характерні для Полісся, як відомо потребують інших способів обробки, аніж важкі чорноземи.

Водночас з тенденцією руйнації елементів матеріальної культури спостерігається витіснення зі сфери живого побутування традиційних явищ духовного життя поліщуків-переселенців. Передусім, як свідчать дані експедиційних досліджень, звужується спектр традиційної обрядовості. До цього спричиняються нові екстремальні умови життя переселенців, їх численні особисті трагедії, психологічний дискомфорт та відсутність взаєморозуміння з новим сільським оточенням. Фольклорно-етнографічна експедиція комплексного дослідження культури та побуту переселенців з регіонів, потерпілих внаслідок аварії на ЧАЕС, зафіксувала численні факти зникнення зі сфери живого побутування в середовищі переселенців поширених на Поліссі обрядодійств. Часто через нерозуміння місцевими жителями сутності поліської обрядовості «водіння куста», «проводів русалок», відверте глузування з їх боку, переселенці змушені відмовлятися від узвичаєних форм ритуально-обрядових традицій. Відтак зникає оригінальний пласт духовності, що ритуально з'єднував покоління, розривається живий зв'язок минулого з майбутнім. Адже ж в основу архаїчних обрядодійств поліщуків закладена ідея пошанування батьків, культу предків, глибинного зв'язку

між минулими та нинішніми поколіннями, між днем вчорашнім і завтрашнім. Якщо подібним тенденціям не протидіяти, то протягом найближчого десятиріччя ці унікальні прояви духовності поліщуків у новому середовищі будуть втрачені назавжди.

Руйнація ж регіональних чи локальних етнокультурних особливостей, як відомо, веде до втрати нацією її оригінальних культурних набутків, до уніфікації культури та звуження спектру її адаптаційних можливостей. Раціональна і виважена позиція суспільства і держави повинна полягати в послідовному, фронтальному і неухильному проведенні негентропійних, культуроохоронних заходів. Мова йде про заходи, які протидіють так званій «природній» етнічній асиміляції, стандартизації культури та побуту, витісненню локального етнокультурного розмаїття.

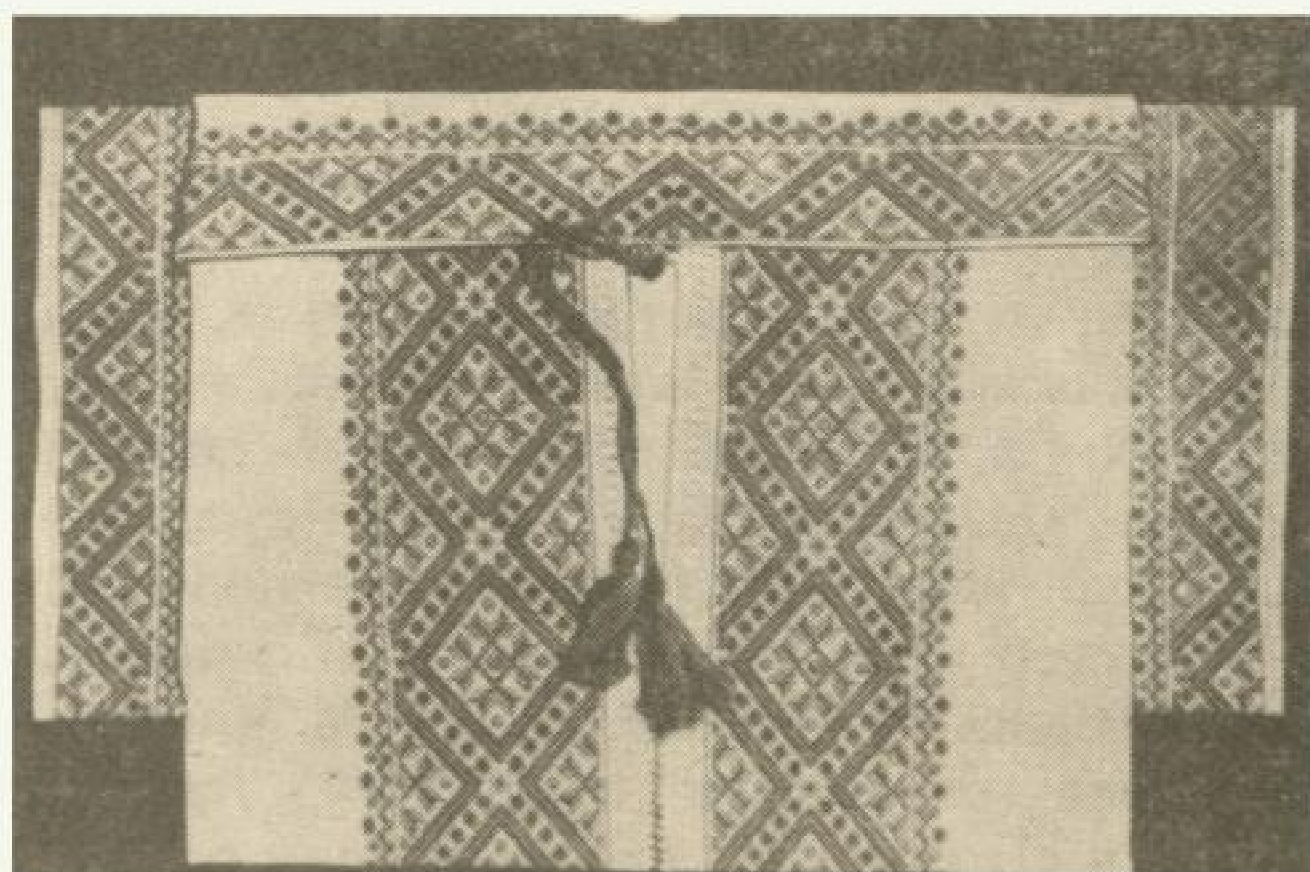
В загальнолюдських і національних інтересах подбати про державну підтримку та заохочення культурної диверсифікації у всіх її формах. Адже, чим більше культурно диверсифікована система, чим більше вона має варіантів і альтернативних форм матеріального життєзабезпечення і, що важливо підкреслити, духовних структур психологічного комфорту, включно з найрізноманітнішими громадськими інституціями і формами колективного дозвілля, тим вища життєстійкість такої системи[15]. Отже, мова йде не лише про актуальність і значимість збереження матеріального, а й, що не менш важливо, духовного розмаїття національної культури.

Актуальним завданням української інтелектуальної еліти є вміле освоєння української культурної традиції, набутків національної духовності. Проте йдеться не про штучне привнесення в сучасний культурний процес певних національно-нормативних ознак і не про сповзання на позиції етнографізму, а про творення в контексті традиції нового, адже відродження — це не є механічне поновлення чи відтворення того, що було. Тому багатство народної традиційної культури слід розглядати не як джерело сліпого копіювання та наслідування, а як «школу художнього мислення», традиційне підгрунтя нової національної культури. Опираючись на кращі здобутки національної культури, протидіючи силі інерції та обмежуючи домінування чужої культури, маємо творити сучасну українську культуру, орієнтовану на запити урбанізованого суспільства. Плекання нових традицій, творення нових ідей та високих інтелектуальних і мистецьких зразків в усіх царинах культури, розвиток сучасних українських форм маскультури, посилення національно-культурного характеру усієї системи освіти, розширення обізнаності з культурами інших народів світу, употужнення інформаційного потенціалу українського слова — такі передумови становлення повноартісного українського національно-культурного середовища, альтернативи якому, за умов утвердження державності, немає.

Ганна СКРИПНИК

Київ

[1] *Маркарян Э.* О значении междисциплинарного обсуждения проблем культурной традиции // Советская этнография, 1981, № 3.
[2] *Арутюнов С. А.* Адаптативное значение культурного полиморфизма // Этнографическое обозрение, 1993, № 4. — С. 48.
[3] *Брусина О. И.* Киргизия: социальные последствия аграрного перенаселения // Этнографическое обозрение (ЭО), 1995, № 4. — С. 98; *Бушков В. И.* Таджикистан: традиционное общество в постиндустриальном мире // ЭО, 1995, № 4. — С. 93—95.
[4] *Бушков В. И.* Таджикистан: традиционное общество в постиндустриальном мире. — С. 91.
[5] *Нельга О.* Українство як етнопсихологічний феномен // Українська діаспора. — Ч. 3. — Київ — Чикаго, 1993. — С. 12.
[6] *Грабович Оксана.* Колоніальна спадщина в сьогоднішній Україні: кілька ключових питань // Другий Міжнародний конгрес українства. — Львів, 1994. — С. 18.
[7] *Жаботинський В.* До питання про націоналізм (відповідь п. Ізгоєву). // Вибрані статті з національного питання. — К., 1983. — С. 39.
[8] *Жаботинський В.* До питання про націоналізм.
[9] *Там же.*
[10] *Арутюнов С. А.* Адаптативное значение культурного полиморфизма. — С. 44.
[11] *Там же.*
[12] *Арутюнов С.* Адаптативное значение культурного полиморфизма. — С. 55.
[13] *Янів В.* Нариси з історії української етнопсихології. — Мюнхен, 1993.
[14] *Культура* жизнеобеспечения и этнос. — Ереван, 1983. — С. 5—15.
[15] Див.: *Арутюнов С.* Адаптативное значение культурного полиморфизма.

З ІСТОРІЇ НАУКИ, КУЛЬТУРИ ТА ПОБУТУ

ВЗАЄМИНИ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО З ВОЛОДИМИРОМ ГНАТЮКОМ

Про взаємозв'язки Михайла Коцюбинського з визначним українським народознавцем Володимиром Гнатюком (1871—1926) писалося доволі багато. Поштовх до цього дав сам В. Гнатюк, опублікувавши негайно після смерті М. Коцюбинського спогади про свої стосунки з українським письменником, ілюстровані 126 листами Коцюбинського до нього[1]. В 1940—43 рр. ці листи були передруковані у Чернігові та Уфі разом з 99 листами В. Гнатюка до М. Коцюбинського[2].

В. Гнатюк захоплювався творами письменника ще від студентських років, зокрема після його перших відвідин Львова у 1890 р. Ставши упорядником ювілейного збірника Івана Франка, В. Гнатюк у 1897 р. запросив до участі у цьому виданні також М. Коцюбинського. Той обіцяв вислати до збірника оповідання «В путах шайтана», однак воно надійшло із запізненням і збірник-альманах «Привіт Д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності» (Львів, 1898), що вмістив твори 26 авторів, вийшов без участі в ньому М. М. Коцюбинського.

В тому часі В. Гнатюк став секретарем Наукового товариства ім. Шевченка та секретарем і головним редактором новозаснованої Українсько-руської видавничої спілки. Маючи на руках досі не опубліковане оповідання М. М. Коцюбинського «В путах шайтана», він вирішив долучити до нього кілька інших його творів і видати окремою книжкою. М. Коцюбинський охоче погодився на таку пропозицію і між ними зав'язалося жваве листування. Книжкою М. Коцюбинський був дуже вдоволений[3]. Отримавши перший її примірник, він писав: «Книжка видана так добре, так чепурно, що мені лишається скласти Спільці в особі Вашій, яко директора її, велике спасибі»[4]. У той час, однак, царський уряд наклав сувору заборону на ввіз українських книжок в Росію і Коцюбинський довго не міг дістати навіть призначених йому авторських примірників. Книжки, висилані зі Львова, російська цензура або ліквідовувала, або повертала назад. У зв'язку з тим В. Гнатюк від імені НТШ надіслав протест начальникові Головного управління в справах друку в Петербурзі Миколі Шаховському та на ряд інших адрес. Дружина покійного Куліша зверталася в цій справі навіть до цариці, але без найменшого результату[5].

Незважаючи на труднощі з дистрибуцією галицьких видань в Україну, В. Гнатюк підготував до друку і видав ще три книжки оповідань М. Коцюбинського: «По-людському»[6], «Поєдинок»[7] та «У грішний світ»[8]. На той час це було майже повне видання творів М. Коцюбинського. Ряд оповідань В. Гнатюк опублікував на сторінках «Літературно-наукового вісника», який до 1906 р. виходив у Львові під його редакцією.

Вони пізніше увійшли до збірки «Деб'ют»[9].

Через М. Коцюбинського В. Гнатюк підтримував зв'язки з Панасом Мирним (П. Рудченком), який скрупульозно зберігав свою анонімність. Він

упорядкував і видав три його книжки: «Лихі люде»[10], «Морозенко»[11] та «Серед степів»[12].

Офіційне листування між цими двома велетнями духу[13], пов'язане з виданням творів М. Коцюбинського, переросло у щиру дружбу, яка тривала до останніх днів життя письменника.

Обоє з часом навчилися оминати царську цензуру, так що М. Коцюбинський отримував не тільки свої книжки, але й майже всі інші видання НТШ. Особливо захоплювали його фольклорно-етнографічні збірники В. Гнатюка («Етнографічний збірник», «Матеріали до українсько-руської етнології»). Під його впливом і за його анкетами та методичними довідниками почав записувати фольклор у Східній Україні й М. Коцюбинський. Працюючи в Чернігівській губернській архівній комісії, М. Коцюбинський за матеріалами В. Гнатюка опрацював спеціальну програму дослідження, яка увійшла до книжки «Программы для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии» (Чернігів, 1903).

Ставши головою чернігівської «Просвіти» у вересні 1906 р. (заснованої за зразком галицької «Просвіти»), М. Коцюбинський заснував при її бібліотеці етнографічний відділ, в основу якого було покладено львівські фольклорно-етнографічні видання, здобуті посередництвом В. Гнаюка. Старанням В. Гнатюка на установчі збори «Просвіти» в Чернігові надійшло 12 вітальних листів від філій «Просвіти» в Галичині. «Не можете собі уявити, яке гарне враження зробили ті привіти на мало свідому публіку», — із захопленням писав Коцюбинський[14].

Перша особиста зустріч М. Коцюбинського з В. Гнатюком відбулася навесні 1905 р. у Львові. Ось як описує її В. Гнатюк у своїх спогадах: «М. Коцюбинський приїхав до Львова в дорозі до Берліна перед самим великоднем. Бажаючи показати йому наше село, виїхав я з ним і Іваном Франком на самі свята до Яйковець до тамошнього пароха о. Сев. Борачка, де провели ми час дуже приємно»[15]. Зі Львова М. Коцюбинський виїхав на лікарське обстеження до Берліна, звідти до Дрездена, Венеції, Флоренції, Рима, Неаполя, Ніцци, Мілана, Люцерна, Берна, Женеви, Відня, а 6 липня 1905 р. знов повернувся до Львова, де пробув два дні. Погана погода та хворість обох не дозволили їм виїхати в гори.

М. Коцюбинський багато разів запрошував В. Гнатюка до Чернігова, де той ніколи не був. Він обіцяв прибути на Археологічний з'їзд влітку 1908 р., однак знов тяжко захворів і не зміг виїхати. В Чернігові наприкінці серпня 1911 р. гостювала у Коцюбинських дружина Гнатюка Олена.

Ще частіше запрошував до Криворівні В. Гнатюк, однак Михайло Коцюбинський після 1905 р. опинився у такій фінансовій скруті, що навіть цю «розкіш» не міг собі дозволити. В жовтні 1908 р. В. Гнатюк писав: «Я конечно був би за тим, щоби Ви на одно літо приїхали в наші гори; якби Ви задовольнялися простою їжею, то могли би виїхати навіть до Криворівні, де я вишукав би хатину недалеко від себе, де вигрівались би ми на сонці, приглядалися Черемошові й гуцулам, читали і т.д. Я думаю, що це було би для Вас із двох боків корисне: 1) для здоров'я безумовно, і 2) для Вашої літературної творчості. У гуцулах стільки поезії, Ви знайшли би в них стільки нового для себе, що се, певно, принесло би гарні результати і для Вас самих і для нас, як народу. А коштів — коли б Ви хотіли сидіти, як я, у простій хаті і їсти просту, невибагливу їду — не треба ніяких надзвичайних, бо ті гроші, які Ви в себе видасте, вистачили би й для Криворівні. Я вмисно пишу про се вже тепер, щоби Ви мали час подумати і приготовитися, а я зі свого боку прийшов би Вам з усякою поміччю. За зиму могли би Ви познайомитися з невеличкою гуцульською літературою і на місці дивилися на все іншими очима»[16].

Аргументи були більш, ніж переконливі. На цю привабливу пропозицію М. Коцюбинський в листі від 19 грудня 1908 р. відповів: «Я серйозно починаю думати про Криворівню, але ще мені страшно: ану ж знову не буде там сонця і тепла, тоді цілком пропадуть вакації, бо без сонця я не можу. Тоді починаю думати про Неапіль, але се потребує знову гроша. В кожному разі маю надію побачити Вас у 1909 р., якщо ще буду до того

часу живий, бо лікар каже, що щось мені там з серцем недобре. Ну та я цілком байдужий до успіхів мого серця, аби воно тільки не стало мені на перешкоді тоді, як зберуся в дорогу»[17].

В червні 1909 р. вони і справді зустрілися у Львові, де М. Коцюбинський зупинився по дорозі на Капрі. Після смачного обіду зайшли до Стрийського парку «на бинбу пива», поговорили про різні справи, пожартували і попрощалися. У першому ж листі із Капрі Коцюбинський писав до свого львівського друга: «Тут мені добре, вигідно, тихо, гарно і недорого. А всетаки Криворівня вабить»[18]. Він обіцяв заїхати до Криворівні на зворотньому шляху з Італії. Ще 28 червня 1909 р. він писав: «Як стане мені доволі часу, щоб не гнати, як пес шляхом, то заїду до Криворівні. Смутить мене, що мушу їхати сам без Вас. Поки що скажу, що дуже хочу бути в Криворівні і досі не передумав»[19].

Та часу не стало, хоч В. Гнатюк радив йому виїхати із Капрі на один день раніше, у Відні теж скоротити побут і приїхати в Криворівню на храмове свято, яке відбувалося 18 липня[20]. М. Коцюбинський так і зробив. У Львові він зупинився у М. Грушевського, відвідав хворого Івана Франка, однак через дощову погоду і на цей раз до Криворівні не заїхав, боячись простуди. Гнатюк чекав, чекав і, не дочекавшись, вислав до Чернігова листівку: «Жалуйте, що Ви втекли до Чернігова, не повернувши до Криворівні. Сього року погода просто чудова, бодай досі. На храм було хмарно, але дощу ні краплі... Гуцулії настягалося було в пишних одягах доволі багато; шкода, що Вас не було і Ви не обсервували їх»[21].

М. Коцюбинський 4 серпня 1909 р. відповів докладним листом, в якому і такі слова: «Ви пишете, що в Криворівні була чудова погода і тільки жалю мені завдаєте. Так мені досадно, що перо не хотіло до рук лізти, через те і не писав... На той рік знову збираюся на Капрі і таки до Криворівні. Не хитайте скептично головою, говорю цілком серйозно»[22].

В іншому листі (3 січня 1910 р.) він писав: «Що до Криворівні, то я весь час роздумую, чи не забратися туди на цілі вакації. Непокоїть мене тільки ось що: я можу бути вільний тільки з половини мая до кінця червня ст. ст. Чи не холодно ще тоді у Криворівні? Чи могли б Ви так рано виїхати туди, бо сам я не зважусь туди поїхати, не цікаво, та й умовин життя там я не знаю. Поінформуйте мене. Як би се добре було, коли б я не тільки спочив, а і вивіз собі матеріал для роботи: подвійна користь і приємність»[23].

В. Гнатюк щиро привітав це його рішення, однак М. Коцюбинський за порадою лікаря знову цього разу віддав перевагу Італії. Із Капрі він вислав Гнатюкові кілька листів і в кожному з них підтвердив своє бажання відвідати Криворівню, хоча би на десять днів. «Своїми словами: «Ви мусите щось написати про гуцулів» забили Ви мені клин у голову, — писав він 17 липня 1910 р. — вони не дають мені спокою, тільки що я зробить годен за 10 днів? Тільки оскому наб'ю»[24].

Цього разу М. Коцюбинський і справді вперше приїхав на Гуцульщину. Зі Львова до Ворохти він дістався поїздом. Там на залізничній станції його зустріло ціле українське товариство, влаштувавши стихійний мітинг зі здравицями, промовами та співом «многі літа». Після того багатолюдна процесія зі співом відвела його в готель. Вранці він виїхав у Криворівню, де М. Грушевський поселив його в окремій хаті недалеко від своєї дачі. В перший же день (14 серпня) Коцюбинський разом з Іваном Франком відвідав тяжко хворого В. Гнатюка, який мешкав у хаті недалеко парохії о. Волянського.

Першим своїм перебуванням на Гуцульщині він був зачарований. Майже щодня відвідував Гнатюка, який організував маршрут його подорожей, хоча через хворобу сам з ним не ходив. Коцюбинський їздив по полонинах, розмовляв з гуцулами, їв їхню страву, уважно вслухався в їх пісні, легенди та перекази.

У листі до Максима Горького він розповідав про Гуцульщину: «Я решил закончить свой отпуск в Карпатах на границе с Венгрией... Если бы Вы знали, какой это удивительный, почти сказочный уголок, с густозелеными горами, с вечно шумящими черными реками, чистый и свежий, точно вчера родившийся. Костюмы, обычаи, весь уклад жизни гуцулов-номадов,

проводящих все лето со своими стадами на вершинах гор, — настолько своеобразен и красочен, что чувствуешь себя перенесенным в какой-то новый, неведомый мир. Как бы хорошо было, если бы Вы хоть раз съездили в Карпаты»[25].

Вже після перших коротких відвідин Гуцульщини він твердо вирішив описати цей край в художньому творі. Гнатюк щиро підтримав цю ідею і, повернувшись до Львова, вислав йому цілий пакунок літератури про Гуцульщину, включаючи п'ятитомну монографію В. Шухевича «Гуцульщина» та свої праці про демонологію[26] й опришківський рух гуцулів[27].

Під час літніх канікул 1911 р. М. Коцюбинський вирішив приїхати в Криворівню на цілий місяць і попросив В. Гнатюка найняти йому хату неподалік. «Ви й не знаєте, як я тішуся, що буду з Вами та ще й у Криворівні, яка мене так зачарувала!» — писав він[28].

До Криворівні М. Коцюбинський прибув 19 липня 1911 р. після лікування в Криму. В. Гнатюк, який тут проводив вакації з дружиною і трьома дітьми, поселив його разом з львівським студентом Остапом Вовком в хаті дяка Пігуляка, по сусідству зі своїм мешканням у Василя Цименюка. Харчувався він у Гнатюків, так що зустрічались вони й по кілька разів на день. Більшість часу проводили на лавочці перед хатою, вигріваючись на гірському сонці. До них підсідали місцеві гуцули і численні гості. В той час у Криворівні лікувалася сім'я Грушевських, Франків, Кандибів (О. Олесь), Твердохлібів, Гриневичів, Єлюків, Гнат Хоткевич, Євгенія Бохенська, чернігівські студенти-революціонери Сергій Устименко та Микола Саєнко та багато інших. Усі вони приходили до Гнатюка, щоб привітатися з найвизначнішим тогочасним українським письменником, який в Галичині користувався величезним авторитетом.

Вже 21 липня священик О. Волянський повіз М. Коцюбинського у віддалене гуцульське село, де вони пробули два дні. Та найбільше враження справила на нього чотириденна подорож у гори. 27 липня Коцюбинський прибув у с. Голови до учителя Луки Гарматія разом з Куровцем та двома парубками-гуцулами — Михайлом Танасійчуком і Юрієм Шекериком-Донниковим. Увечері того ж дня відбувалася «грушка» (забава при мерцеві) в хаті померлої баби Василини Маротчак-Федеви, за якою Коцюбинський уважно спостерігав до самого ранку. У перший день він у супроводі Луки Гарматія виїхав на віддалену полонину Скупова до стаї 68-літнього ватаги Івана Янишевського. Під впливом вражень він одразу після закінчення своєї експедиції писав до дружини Віри: «Вчора вночі повернувся з своєї поїздки в гори, на полонину. Пробув чотири дні і дуже задоволений»[29]. Через три дні — 4 серпня 1911 р. — у листі до Євгена Чикаленка він писав: «Мало не весь час їздив я верхи по горбах, був на полонинах, в диких місцях, куди можна дістатись тільки пішки або гірським конем, таким звиклим до гір, таким легким і зручним, як балерина. Якби Ви знали, яка тут велична природа, який цікавий народ гуцули, з багатою, своєрідною психікою, з буйною фантазією, дивними звичаями і мовою. Нарід наскрізь поганський, що живе серед різнорідних злих духів, з якими веде боротьбу од пелюшок і до смерті. Первісні номади, вони так тісно пов'язали своє життя з своєю худобою (маржиною), що творять одну сім'ю. Само християнство послужило, здається, їм на те тільки, щоб закрасити культ поганства[30]. Так само захоплено він описав свої враження і в листах до М. Горького від 29 липня та Олександри Аплаксіної в листі від 1 серпня 1911 р.[31]

Після повернення додому М. Коцюбинський, одержавши пожиттєву пенсію від Товариства допомоги науці і штуці, покінчив з працею в Чернігівському земстві і повністю присвятив себе літературній творчості. Першим твором, який він написав, живучи «на вільній нозі» була повість з життя гуцулів «Тіні забутих предків»[32].

У листопаді 1911 р. М. Коцюбинський по дорозі на лікування в Італію зупинився на два дні у Гнатюка у Львові, а на зворотній дорозі у квітні 1912 р. — знов.

Того ж місяця В. Гнатюк на засіданні директорії української видавничої спілки запропонував видання шостої книжки оповідань М. Коцюбинсь-

Володимир Гнатюк з родиною і знайомими в Криворівні.
Стоять зліва направо: дочки Леся та Ірина, К. Волянська, син Юрко;
сидять: Євгенія Роздольська, В. Гнатюк і його дружина.
Фото поч. XX ст.

кого і навіть домігся для нього гонорару — 250 карбованців[33]. На жаль, тієї книжки він підготувати вже не встиг.

22 червня 1912 р. М. Коцюбинський разом із сином Юрком та письменником Михайлом Могилянським приїхав до Криворівні на півтора місяця. Там вже їх чекав В. Гнатюк і поселив усіх разом у тій самій хаті дяка Пігуляка. І цього разу усі вони харчувалися у Гнатюків. При добрій погоді Коцюбинський їздив на коні по горах та інтенсивно збирав матеріали для свого нового твору. Найбільше усякої всячини записав він від «бога» — старого гуцула Дмитра Шпитаїва-карлика, який знав народні вірування і вмів чарувати й ворожити. В. Гнатюк познайомив Коцюбинського з ним ще 1910 року. Як твердить В. Радзикевич, «на верхівці, сорокатій «Сойці», що возила о. Волянського до гуцульських оседків, Коцюбинський їздив на розмову з Карликом. Часто також Карлик заходив до Коцюбинського і тим розмовам, можна думати, завдячуємо всю фантастику «Тіней забутих предків»[34]. На жаль, погана погода, а наприкінці і погіршення стану здоров'я Коцюбинського значно скоротили його експедиції. Більшість матеріалів він зібрав тут же у Криворівні. 15-річний син Коцюбинського Юрій був Гуцульщиною захоплений не менше, ніж батько. Він їздив по горах при всякій погоді, найчастіше з 12-річним сином Гнатюка Юрієм та місцевими хлопцями-гуцулами, з якими відразу знайшов спільну мову. Зате з дітьми дачників (яких тут називали «холерниками») він не любив спілкуватися.

Під час свого третього виїзду в Криворівню М. Коцюбинський зустрічався з Іваном Крип'якевичем, Йосипом Раздольським, Антоном Крушельницьким, Євгенією Бохенською, Володимиром Дорошенком та багатьма іншими. В. Дорошенко написав про свої часті відвідини Криворівні пре-

красні спогади, в яких центральне місце відведено Володимиру Гнатюку та Михайлу Коцюбинському[35]. Про останнє перебування Коцюбинського в Криворівні він писав: «На жаль, літо 1912 р. було слотливе й Коцюбинський не міг використати свого побуту в тій мірі, в якій сподівався: відвідати всі ті місця й тих людей, що хотів їх бачити та зібрати потрібні йому матеріали до задуманої більшої повісті з гуцульського життя»[36].

Цією повістю мали бути «Годованці», своєрідне продовження «Тіней забутих предків». Її зміст М. Коцюбинський детально обговорив з В. Гнатюком, який був переконаний, що нова повість чи роман з життя гуцулів стане «вінцем його літературної діяльності»[37]. Та до написання повісті він так і не приступив. Простуда в Криворівні була для нього фатальною. Однак, навіть лежачи в ліжку, він не переставав думати про свою повість. В листі до М. Горького 22 жовтня 1912 р. він писав: «В Карпаты я ездил на студии, поработал много и удачно, собрал в высшей степени интересный материал для повести, но все это лежит сейчас под спудом и не знаю, когда в состоянии буду приняться за работу»[38]. Стан його здоров'я постійно погіршувався. У Київській університетській клініці його лікували кращі спеціалісти. Будучи смертельно хворим, він постійно цікавився здоров'ям В. Гнатюка. Довідавшись, що в його канцелярії в НТШ все ще не поставлено груби і що хворий В. Гнатюк і надалі мерзне, він був готовий особисто збирати кошти на грубку «щоб врятувати життя і здоров'я нашого вченого і секретаря Товариства Гнатюка»[39].

На початку 1913 р. Коцюбинський вже відчував близький кінець. В передостанньому листі до В. Гнатюка він з болем констатував: «Пора вже настала обертатися в дерево або в горох. Що ж, і то добре, шкода тільки гуцульського матеріалу, бо дурно загине»[40].

25 квітня 1913 р. Михайло Михайлович помер. Сповнилось передчуття В. Гнатюка, який рік тому, одержавши від свого кращого друга повідомлення про його приїзд на вакації в Криворівню з радістю писав: «Вчора дістав Вашу картку і утішився дуже, бо маю таке почуття, що ми будемо вже востаннє разом «вакаціонувати», хоч як того не бажалося б»[41]. Гнатюк тоді і не подумав, що першим з життя відійде М. Коцюбинський. Для нього це була болюча втрата, від якої він довго не міг отямитись.

Замість некролога В. Гнатюк опублікував його листи, які є багатющою хронікою останніх п'ятнадцяти років життя автора «Тіней забутих предків» і використовувалися майже всіма дослідниками його творчості.

1925 року В. Гнатюк у львівському ж. «Учитель» опублікував спогади свого друга сільського учителя Луки Гарматія та його учня Петра Шекерика-Донникового про М. Коцюбинського із своїми докладними коментарями. Ця публікація дістала позитивну оцінку навіть на сторінках харківського журналу «Червоний шлях» (1925. — № 11—12). Була це одна з останніх надрукованих праць В. Гнатюка, який після важкої і довготривалої хвороби помер 6 жовтня 1926 р.

І після смерті М. Коцюбинського (1913) та В. Гнатюка (1926) їхні сім'ї підтримували дружні контакти. Єдиний син В. Гнатюка Юрій після закінчення Гірничої академії у Пржібрамі (Чехія) 1925 р. з благословення батька виїхав «будувати самостійну Україну». Як твердить його сестра Олександра, свій виїзд він консультував з Юрієм Коцюбинським (1897—1937), який у тому часі був першим радником повпредства СРСР у Відні. Вони, напевно, зустрічалися і після повернення Коцюбинського на батьківщину, хоча прямих доказів про це немає. Повернувшись з дипломатичної служби у Відні та Варшаві (1930 р.) Юрій Коцюбинський займав високі посади в Уряді України: був головою Держплану УРСР та заступником голови Раднаркому УРСР у Харкові. Юрій Гнатюк в тому часі працював директором однієї з харківських фабрик (Гудзикова фабрика ім. Косіора). Вони могли зустрічатися і службово. На жаль, доля обох була трагічною. НКВС арештувало їх майже одночасно. Юрія Гнатюка в червні 1935 р. засуджено на п'ять років таборів суворого режиму, а після їх відбуття на Колимі — на довічне заслання[42]. Юрія Коцюбинського — у березні 1937 р. було розстріляно.

Від середини 20-х років стосунки між Коцюбинськими і Гнатюками припинилися повністю. Вони відновилися лише у 1966 р. А сталося це так.

У 1965 р., пишучи кандидатську дисертацію про Володимира Гнатюка, я познайомився з його швагром Іваном Боднаром, який мешкав у Львові, і на його квартирі знайшов значну частину архіву В. Гнатюка. І. Боднар дав мені паризьку адресу дочки В. Гнатюка Олександри Гнатюк-Писнячевської (1898—1991), з якою я почав листуватися. Того ж року було скасовано мою аспірантуру в Київському університеті (за зв'язки з українськими дисидентами-шістдесятниками) і видворено з Радянського Союзу. Адресу Олександри Гнатюк (та І. Боднаря) я вислав директорові Меморіального Музею В. Гнатюка у Велесневі Остапу Черемшинському, який передав її в Літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського у Чернігів.

19 жовтня 1966 р. директор музею Ірина Коцюбинська (дочка Михайла) написала Лесі першого листа, в якому просила вислати в музей матеріали, пов'язані із взаєминами їхніх батьків. В її першому листі читаємо: «Дуже б просила надіслати до нашого музею все, що у Вас збереглося, а, головне, Ваші спогади про Михайла Михайловича. Ви ж його, певно, пам'ятаєте, як я добре пам'ятаю Вашу матір пані Олену Гнатюкову, яка гостювала в нашій господі у Чернігові в 1911 році. Я допомагаю тов. Черемшинському у створенні музею і маю надію, що і Ви, шановна Олександро Володимирівно, нам допоможете»[43].

Саме тоді у Франції (як і в ряді інших країн) з великим успіхом демонструвався кінофільм Сергія Параджанова «Тіні забутих предків», знятий за однойменною повістю М. Коцюбинського. Оскільки до повісті був причетний В. Гнатюк, Олександра Володимирівна уважно стежила за рецензіями на цей кінофільм у французькій пресі. Назбиравши 22 рецензії, вона вислала їх на мою адресу з проханням, щоб я передав їх у Чернігівський Музей М. Коцюбинського[44].

Я негайно виконав її доручення. Ірина Михайлівна, одержавши рецензії від імені музею, офіційно запросила мене на Десяту літературну суботу, присвячену темі «Інсценізація та екранізація творів М. М. Коцюбинського», яка відбулася 24 грудня 1966 р.»[45]. Олександрі Володимирівні вона писала: «Дуже Вам вдячна за 22 рецензії, які ми одержали дуже вчасно, а саме напередодні «Літературної суботи»[46]. Далі вона подала детальний звіт про цю «Суботу» та про діяльність музею і просила ідентифікувати фотографію дружини Гнатюка Олени, подаровану сім'ї Коцюбинських 1900 року. Окремим пакунком вислала добірку книжок, серед яких були її спогади про батька, путівник по музею тощо. До посилки долучила «шматочок ялинки, яку посадив Михайло Михайлович та горішки з дерева, теж ним посадженого, які і досі оберігаються в садибі письменника»[47]. Чи дійшла посилка до адресатки — невідомо.

В 1967 р. Ірина Михайлівна надсилала Олександрі ще кілька бандеролей та листів. Не всі до неї дійшли, тому наприкінці січня 1968 р. вона обіцяла висилати всі посилки порученою поштою[48].

На початку січня 1968 р. Ірина Михайлівна за порадою Олександри Володимирівни звернулася до Академії Наук УРСР в справі перекладу «Тіней забутих предків» французькою мовою[49]. На жаль, Академія Наук дочці Гнатюка, яка хотіла фінансувати французький переклад, — не відповіла.

Листування між Іриною Коцюбинською і Олександрою Гнатюк припинила окупація Чехо-Словаччини в серпні 1968 р., якою пані Леся була дуже налякана[50].

В лютому 1971 р. через Ірину Михайлівну до Олександри звернувся Петро Медведик з Івано-Франківська з проханням написати спогади про батька для ювілейного збірника на честь Володимира Гнатюка. На жаль, спогадів вона не написала.

Не вислала вона у Чернігівський музей ні спогадів про перебування Михайла Коцюбинського у Криворівні та, мабуть, жодних інших матеріалів (крім вищезгадуваних рецензій на кінофільм «Тіні забутих предків»). Свідчить про це лист нового директора Музею М. Коцюбинського В. Л. Сендзюка до Олександри Гнатюк, який, сповіщаючи її про смерть Ірини Михайлівни, звертався до неї з тим же проханням, як і покійна дванадцять років тому: «Якщо у Вас збереглися фото, документи, книги чи якісь речі Вашого батька, то просимо надіслати нам. Вони поповнять нову літературну експозицію нашого музею»[51].

У розмовах зі мною (а з 1967 по 1989 рр. я відвідав її у Парижі чотири рази) вона часто згадувала про перебування М. Коцюбинського в Криворівні. Найбільше їй запам'ятався останній його приїзд туди влітку 1912 року разом із сином Юрком. В її пам'яті Михайло Михайлович залишився як зразковий джентельмен, завжди елегантно одягнений, з витонченою манерою поведінки, який навіть до дівчат звертався на «Ви». Коли незадовго до запланованого від'їзду він серйозно захворів, усі були перелякані і радили йому не вирушати в дорогу, тим більше, що погода була погана: дощ і холод. Він ні за що не хотів залишатися в Криворівні. Рвався додому. Врешті-решт батько Лесі попросив І. Крип'якевича і ще одного студента, щоб вони супроводжували хворого письменника, а якщо його здоров'я в дорозі не покращає, покласти у львівську лікарню. У Львові йому стало ще гірше, однак він ніяк не хотів залишатися в лікарні «на чужині» з огляду на сина Юрка.

Якщо до Михайла Михайловича дівчата (дочки Гнатюка і о. Волянського) ставилися з великою повагою, то його сина Юрка всі вони «обожнювали». Вже тоді він виступав як справжній революціонер. Твердив, що всіх «буржуїв і капіталістів» потрібно вистріляти, фабрики і заводи передати в руки «трудящих». І тоді запанує рай на землі. Дівчатам це імпонувало. Вони всі були закохані в нього, однак він на них не звертав уваги, а дружив тільки з Юрком Гнатюком та сільськими хлопцями.

Олександра Володимирівна дуже шанувала пам'ять свого батька. Вона фінансувала видання чотирьох книжок про В. Гнатюка[52]. В останній з них є окремий підрозділ про дружбу В. Гнатюка з М. Коцюбинським.

Як бачимо, взаємини В. Гнатюка з Михайлом Коцюбинським тривали понад п'ятнадцять років і були дуже інтенсивні та плідні. Вони дали українській літературі кілька цінних книжок. Ці два діячі української культури були основними стовпами моста, який наприкінці XIX і на початку XX ст. зв'язував Східну Україну з Галичиною. Обоє ціле життя боролися за вільну й незалежну Україну і нині, коли їхні мрії стали дійсністю, ми повинні віддати обом належну шану. Вони заслуговують на це.

Микола МУШИНКА

Пряшів, Словаччина

[1] *Коцюбинський М.* Листи до Володимира Гнатюка. З передмовою і поясненням В. Гнатюка. — Львів, 1914. — 167 с.

[2] Листування Михайла Коцюбинського з Володимиром Гнатюком // М. Коцюбинський і Західна Україна / Упорядник Х. М. Коцюбинський. — Т. 2. — Чернігів, 1940. — С. 58—151. (Листи № 1—76); Т. 3. — Уфа, 1943. — С. 11—134. (Листи № 77—225). Цих 225 листів — далеко не повне листування письменника з народознавцем. Чимало їх безслідно пропало, зокрема під час поліцейських обшуків на квартирі Коцюбинського.

[3] *Коцюбинський М.* «В путах шайтана» і інші оповідання. Накладом Українсько-руської видавничої спілки. — Львів, 1899.

[4] *Коцюбинський М.* Твори в семи томах. Том 5. Листи (1886—1904). — К., 1974. — С. 245.

[5] Кілька примірників своєї книжки М. Коцюбинський одержав посередництвом київської університетської бібліотеки, а чотири — через Англію. Важливим посередником між В. Гнатюком і М. Коцюбинським у доставлянні останньому книжок з Галичини був Сергій Єфремов, про що є в листах Коцюбинського до Гнатюка багато згадок. На жаль, у післявоєнних передруках цих листів всі згадки про С. Єфремова (як і про Михайла Грушевського та інших «буржуазних націоналістів») були вилучені. Див., наприклад, зб.: М. Коцюбинський і Західна Україна. Т. 2—3. — Чернігів, 1940. — Уфа, 1943 (та Твори М. Коцюбинського у семи томах (К., 1973—75) тощо.

[6] *Коцюбинський М.* По-людському. Оповідання з бессарабського життя. — Львів, 1900. — 146 с.

[7] Поєдинок і інші оповідання. — Львів, 1903. — 148 с.

[8] *Коцюбинський М.* У грішний світ. — Львів, 1905. — 188 с.

[9] *Коцюбинський М.* Деб'ют. Оповідання. — Львів, 1911. — 194 с.

[10] *Мирний Панас.* Лихі люде. — Львів, 1900. 90 с.

[11] *Мирний П.* Морозенко. Повість. — Львів, 1900. — 43 с.

[12] *Мирний П.* Серед степів. Оповідания. — Львів, 1903. — 210 с.

[13] І. М. Коцюбинський і В. Гнатюк були тяжко хворими, обидва жили в постійних злиднях, обидва мали сім'ї, та працю на національній ниві ставили над усе.

[14] Листування М. Коцюбинського з В. Гнатюком // М. Коцюбинський і Західна Україна. — Т. 3. — Уфа, 1943. — С. 39.

[15] *Гнатюк В.* Листи М. Коцюбинського. — Львів, 1914. — С. 75.

[16] *Там же.* — С. 49.

[17] *Там же.* — С. 50.
[18] Лист від 16 червня 1909 р. — *Там же.* — С. 55.
[19] *Там же.* — С. 56.
[20] Лист від 21 червня та 2 липня 1909 р. — *Там же.* — С. 56—57.
[21] *Там же.* — С. 57.
[22] *Там же.* — С. 58.
[23] *Там же.* — С. 63.
[24] *Там же.* — С. 68.
[25] *Коцюбинський М.* Твори в семи томах. Т. 7. — С. 69.
[26] *Гнатюк В.* Знадоби до галицько-руської демонології // Етнографічний збірник. — Т. 15. — Львів, 1904.
[27] *Гнатюк В.* Народні оповідання про опришків. — Там же. — Т. 26. — 1910.
[28] *М. Коцюбинський* і Західна Україна. — Уфа, 1943. — С. 82. Лист від 3 липня 1911 р.
[29] *Коцюбинський М.* Твори в семи томах. — Т. 7. — К., 1975. — С. 127.
[30] *Там же.* — С. 130.
[31] Там же. — С. 126—128.
[32] *Коцюбинський М.* Тіні забутих предків // Літературно-науковий вісник. — Т. 57. — К., 1912. — Кн. 1. — С. 4—22; Кн. 2. — С. 209—226.
[33] М. Коцюбинський і Західна Україна. — Уфа, 1943. — С. 104.
[34] *Радзикевич В.* Криворівня — український Парнас. — Америка, Філадельфія, 1950. — Ч. 4.
[35] *Дорошенко В.* З високих гір, з далеких літ. — Америка, Філадельфія, 1950. — Ч. 57—63.
[36] *Там же.* — Ч. 59.
[37] М. Коцюбинський і Західна Україна. — Уфа, 1943. — С. 127.
[38] *Коцюбинський М.* Твори в семи томах. Т. 7. — С. 260.
[39] *Там же.* — С. 119.
[40] М. Коцюбинський і Західна Україна. — Уфа, 1943. — С. 126.
[41] *Там же.* — С. 108.
[42] *Мушинка М.* Доля нащадків Володимира Гнатюка // Нар. творчість та етнографія. — К., 1992. — № 5—6. — С. 19.
[43] Цей, як і чотири інші листи Ірини Коцюбинської до Олександри Гнатюк, надіслала мені її племінниця Ляля Гордесманн (дочка Василя Косаренка-Косаревича), яка нині живе у Гамбурзі (Німеччина), разом з листами Володимира Гнатюка до дружини й дітей, частиною моїх листів до Олександри Володимирівни та іншими матеріалами.
[44] Майже всі бандеролі, які Олександра Володимирівна вислала із Франції в Україну, — пропадали. Радянська цензура, набагато суворіша, ніж була царська (див. с.2), їх не пропускала. Щоб оминути цензуру (подібно, як робив її батько, висилаючи Коцюбинському його книжки, видані у Львові, через Англію), вона висилала книжки в Україну через Чехо-Словаччину, в якій теж існувала цензура, однак не така сувора.
[45] Ясна річ, що я, як «persona non grata», не міг скористатися цим запрошенням. Пізніше на підставі листа Ірини Михайлівни я опублікував статтю про цю оригінальну акцію (*Мушинка М.* Літературна субота М. М. Коцюбинського // Дружно вперед. — Пряшів, 1967. — № 2. — С. 24—25). У статті я навів і повний текст телеграми Параджанова учасникам «Літературної суботи», який закінчувався словами: «Прошу прочитати українською мовою». Виходить, що у той час з Єревана в Чернівці не можна було слати телеграми українською мовою.
[46] Лист від 9 грудня 1966 р.
[47] *Там же.*
[48] Лист від 30 січня 1969 р.
[49] *Там же.*
[50] Я особисто відвідав Олександру Володимирівну в Парижі на її запрошення в травні 1968 р. під час великих молодіжних заворушень та робітничих страйків. Вдруге — в жовтні 1968 р. Вона була переконана, що радянські війська після окупації Чехо-Словаччини нападуть і на Західну Європу, займуть Париж, а її виселять в Сибір. Вже тоді у неї почала проявлятися психічна хвороба — манія переслідування, яка постійно ускладнювалася. Останні роки вона провела у лікарні, де й померла 22 лютого 1961 р.
[51] Лист від 27 лютого 1979 р.
[52] *Мушинка М.* Володимир Гнатюк — дослідник фольклору Закарпаття. — Записки НТШ. — Т. 190. — Париж, 1975. — 118 с.; *Гнатюк В.* Вибрані статті про народну творчість / Упорядник В. Романенчук. — Записки НТШ. — Т. 201. — Нью-Йорк, 1981. — С. 288; *Гнатюк В.* Наукове Товариство імені Шевченка у Львові. — Український Вільний Університет. — Монографія, ч. 36. — Мюнхен, 1984. — 176 с.; *Мушинка М.* Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. — Записки НТШ. — Т. 207. — Париж, 1987. — 232 с.

Передчасна смерть геніїв духу завжди глибоко хвилювала людство. Скільки висувалося версій щодо смерті Амадея Моцарта і Максима Березовського, Олександра Пушкіна і Михайла Лермонтова, Сергія Єсеніна і Володимира Маяковського. Скільки про це було написано книг, статей, знято документальних фільмів, телепрограм. А от обставини трагічної загибелі українського генія Миколи Леонтовича тривалий час вперто замовчувались. Чи то дійсно така всемогутня влада не давала правді прорватись до світла, чи то спрацьовував довгі роки плеканий комплекс національної меншовартості? Хоча у вузькому колі — поміж колегами — переказувались відомості про вбивство композитора, але табу було настільки сильним, що навіть найбільш визнаний авторитет в українському музикознавстві професор М. М. Гордійчук, який багато років присвятив вивченню життя і творчості М. Леонтовича, і той не владен був надрукувати правди.

Вся справа впиралась у відсутність документів, бо, річ зрозуміла, як може тоталітарна система дозволити компрометувати себе? Лише два роки тому, коли потроху почали розкривати архіви «компетентних органів», вдалося розшукати слід трагічних подій січня 1921 року. Готуючи програму «in memoria» з нагоди 75-річчя смерті М. Леонтовича та створення Комітету його пам'яті, а потім Всеукраїнського товариства ім. М. Д. Леонтовича, я звернулась за консультаціями до Квартири-музею П. Тичини (один з засновників Комітету) і там тичинознавець Тетяна Сосновська переказала мені інформацію про один документ з Державного архіву Вінницької області, що його переглядав Леонід Зінченко — депутат Верховної Ради І-го скликання (колишній Голова державного комітету в справах релігії і культів). Він звернув увагу на ім'я вбитого сина священика — Микола Леонтович. Як науковець, Л. Зінченко занотував вихідні дані документа, а пізніше розповів про це в Квартирі-музеї П. Тичини. Така інформація потрапила в науковий обіг. Завдяки працівникам Вінницького обласного архіву в Київ надійшла ксерокопія унікального рапорту — важливого історичного документа з історії України першої чверті XX століття.

Чотири роки Української державності — від 1918 до 1921 — стали роками тяжких і трагічних випробувань на міць; різні полярні сили розривали людність на зкривавлені ворогуючі шматки. «Орел, Тризубець, Серп і Молот... і кожне виступає як своє», — навряд чи скажеш точніше за П. Тичину. До того ж, на авансцену життя, у супроводі страшних стихій епідемій та голоду, вийшов новий жорстокий герой — терор (білий, червоний), для якого політика національного і культурного геноциду в Україні стала суттю боротьби за повернення до імперії, з одного боку, а з іншого — за ствердження «інтернаціональних» ідеалів комуни. Ця політика була пов'язана з відкритим фізичним знищенням самобутніх національних талантів — письменників, поетів, художників, артистів. Іван Стешенко, Лев Симиренко, Олександр Мурашко, Георгій Нарбут, Володимир Науменко, Григорій Чупринка, Василь Чумак — це тільки верхівка того чорного айсберга. Розраховували цинічно просто: талант — незамінний духовний скарб нації, не стане його — і не буде того впливу, який він робить на розвиток культури свого краю. А в часи смути зовсім легко було здійснювати ліквідаторські акції та замітати за собою всі криваві сліди.

Так, зокрема, у ніч на 23 січня 1921 року, 75 років тому, обірвалось життя геніального митця, автора всесвітньо відомого «Щедрика». Миколі Леонтовичу тільки-но пішов сорок четвертий рік. Сталося це в батьківському домі в селі Марківцях на Поділлі. У ту ніч до Дмитра Феофановича Леонтовича, сільського священика, попросився переночувати незнайомий подорожній — людина не проста, а з виписаним від руки на цупкому сірому папері посвідченням оперуповноваженого Вінницького ЧК. Таким не відмовиш. На світанні пролунав постріл. Батько кинувся у кімнату, побачив смертельно пораненого сина та тікаючого у розчинене вікно вбивцю. Отець Дмитрій ще сподівався врятувати життя Миколи, швидко переніс його на підводу й повіз до лікарні, але поранений вмер по дорозі.

У.С.С.Р.
НАЧАЛЬНИК
ГАЙСИНСКОЙ
Уездной Советской
Рабоче Крестьянской
МИЛИЦИИ
№ 61
Февраля 1921 года.
г. Гайсин Под. губ.

Секретно.

Тов. Начальнику Подольской Губернской Милиции

РАПОРТ

В ночь на 23-е Января, [illegible] ГРИЩЕНКО [illegible] Николая ЛЕОНТОВИЧА [illegible] КО ночевал к 26-го Января ГРИЩЕНКО [illegible] ТЕРЕЩЕНКА.

Начальник Уездной Советской Милиции [illegible]
Секретарь

Микола Дмитрович був за натурою доброзичливою, лагідною, тихою людиною. Він не був учасником революційно-політичної боротьби. Він був будівничим нових світів у мистецтві і в душах людських. А це, мабуть, вважалося ще небезпечнішим для всіляких диктатур, аніж відкрита збройна боротьба. Таких вбивають, думаючи, що задувши свічку життя митця, зруйнують і заведені ним духовні храми.

Смерть Миколи Дмитровича була незбагненною. Ніхто не передчував її: можливо, ота нескінченна вервечка вбивств, що тяглася аж з 1917 року, наче притупила інтуїтивну здатність передбачення подій та гостроту реакції на все навколишнє.

Саме в ті січневі дні Кирило Стеценко пише до Леонтовича листа, де немає й тіні відчуття загрози або близької трагедії (подаю в скороченні): «Дорогий Миколо Дмитровичу. Допіру була у мене Ваша сестра Олена Мончинська, розпитувала про Вас, батька та інше. Що знав — все сказав... Вернувшись з подорожі, застав «Дніпросоюз» вже державним. Життя завмерло, стоїть, все робиться «по-казьонному»... Я за відсутністю праці і куска хліба ради навіть взяв собі на селі біля Фастова парафію... В Києві є новини: Глієр од'їхав до Москви, мене обрано в Консерваторію професором, організовується українська опера... Пишіть же і кінчайте Вашого «Русалчиного великодня». Тут всі з нетерпінням ждуть на нього...»[1].

Навіть 27 січня — на п'ятий день після вбивства, — Київ ще не знав, що життя Леонтовича обірвалось. У ранні години того дня Павло Тичина записує в щоденник: «Приснився Чумак. Та так виразно. Коли прокинувся — таке враження було, мов хтось своєю візитою мені честь ізробив. Ні з ким мені федерувати зараз. Семенко — ні, Василь — далеко, гроністи взялись мене із'їсти, бо це їм дуже вигідно... — а далі, через інтервал, новий запис, очевидно, зроблений увечері, — Леонтовича убито. Жаль сухий у мене знову. Дико. І те, що вбили, і те, що я за життя чіпляюсь. От, мовляв, я живий, то й добре. А до других — однаково. Дико. Коли вбили... (замазано тушшю, можливо, йдеться про Гр. Чупринку? — *В.К.*) більш диким здалося, і я більше переживав. Невже через п'ять чи десять літ ми будемо настільки холодні, що будемо байдуже дивитись, як на наших очах батька ріжуть?»[2] ...Нагадаю, 27 січня — день народження поета, але тут ні згадки про це. Забув.

Тож, вочевидь, десь в середині дня 27 січня звістка про вбивство Леонтовича дісталася до Києва і збурила всю мистецьку громаду. Можливо, її передали хористи капели Г. Давидовського, бо саме 20—24 вони виступали на Поділлі, як свідчить рецензія у Вінницькій газеті «Вісти» за 28 січня (до речі, надрукована також на цупкому сірому папері, як і більшість документів того 1921 року — може, тільки такий гатунок паперу і був у губернії?). А кількома днями пізніше начальник Гайсинського повітового відділу міліції складав секретний рапорт. Саме цей текст рапорту ставить останню крапку над «і» у питанні — хто вбив Леонтовича? Чи невідомий бандит, як писала республіканська газета «Вісті» від 2 березня 1921 року (то

було перше повідомлення про смерть митця), чи представник влади — чекіст?

«Начальник Гайсинской уездной Советской Рабоче-Крестьянской милиции. № 61. 9 февраля 1921 года, г. Гайсин, Подольской губернии. Секретно — 116. Начальнику Подольской губернской милиции.

Рапорт

В ночь на 23-е января агент уездчека Грищенко выстрелом из винтовки убил сына священика с. Марковки, Кубличской волости Николая Леонтовича 43-х лет, у которого Грищенко ночевал, а 26-го января Грищенко, скрывавшийся в м. Теплике при преследовании его чинами милиции, выстрелом из винтовки ранил в живот милиционера Твердохлеба[3].

Страшно й подумати, що якби у міліції не було до ЧК претензій, пов'язаних з пораненням міліціонера (а Твердохліб, мабуть, помер від рани, бо в списках «на довольствіє» за квітень він вже не значиться), — то, можливо, ми ще довго б чекали на документи про вбивство отого «сына священника». З іншого боку, можна уявити собі обурення того Грищенка, який, відпочиваючи після вдало виконаного службового наказу, змушений був через непорозуміння між двома конкуруючими структурами — міліцією і ЧК — знову показати майстерне володіння зброєю та кудись тікати.

У ті ж дні лютого 1921 р. відбулася сумна учта пам'яті М. Леонтовича і у Тульчині — серці Брацлавщини, який відтоді назавжди стане пов'язаний з його ім'ям. Згадкою про ті події є рядки Я. Юрмаса з його коментаря до хору «Смерть» (певно, цей матеріал мало хто знає, бо вся серія була вилучена з обігу, а мистецтвознавець Юрмас — Юрій Масютін репресований у 1936 р.): «Протягом літа чи восени 1920 він (Леонтович) цю пісню опрацював і дуже любив її наспівувати. Наприкінці грудня 1920 р., готуючись до концерту, він почав був її розучувати з хором, але не встиг вивчити, бо 12 січня 1921 р. пішов із Тульчина до с. Марківки відвідати батька і... вже більше не повернувся. Уперше цю пісню виконував Тульчинский Державний хор у лютому 1921 р. на концерті, присвяченому пам'яті М. Леонтовича; під час виконання її повнісінька зала істерично ридала...»[4]

А вже смерть по дворі ходить,
А вже потихеньку до мене приходить,
Та все потихеньку, та все помаленьку
До мене приходить.
Діти мої, квіти мої, не пустіте смерті,
Та не дайте мені вмерти.

Чи це не передчуття близького власного кінця? Які думки роїлися тоді в голові митця, що передумувалося і що йому відкрилося — ми вже ніколи не взнаємо.

ISSN 0130-6936. Нар. творчість та етнографія, 1996. № 4

Під враженням трагічних подій січня 1921 року П. Тичина написав вірш «Зелене Поділля...», який на роковини смерті М. Леонтовича прозвучав зі сцени Київського оперного театру, а згодом був покладений на музику М. Вериківським («Реквієм пам'яті М. Д. Леонтовича») та Г. Верьовкою (солоспів «Зелене Поділля»). Вірш цей вважався втраченим і ніколи не публікувався. Але нотний рукопис М. Вериківського дозволив реконструювати текст і вже через 75 років подати його другу прем'єру (початок):

Зелене Поділля і вся Україно,
Ніколи тепер не побачу я вас!
Прощайте, брати мої! Прощайте...
З вольного світу іду я
В безмежний простір і час.
Прощайте, прощайте, борітесь!
Я буду молитись:
Хай чаша кривава Вкраїну мине,
Хай буде між людьми і згода, і рівність...
Убито, убито, убито мене...

Проводячи 23 лютого 1996 р. в столичному Українському Домі вечір пам'яті М. Леонтовича, слід було сподіватися, що оприлюднення рапорту про вбивство митця стане імпульсом для подальших розшуків і знахідок. Так воно й сталося. Вже через місяць науковці Державного архіву Вінницької області надіслали ксерокопії ще двох документів, за що висловлюю вінничанам глибоку подяку. Перший документ — метричні відомості, де подаються списки померлих по с. Марківці Кубличської волості. За № 2 там зазначено: «Месяца января, 23 числа, Николай Дмитриевич Леонтович, пол мужской, лет 43, женат, учитель, причина смерти — от рук убийцы». По іронії долі, ці дані записані на розрахункових бланках з графами «дебет», «кредит», «сальдо» — і якщо абстрагуватись від цієї схеми, то саме в «сальдо» Україна довгі роки диктатури мала і смерті, і вбивства.

Ще один документ — наказ Гайсинської повітової ЧК за № 414 від 29 січня 1921 р.: «Предлагаю принять самые решительныя меры к розыску и доставления в следственную часть уездчека бывшего районнаго информатора уездчека Афанасия Грищенко, который совершив преступления и убийство, неизвестно куда скрылся».

Оце «неизвестно куда скрылся» так нагадує сумнозвісні «кінці у воду», що треба бути вже зовсім твердолобим, щоб повірити. Як може людина з села, де всі один одного знали в обличчя, де століттями проживали родини і полишалися родичі, в країні з тотальною перевіркою прописки (особливо для чоловіків) зникнути безслідно? Та мого діда — січового стрільця з Волині, який пораненим втік від білополяків аж у глухий таврійський хутір, і то знайшло НКВС і розстріляло як «ворога народу». А тут — минають десятиліття — і ніяких результатів: той Афанасій Грищенко — районний інформатор ЧК, наче у воду канув.

Проте я чула ще одну легенду, що з'ясування справи вбивства Леонтовича неспроста так затягували, бо ніби-то ще у 60-і роки чекіст Грищенко розповідав молоді, як він утверджував радянську владу на Поділлі. Ні, документів про це поки що не знайшли, але, думаю, то знову-таки справа часу.

Куля чекістського насланця свідомо цілила в серце визнаного носія духовності нації — Миколу Леонтовича. Але підступне вбивство не залякало, як розраховували його ініціатори, а навпаки, — збудило в мистецькій громаді дух опору, прагнення самим йти наступом на дику стихію руйнування й знищення діячів культутри та й, зрештою, самої національної культури. В тому вбачається «звучання часу», що музика стала медіантою поміж митцями різної художньої природи, і це, думається, ще раз довело: музикальність є характерною рисою українського менталітету, яка і на підсвідомому рівні працює на добро національної ідеї.

Хто ж були ті перші, які виголосили заклик «гуртуймося»? 1-го лютого значна група діячів культури, професори і студентство зібрались в Київському музично-драматичному інституті ім. М. В. Лисенка, щоб, як го-

диться за християнським звичаєм, спорядити концерт з творів Леонтовича. А по концерті урядили Комітет пам'яті М. Д. Леонтовича. Сьогодні з глибокою шаною у серці назвемо кожного з них, бо то здебільшого люди, знаменні для нашої культури: Кирило Стеценко — видатний композитор, фундатор Комітету, Юхим Михайлів — художник-символіст, поет, мистецтвознавець, перший голова Комітету, Олесь Чапківський — журналіст, мистецтвознавець, секретар Комітету, Пилип Козицький — композитор, педагог, заступник голови, Климент Квітка — вчений-фольклорист, Дмитро Ревуцький — фольклорист, філолог, мистецтвознавець, перекладач; композитори, більшість з яких були і диригентами — Михайло Вериківський, Яків Степовий, Борис Лятошинський, Григорій Верьовка, Федір Попадич, Порфірій Демуцький, Василь Верховинець, Павло Гайда; вчений-теоретик Болеслав Яворський, видатний поет, а на той час і хоровий диригент Павло Тичина, блискучий піаніст і педагог Фелікс Блуменфельд, хоровий диригент Нестор Городовенко, новатор театральної справи Лесь Курбас, відомий актор Іван Садовський, поет Велер'ян Поліщук, славний бандурист, письменник і актор Гнат Хоткевич, живописець, актор, президент Української академії мистецтв Микола Бурачек, видатний історик Сергій Єфремов, історик мистецтва Данило Щербаківський, викладачі муздраміну ім. Лисенка Іван Волянський, Сергій Дурдуківський, Сергій Талежинський. До складу Комітету були також запрошені як почесні члени батько композитора Дмитро Феофанович Леонтович і Олена Мончинська.

26 лютого 1922 року Комітет було переіменовано в Товариство ім. М. Д. Леонтовича, і аж до лютого 1928 року — часу ліквідації — діячі національного мистецтва та колективи, які входили до нього, творили оту унікальну культуру Українського Відродження.

Свою діяльність Товариство розпочало з перших двох комісій — музичної та музейної. Потім запрацювали композиторська майстерня, перекладацька, видавничий цех, музичні школи й студії, зазвучали голоси «Думки», здивували мистецькі пошуки «Березоля» Л. Курбаса. Розпочали свою роботу (з грудня 1922 року) знамениті «Вівторки», на яких читали лекції К. Квітка, М. Грінченко, А. Буцький, Д. Ревуцький, О. Чапківський, Юрмас (Ю. Масютін), А. Альшванг. А з лютого 1924 року проводились «Суботники», присвячені творчості українських композиторів, поетів, пись-

менників — членів Товариства, де автори часто самі виконували свої твори. Там же звучали зразки музичної спадщини, виступали заїжджі знаменитості, відбувалося знайомство з авангардними течіями мистецтва. Пропагуючи національну школу, постійно пам'ятали, що українська культура — частина світової цивілізації і повинна якнайшвидше позбутися комплексів неповноцінної вторинності, хуторянства.

Справжньою подією став вихід журналу «Музика» у 1923 році — органу Товариства, який був здійснений під редакцією Миколи Грінченка. Активно включився у діяльність Товариства і Левко Ревуцький, який 1923 року очолив Прилуцьку філію, а з осені 1924 був запрошений на посаду до Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка і переїхав до Києва. Про широку орієнтацію Товариства яскраво свідчить той факт, що на його базі 1926 року розпочала свою діяльність знаменита АСМ — Асоціація сучасної музики, яку утворили композитори Б. Лятошинський, Л. Ревуцький, М. Вериківський, Ф. Надененко, Л. Радзієвський та інші.

Ще одним важливим напрямком роботи Товариства була постійна підтримка творчих зв'язків з діячами Західної України — попри всі кордони і заборони. Починаючи з 1923 року і до січня 1928, тобто по останній місяць існування Товариства, у Києві (іноді у Харкові та Одесі) відбуваються так звані «Галицькі музичні вечори», де звучать твори С. Людкевича, В. Барвінського, О. Нижанківського, Ф. Колесси, Д. Січинського, Г. Топольницького, проводяться вечори пам'яті І. Франка, зустрічі з Ф. Колессою та В. Барвінським. Через них передаються на захід ноти та книжки, що друкуються Товариством. Плануються спільні заходи, конференції, фольклорні експедиції, з'їзди кобзарів та лірників... Однак більшості з задуманого не вдалося здійснити через суто політичні обставини, на які Товариство аж ніяк не могло вплинути.

У час розквіту своєї діяльності Товариство ім. М. Леонтовича об'єднувало більше 200 членів, мало свої філії у Харкові, Одесі, Житомирі, Вінниці, Полтаві, Дніпропетровську, Миколаєві, Чернігові, Черкасах та інших містах. На весну 1927 року Товариство зареєструвало по республіці 1014 музичних організацій; хорів селянських — 347, робітничих — 211, шкільних — 267, оркестрів робітничих та селянських — 82, професіональних хорів, як «Думка», «Рух», «Дух» — 7. Прикметно, що більшість хорових колективів, у тому числі і капели бандуристів, брали собі ім'я чи М. Леонтовича, чи М. Лисенка, що свідчить про авторитет цих митців у народних масах.

Проте, здійснюючи величезну творчу роботу, члени Товариства не забували й про труднощі буденного життя. А перші роки 20-х — то були тяжкі часи: холод, голод, розруха, терор і репресії. Архіви розповідають, як чудом вдалося у лютому 1922 року визволити з Лук'янівської тюрми музикознавця М. Грінченка та композитора Я. Лопатинського (учня М. Лисенка), перевезених з Кам'янця-Подільського у Київ для остаточного вироку суду. Скільки треба було зусиль, щоб віднайти, а чесно кажучи, випросити якісь кошти для конаючих від тифу дітей і дружини М. Леонтовича, вмираючої від голодної смерті матері Я. Степового, бідуючим вдовам М. Лисенка та О. Скрябіна, родині К. Стеценка. Не забуваймо, що й самі комітетчики теж пухли з голоду, вмирали від епідемій, як К. Стеценко, Я. Степовий, молодший син Лисенка Тарас, у них на руках конали їх малі діти, вони перебивалися без роботи, або чекали місяцями на заробітну платню, змушені були виїздити на село, ближче «до рослинного життя».

Важко вповні оцінити оту стратегію виживання, яку постійно здійснювали члени Правління Товариства — голова Юхим Михайлів та секретар Олесь Чапківський. Якщо з перших чисток ЧК їм і вдалося визволити своїх колег Грінченка та Лопатинського, то під час репресій 30-х вони самі разом з багатьма своїми поплічниками стали жертвами. Зазначений у енциклопедіях 1935 рік їх смерті — умовний; ніхто не знає, де точно і як обірвалося їх життя в засніжених лісах півночі. Репресії тих кривавих 30-х поглинули багатьох колишніх членів Товариства ім. М. Леонтовича. Загинули Л. Курбас, Г. Хоткевич, С. Єфремов, В. Верховинець, Б. Левітський, К. Регаме, А. Бабій, Ю. Масютін (Юрмас); відбули заслання К. Квітка, В. Кабачок, М. Радзієвський; пережили допити НКВС П. Козицький, В. Золотарьов і вдруге М. Грінченко. Страшна смерть від руки насланця

1941 р. обірвала життя Д. Ревуцького. На жаль, архівні пошуки лише розширюють цей список.

Так, Товариство ім. М. Леонтовича проіснувало недовго — у лютому 1928 р., піддавши його діяльність нищівній критиці за буржуазно-націоналістичну орієнтацію, Товариство ліквідують і створюють ВУТОРМ — Всеукраїнське товариство революційних музикантів, а ім'я Леонтовича відкидають, як «неактуальне для радянської доби». Однак саме це Товариство показало нам приклад гуртування митців на дійсних гуманних цінностях, а також реально довело — митець може протистояти системі! І попри всі труднощі та навіть смерть у нерівному двобої з тоталітарним монстром — творити для майбутнього свого народу.

Валентина КУЗИК

Київ

[1] *Стеценко К.* Спогади. Листи. Матеріали. К., 1981. С. 197.
[2] *Тичина П.* Повне зібрання творів. Т. II. С. 18—19.
[3] Державний архів Вінницької області. Ф. Р-195, оп. 1, спр. 28. Арк. 116.
[4] *Леонтович М.* Музичні твори. Зб. 2. Книгоспілка, 1930. С. 17.

ПРОБЛЕМА ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНИ *

Незважаючи на прийняття десятків конвенцій, резолюцій, починаючи від Гаагзьких 1899 і 1907 рр. і завершуючи останніми документами ЮНЕСКО, спрямованими на реалізацію програми Всесвітнього десятиріччя культури (1988 — 1997), проблема визначення загальних втрат культурних цінностей в роки Другої світової війни, пошуку та їх повернення державам, звідки вони були насильницьки експропрійовані, досі є проблемою відкритою, актуальною й глибоко етичною.

Україна в період становлення і розбудови державності заявила перед усім світом, що особливо драматично склалася доля її національних реліквій, культурних цінностей, значна частина яких за різних обставин була втрачена або опинилася за межами території. Для вивчення об'єктивних можливостей їх повернення в Україну спеціально була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів.

У вересні 1994 р. на території України в місті Чернігові, яке було тотально знищене гітлерівськими окупантами, відбулася міжнародна конференція під егідою ЮНЕСКО на тему «Проблеми повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час Другої світової війни». Президент України Л. Кучма у своєму зверненні до учасників конференції підкреслив, що проблема повернення культурних цінностей є складовою частиною культурної політики, договорів про культурне співробітництво і її слід розглядати в контексті міжнародних стосунків.

Україна стала ініціатором скликання «круглого столу» з проблем повернення втрачених у роки війни бібліотечних цінностей. Його учасниками були бібліотечні працівники Східної Європи. Вони прийняли спеціальне звернення до працівників бібліотек, науково-дослідних установ, діячів науки та культури, представників громадськості об'єднати зусилля для розробки перспективних регіональних програм повернення втрачених книгозбірень. Під час засідань «круглого столу» наводилися драматичні для історії України цифри. Під час війни повністю загинули фонди Наукової бібліотеки Київського університету (понад 1,3 млн. примірників), державних бібліотек: історичної, науково-технічної, науково-медичної. З Центральної наукової бібліотеки НАН України було вивезено до Німеччини 320 тисяч

* З доповіді на Міжнародному симпозіумі в Нью-Йорку (19 — 21 січня 1995 р.), в Бард-Центрі мистецтв.

примірників рукописів (серед них і перською, і китайською мовами), унікальних книг, журналів. З Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Короленка — 72 тисячі томів. Були знищені фонди Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Київської обласних бібліотек. Гітлерівці забрали евакуйований з Києва фонд Державної історичної бібліотеки (3000) та бібліотеку Спілки письменників із України. До Німеччини вивезено увесь довідково-інформаційний матеріал Харківської наукової бібліотеки.

Матеріали «круглого столу» ствердили необхідність продовження ретельного вивчення опублікованих та архівних документів про окупаційну політику фашистської Німеччини на території України (1941 — 1944 рр.) та її трагічні наслідки для розвитку культури.

В тому ж 1994 р. в Києві відбулася спеціальна нарада, присвячена вивченню проблеми переміщення культурних цінностей з України в період другої світової війни за архівними матеріалами відомства Розенберга в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Структура цього відомства під час війни в Україні була розгалуженою. У Києві діяла «головна група», в ряді міст України працювали «робочі групи», всього понад 150 висококваліфікованих спеціалістів, основною метою яких було пограбування культурних цінностей України. Велась чітка документація, готувалися регулярні періодичні звіти, велися записи. Нині основні матеріали архіву відомства Розенберга сконцентровані в Німеччині (Федеральний архів у Кобленці), у Києві та Москві (Центр збереження історико-документальної документації).

Гітлерівська Німеччина, оголосивши вустами своїх найвищих військових чинів війну СРСР, заявила, що ніякі історичні або культурні цінності не мають значення на Сході і підлягають пограбуванню чи знищенню. Україна, Білорусія, Росія і були тим Сходом, культуру якого фашисти мали намір знищити.

Ця нечувана в історії людства світова катастрофа мала глобальні наслідки для розвитку цивілізації на нашій планеті. І одним з них стало усвідомлення того, яка хитка межа відділяє її буття від небуття, як легко втрачаються тисячолітні надбання світової культури. У роки війни на території України загинув кожний з шести її жителів. Понад 700 міст і 28 тисяч сіл перебували в цілковитих руїнах. Було втрачено 40% економічного потенціалу. Колосальних збитків війна завдала українській культурі.

Всупереч усім існуючим на той час міжнародним конвенціям та хартіям, культурні цінності стали не лише стихійними жертвами бойових дій, а й об'єктами цинічних цілеспрямованих акцій варварського знищення та розграбування. За приблизними попередніми даними в українських містах і селах зруйновано і пошкоджено близько тисячі пам'яток зодчества, з яких 347 були загублені назавжди. Втрати державного архівного фонду складали 46 мільйонів справ, у тому числі вилучено унікальні документи з історії України XII — XX ст. Українські бібліотеки під час Другої світової війни позбулися понад 51 мільйона книг. Постійно уточнюються і доповнюються збитки, завдані війною українським музеям. За даними 1987 р. було пограбовано 151 музей, знищено або вивезено на Захід 300 тисяч експонатів. Зокрема, в Музеї українського мистецтва в Києві окупанти знищили і розграбували 55875 експонатів, що складало 90 відсотків його фондів. З Музею російського мистецтва в столиці України було вивезено і знищено 4873 експонати. З Харківської картинної галереї до Німеччини було відправлено 1348 живописних творів та ескізів, 332 вироби декоративно-вжиткового мистецтва. Те, що залишилося, було спалене. За останніми даними, з 75 тисяч пам'яток, що зберігалися в галереї, було втрачено 70 тисяч. З Харківського історичного музею нацисти вивезли 17 автомашин з експонатами. Решту — також спалили. Львівська картинна галерея втратила 229 найцінніших творів. Значних втрат зазнали також музеї Дніпропетровська, Донецька, Луцька, Одеси, Полтави, Рівного, Сум, Херсона, Чернігова, Ялти та багатьох інших міст України.

Зі Львова під час війни було вивезено 5113 рукописів, 3139 стародруків, 2346 гравюр. За розпорядженням німецької окупаційної адміністрації з картинної галереї було відправлено 101 твір, забрано «Автопортрет» Рембрандта

і близько 300 творів живопису, декоративного мистецтва для оздоблення інтер'єрів офіцерського казино і адміністративних будинків.

У 1944 р. німецьким цивільним управлінням дистрикту Галичина до Кракова та Віснича з Історичного музею відправлено 8748 експонатів. У травні 1946 р. було складено списки музейних творів, вивезених німцями. В них увійшли: археологічна колекція (понад 5 тисяч одиниць збереження) з розкопок Ярослава Пастернака давньоукраїнського городища Пліснесько, 1250 — з колекції зброї, 154 — пам'яток міського управління і цехового устрою, 121 виріб із золота, 67 творів живопису, 50 одиниць меблів, 90 — посуду, 180 — бібліотечного фонду, 54 музейні предмети. Жодного з них до Львова не було повернуто, як і рисунків А. Дюрера, що зберігалися у Львівській науковій бібліотеці Академії наук України. Нині ці рисунки бачимо в Метрополітен-музеї, Інституті мистецтв у Чікаго, Берберівському інституті в Бермінгемі тощо.

Ось тільки мала частка скорботного переліку. Києво-Печерська лавра позбулася оригіналів грамот українських гетьманів, архівів київських митрополитів, стародавніх рукописів і актів XV — XVIII ст., нумізматичних колекцій, ікон, колекцій зброї, портретів XVII — XVIII ст. З Софійського собору вивезено унікальні фрески, серед них композиції «Захарій», «Марія та Гавриїл на Благовіщенні» з Михайлівського собору XII ст., окремі фрагменти фресок Десятинної церкви XI ст., дорогоцінний посуд, ікони.

З 1943 р. розпочалося вивезення творів з Київського музею західного та східного мистецтва. Загублено майже 25 тисяч експонатів. Це — картини Адріана ван Остаде, Бернардо Строцці, Гюбера Робера, Якова Рюїсдаля, Хосе Рибейри, Якова Йорданса, Пітера Брейгеля, твори з бронзи, теракоти, мармуру, срібла з Давнього Єгипту, Греції, Риму. Із 33 тисяч аркушів унікальної колекції гравюр (Лукаса Кранаха та ін.) залишилося лише 8 тис.

Втрати Харківської картинної галереї склали 70 тисяч експонатів з 75. У 1943 р., пограбувавши галерею, окупанти спалили і її будівлю.

З музеїв Одеси були вивезені картини, фарфор, бронза, вироби із срібла, слонової кістки, весь науковий архів. З музеїв і церков Одеської області — понад 2 тисяч ікон. З Одеського історико-археологічного музею в 1944 р. — близько 130 тисяч експонатів (за даними Наркомату освіти України).

Не обминули загарбники і музеї Криму. Близько 40 тисяч експонатів втратив Сімферопольський краєзнавчий музей, близько 1,5 тисяч — Керченський історико-археологічний музей, понад 1,3 тисячі творів мистецтва — Алупкинський палац-музей. Значних втрат зазнали Ялтинський краєзнавчий музей та Херсонський історико-культурний заповідник. При цьому повністю знищені та втрачені колекції не враховуються.

Трагічний перелік втрат культурних цінностей України під час другої світової війни можна було б продовжувати. Їхні наслідки досі не подолані. Ці страшні рани на тілі української культури повсякчас нагадують нам про трагічні події минулого. І ніяка грошова оцінка не може бути реальним еквівалентом втраченим пам'яткам. Адже за своїм історичним та культурним значенням кожний художній твір, чи предмет старовини — єдиний і неповторний. Їх втрату неможливо відшкодувати. Саме в цьому контексті розшук і повернення культурних цінностей, втрачених під час Другої світової війни, є нагальною потребою відродження та повноцінного розвитку української культури.

Одна з найскладніших у цій справі — проблема об'єктивної достовірної інформації про долю тих чи тих цінностей. Вже перші підступи до неї виявили, що за тоталітарного радянського режиму замість грунтовного дослідження всіх її аспектів міцно вкорінилася практика декларативно-пропагандистської експлуатації освячених політичним керівництвом колишнього СРСР ідеологічних штампів. Це також стосується загальних масштабів втрат культурних цінностей, причин та конкретних обставин її знищення чи розграбування. Парадоксально, але факт, що жодна кампанія по обміну збитків, завданих архівам, бібліотекам, музеям колишнього СРСР під час війни, в тому числі й відповідним закладам України, так і не була доведена до логічного закінчення. Зібрані матеріали в кращому випадку ставали надбанням архівних сховищ. Відомі факти і їх безслідного зникнення. Як

наслідок — переважна більшість установ культури, що постраждали у війні, досі не мають реєстрів втрачених цінностей. Особливо це характерно українським бібліотекам, що, фактично, тільки тепер розпочали цю роботу. Ситуація ускладнюється тим, що у багатьох архівах, музеях, бібліотеках втрачені довоєнні каталоги та описи, будь-які документи передвоєнного та воєнного часу. На жаль, уже пішла з життя більшість безпосередніх учасників тих подій, які могли б надати реальну допомогу у відновленні історичної правди. З іншого боку, аналіз багатьох попередніх документів щодо збитків українських культурних осередків засвідчує, що наявна в них інформація є далеко не повною, потребує суттєвих уточнень.

Грунтовних наукових досліджень потребує і окупаційна політика нацистського керівництва Німеччини та її союзників в українській землі. Ми повинні мати повну картину розграбування наших культурних надбань, вивчити механізми вилучення та шляхи їх міграції, встановити місця перебування.

Останні дослідження науковців привертають нашу увагу і до дослідження обставин евакуації культурних цінностей з України до східних районів СРСР, діяльності радянської військової адміністрації та союзної в Німеччині по поверненню виявлених пам'яток у перші повоєнні роки. Ми досі не володіємо інформацією про те, де і які конкретно надбання української культури перебували в радянському тилу? Чи всі вони повернулися назад? Рівно ж, відчуваємо дефіцит інформації про механізми та шляхи повернення українських культурних цінностей з Німеччини та інших країн Західної та Східної Європи, не маємо їх реєстрів. Отже, актуальним також є питання про евакуйовані з України у східні райони СРСР під час другої світової війни культурні цінності, що не повернули назад, а також ті, що були награбовані нацистами та їх союзниками в Україні і після війни були відправлені до Радянського Союзу, але не повернуті українському народові. Україна, що разом з Білорусією найбільше постраждала від пограбувань німецької армії та її союзників, так і не одержала адекватну частину цього майна, щоб компенсувати жахливі втрати.

Вже перший досвід діяльності по розшуку і поверненню втрачених цінностей засвідчив нагальну потребу в грунтовній розробці міжнародно-правових аспектів проблеми. Практичним результатом дослідницької роботи має стати максимально повний та інформативний реєстр пам'яток культури втрачених та незаконно переміщених з території України під час Другої світової війни. На його основі буде створено комп'ютерний Банк даних, що дасть змогу на базі сучасних інформаційних технологій оперативно отримувати та використовувати наявну інформацію про втрачені пам'ятки. Складність та масштабність завдань, які стоять перед Україною, вимагає чіткої наукової організації з визначенням пріоритетів, мобілізацією наявних можливостей, перспективним плануванням. Необхідна співпраця всіх зацікавлених відомств та установ, громадських об'єднань та організацій, окремих ентузіастів, яка б грунтувалася на засадах взаєморозуміння, колегіальності, щирості й відповідальності.

Особливість проблеми розшуку та повернення втрачених культурних цінностей полягає в тому, що вона не може бути вирішена волею однієї держави. Сама її суть передбачає широке співробітництво з іншими державами на засадах доброї волі та міжнародно-правових норм. Зазначимо, що Україна ратифікувала всі міжнародні конвенції, які регулюють співпрацю членів світового співтовариства в даній галузі й взяла на себе зобов'язання дотримуватися їх духу і букви. Відповідного підходу до цієї проблеми ми очікуємо і від своїх партнерів. Вважаємо перспективним міжнародне співробітництво на всіх рівнях — на двосторонній основі, в межах регіональних програм, у глобальному масштабі. Виходячи з цього особливо відзначу необхідність тісної співпраці з компетентними органами Російської Федерації і Республіки Білорусь по розшуку і поверненню втрачених у роки другої світової війни культурних цінностей.

Динамічно розвиваються наші стосунки з Федеративною Республікою Німеччиною. Відповідно до протоколу намірів про співпрацю українська і німецька сторони як вияв доброї волі й готовності до практичних дій здійснили передачу визначних пам'яток. Зокрема, в травні 1993 р. Україна

урочисто передала німецькому народу історичні реліквії, пов'язані з життям та діяльністю визначного німецького поета Й. Гете. В листопаді 1993 р. — уряду ФРН передано 8 тисяч фрагментів кераміки та скляного посуду з археологічної пам'ятки Каблово, що потрапили в Україну під час війни. В травні 1994 р. відбулася церемонія передачі німецькою стороною цінних археологічних пам'яток неолітичного часу та бронзової доби, що в 1944 р. були вивезені з Херсонського історико-археологічного музею.

Слід відзначити конструктивний характер нашого діалогу з компетентними органами Німеччини, Польської республіки, Угорщини, ряду інших країн.

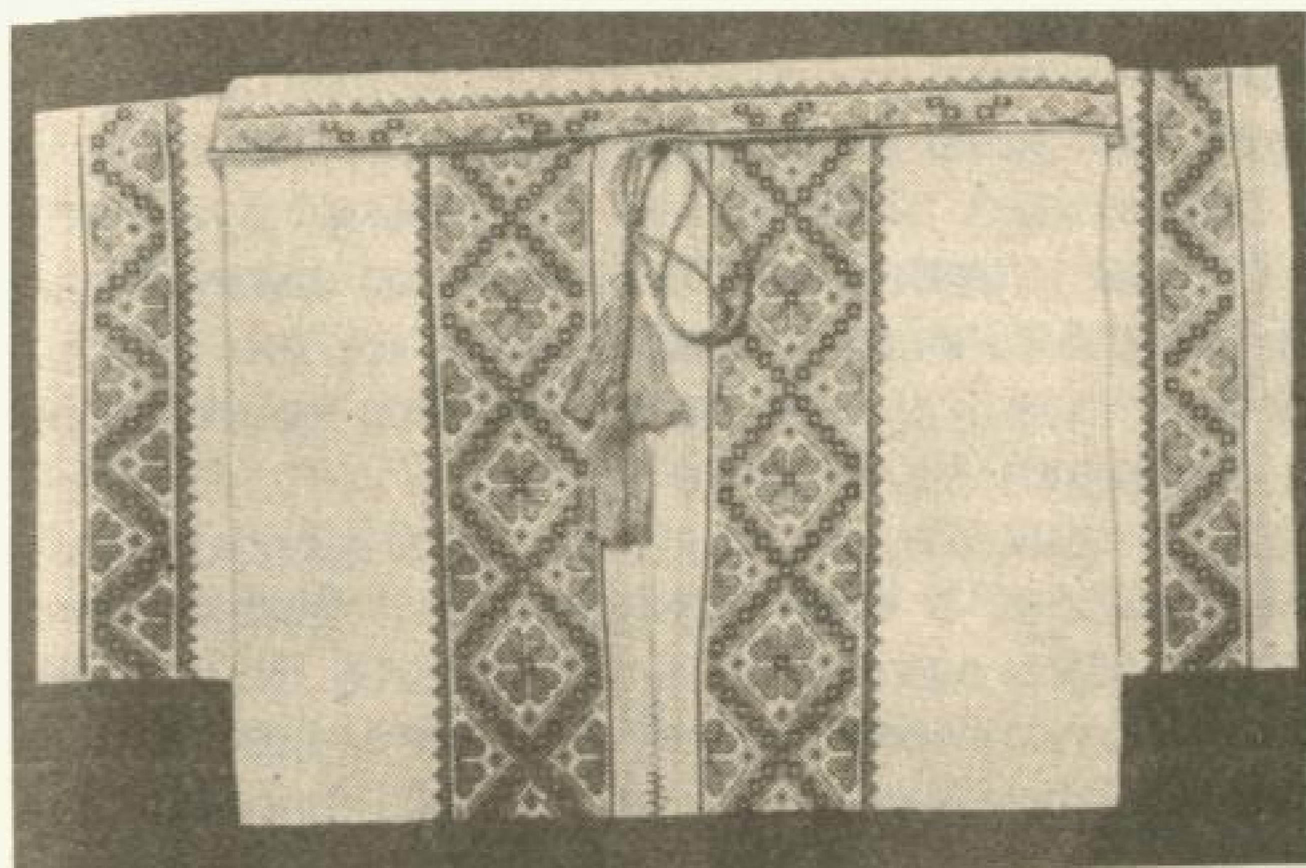
В Україні зберігаються культурні цінності Німеччини, що в повоєнні роки потрапляли сюди різними шляхами. Донедавна вони були засекречені і Національна комісія здійснює роботу по їх виявленню. Плануємо з часом організувати спеціальну виставку культурних цінностей, вивезених з Німеччини, шукаємо з німецькими колегами шляхи для реалізації культурної політики в галузі реституції.

Вважаємо, що тут особливо продуктивними є безпосередні контакти архівістів, бібліотекарів, музейних працівників, вчених різних держав. Очевидно, слід і надалі практикувати проведення спільних конференцій, семінарів, зустрічей за «круглим столом», інших заходів, що сприятимуть поглибленню міжнародної співпраці і широкому обміну інформацією.

Свою позитивну роль у цій справі має відіграти авторитет Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО). Вважаємо доцільним звернутися до Генерального секретаря та Секретаріату ЮНЕСКО з проханням скликати або сприяти скликанню Міжнародної конференції під егідою ЮНЕСКО з проблем реституції культурних цінностей, незаконно переміщених під час другої світової війни, виступити ініціаторами проведення спеціальної сесії Міжурядового комітету сприяння поверненню культурних цінностей країнам звідки вони походять або їх реституції у випадку незаконного присвоєння, в ході якої могли б бути розглянуті як правові проблеми, так і механізми розшуку і повернення втрачених під час війни національних культурних надбань. Впевнений, що ідею проведення таких заходів підтримали всі держави, які відчули на собі страшні руйнівні наслідки другої світової війни. Можливо, що велике практичне значення мало б створення під егідою Фонду Сороса об'єднаного Банку даних про всі або хоча б найвизначніші культурні цінності, втрачені під час війни, інформація якого поширювалася б серед усіх держав-учасниць.

Олександр ФЕДОРУК

Київ

ВАМ, ВЧИТЕЛІ

ОДИН З НАЙВАЖЛИВІШИХ ПРИНЦИПІВ НАРОДОЗНАВЧОГО КРЕДО М. І. КОСТОМАРОВА

(Маловідома лекція вченого про необхідність комплексного вивчення історії, етнографії та географії)

Микола Іванович Костомаров (1817 — 1885) найбільш знаний як історик і письменник, діяч українського національно-визвольного руху. Проте, він — енциклопедист, залишив помітний слід і в інших галузях науки, зокрема у фольклористиці та етнографії. Нинішнє зацікавлення дослідників і широких кіл читачів творчою спадщиною наших визначних учених сприяло популяризації й костомаровського доробку. Протягом 90-х років опубліковано мемуари («Автобіографію»), ряд фундаментальних історичних праць, літературних творів (у двох томах) Миколи Костомарова тощо, а також багато наукових статей і монографію про його життя і творчість [1]. Водночас, як і раніше, залишаються поза увагою дослідників народознавчі праці цього вченого, особливо праці теоретико-історичного характеру, які, на жаль, поки що загалові майже не відомі. Хоч вони, в умовах відсутності плідної концепції розвитку суспільних наук і їхньої взаємодії, у тому числі народознавчих та історичних дисциплін, мали б, здається, користатися більшим попитом. Адже саме історіософією Миколи Костомарова зумовлюється унікальність його творчості як історика, фольклориста і етнографа. Широкість історичних інтересів цього дивовижної працездатності та інтелектуалізму вченого, безперечно, пов'язана з його етнографічними студіями. Примітно, що ці інтереси не замкнулись на історії Росії, так само як і на історії України, якою він сперш захопився та поставив на рейки наукового вивчення. Недаремно відомий історик Михайло Покровський писав: «...що російську історію робили не тільки великороси, але і українці — це ми вперше дізналися від Костомарова» [2].

Вже перші праці Миколи Костомарова, передусім дисертації «Про причини й характер унії в Західній Росії» (1842 р.) та «Про історичне значення руської народної поезії» (1843 р.) репрезентували основну рису його теоретичного світогляду — дослідження на засадах етнографії історії народу та життя різних частин Російської імперії, а не її державного життя. Етнографічна тема була суттєво розвинена у «Слов'янській міфології» (1847 р.) Костомарова, де етнографія поряд з фольклором виступають важливим джерелом пізнання громадського життя і світогляду слов'янських племен, переважно тих, що розселялися на історичному терені України.

Теоретичні положення Миколи Костомарова, зокрема стосовно історії, етнографії та їхньої взаємозалежності й взаємовпливів, у найбільш конкретизованій формі викладено в розвідці «Про відношення руської історії до географії і етнографії» (1863 р.). Вона, на нашу думку, — кредо костомаровського наукового світогляду і його історичної школи. Зокрема, визначаючи предмет історії, він наголошує, що історія, займаючись яким-небудь народом, ставить своїм завданням показати рух життя народу в цілому. Отже, предметом її повинні бути засоби й форми розвитку сил народної діяльності в усіх сферах, де виявляє себе життєвий процес людських

суспільств. Микола Костомаров висловлює свою думку з приводу найбільш актуального питання вітчизняної історії того часу — розходження між народністю і державністю в історії. З цього приводу він підкреслював у розвідці, що історія займалася переважно державною стороною руського життя, тобто всім, що торкається уряду, дипломатії, військового законодавства, адміністрації і при всій важливості вивчення цих питань на дні історії залишається народне життя. Це життя, на думку автора, дуже часто проходило відмінно від державного і нерідко всупереч з ним.

Як писав Микола Костомаров, історики наші мали на увазі державу та її розвиток, а не народ; останній лишався в очах їхніх неначе бездушною масою, матеріалом для держави, що сама одна тільки уявлялась їм живою і в русі. Для повноти ж історичної науки, вважає він, потрібно, щоб і та і друга сторона народного життя була представлена у науковій ясності, тим більше, що народ не механічна сила держави, а правдиво жива стихія [3]. На думку вченого, не досить знати, що такий-то государ видав такий-то указ і у такому-то тексті, коли невідомо, як він сприймався народом і впливав на його життя в цілому. А відтак, як наголошував Микола Костомаров, істинною історією є та, в якій не історик говорить замість осіб і народних мас, а де народ завдяки цілісному вивченню його життя, сам подає голос. Як бачимо, історична концепція вченого передбачає всебічне вивчення народного життя: у сфері політичній, побутовій, економічній. Він вважав, що «історія, пояснюючи течії життя, як і саме життя, нескінченна, не знає, що відбудеться наперед і не може ніде зупинитись, щоб виректи виправдувальний або обвинувальний вирок над усім прожитим» [4].

Думки, висловлені Миколою Костомаровим щодо зв'язку історії і етнографії, привернули увагу як сучасників, так і вчених більш пізнього часу. Зокрема, академік Михайло Грушевський вважав Костомарова великим істориком і відзначав, що він неабияким чином вплинув на формування його наукового світогляду й розвиток концепції історії України. Здійснюючи видання «Етнографічних писань Костомарова», Михайло Сергійович казав, що вони служать насамперед необхідним доповненням до наукових творів цього вченого, а часом підсумком його дослідницьких пошуків. Одним з таких було розуміння необхідності органічного взаємозв'язку історії й етнографії. На думку Миколи Костомарова, історія і етнографія повинні вивчатися одночасно і нероздільно одна від одної — розвиватися. Відтак історик повинен бути етнографом, а етнограф стає істориком, оскільки він етнограф. А об'єднує їх те, що їхнім науковим предметом є духовний бік народного життя. Етнографічний аспект наукової діяльності Миколи Костомарова, дослідження ним внутрішнього життя народу, його творчості, побуту, відіграло величезну роль не тільки в українському відродженні, але і у пробудженні національної свідомості інших слов'янських народів та в розвитку їхніх соціально-політичних переконань.

Відомий вчений-етнограф Олександр Пипін, аналізуючи етнографічну діяльність Миколи Костомарова зазначав, що саме завдяки їй змінилося поняття змісту історії, розширилось коло її джерел. До часу ж появи його праць, як вважав О. Пипін, «ніякої, скільки-небудь певної теорії народних вчень не було» [5]. Схожі думки висловлені більшістю науковців, схильних вважати Миколу Костомарова одним з перших за часом і за значенням наших учених-етнографів.

Дослідник творчості Миколи Костомарова Павло Попов у монографії «М. Костомаров як фольклорист і етнограф» звернув увагу на використання ученим етнографічних матеріалів у загальноісторичних працях, що займали в них одне з найголовніших місць і органічно доповнювали теоретичні міркування автора. Павло Попов також зауважував, що саме спеціальне, за окремими галузями діяльності, дослідження спадщини Миколи Костомарова (в даному разі етнографічної), «а не сумарне», тобто досить загальне, повинне насамперед застосовуватися при розгляді його наукової творчості [6]. І дійсно, зрозуміти концептуальні положення Миколи Костомарова щодо історичного процесу, простежити його логічні висновки стосовно взаємин між державою і народом можливо лише при врахуванні етнографічного матеріалу, на основі якого він робить свої висновки.

Наукова спадщина Миколи Костомарова, виходячи з його історичної концепції, фундаментом якої в першу чергу було народознавство, а звідси і сповідувані ним ідеї незалежності, соборності України, демократичного її устрою є надзвичайно актуальними в наш час. Адже сьогодення характеризується впровадженням в життя саме таких ідей. Отже, не можна погодитись з твердженнями, що не раз висловлювалися деякими авторами в публікаціях, нібито твори Миколи Костомарова втратили наукову цінність. Нове прочитання їх в сучасних умовах свідчить, що вони не втратили значення.

Увазі читача пропонується канонічний, за оцінкою Михайла Грушевського, твір Миколи Костомарова «Про відношення руської історії до географії і етнографії». Він друкується у перекладі з російської мови із збереженням в основному особливостей авторського тексту.

Юрій ПІНЧУК,
Олег ПЕТРЕНКО

Київ

[1] *Костомаров М. І.* Твори в двох томах — К., 1990; Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. — К., 1992; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. — К., 1992.
[2] *Покровский М. Н.* Историческая наука и борьба классов // Исторические очерки, критические письма и заметки. — М.—Л., 1933. — Вып. I. — С. 131.
[3] *Костомаров Н. И.* Об отношении русской истории к географии и этнографии // Собр. соч. — СПб., 1903. — Кн. I. — Т. 3. — С. 721.
[4] Етнографічні писання Костомарова. — К., 1929. — С. 305.
[5] *Пыпин А.* Обзор малорусской этнографии. — III. Н. И. Костомаров // Вестн. Европы. — 1885. — № 10. — С. 783.

ПРО ВІДНОШЕННЯ ІСТОРІЇ ДО ГЕОГРАФІЇ ТА ЕТНОГРАФІЇ

(Лекція прочитана в Географічному товаристві 10-го березня 1863 року)[1]

Історія, яка вивчає народ, має на меті показати рух життя народу: отже, предметом її повинні бути засоби і прийоми розвитку сил народної діяльності у всіх сферах, де виявляється життєвий процес людських суспільств. Етнографія займається зображенням життя народу, що дійшов до певного ступеня історичного розвитку, маючи відправною точкою певний момент сьогодення. Таким чином, важливість відносин між цими двома гілками людського знання частково визначається сама собою. Щоб збагнути і уявити течію минулого життя народу, необхідно зрозуміти і чітко собі уявити цей народ в останньому його розвитку, й навпаки — етнографічне зображення існуючого образу народу не матиме смислу, коли ми не знатимемо, що привело його до цього образу, від чого він склався таким чином, а не інакшим.

Відомо, якими звичайними були колись історії, що страждали, так би мовити, анекдотичним характером викладу. Історик плив по поверхні минулого життя, викладав у своєму творі події, що збуджували зацікавленість і вважались тому вартими уваги, події ці брались із світу політичного, як такого, що передусім звертає на себе увагу своєю широтою, і з приватного побуту людей, які стояли на чолі управління і сили. Недостатність такого викладу була визнана, — відчулася необхідність зв'язку подій у взаємному співвідношенні і залежності, тоді з'явились історії, де головна увага зверталася на політичну сторону, як більш значну й зручну для зв'язного викладу, але де намагалися показати, як один переворот викликає інший, як явища породжували та зумовлювали одне одне, стежили за поступовим розвитком і зміною держави — утворилась доктрина: держава уявлялась єдиним тілом, немовби усобленим, і його модифікації, його відношення до інших складали предмет історії. «Ось наука», — стали говорити із самовдоволенням. Але такий спосіб історіографії виявився недостатнім. Царські

двори, урядові прийоми, законодавства, війни, дипломатичні відносини не задовольняли бажання знати минуле життя. Крім політичної сфери, залишалося ще недоторканим життя народних мас з їх суспільним і домашнім побутом, з їх звичками, звичаями, поняттями, вихованням, співчуттями, вадами і прагненнями. Без цієї сторони вивчення історії було схоже на опис верхніх гілок дерев, не торкаючись стовбура і коренів. Та ось історичні твори почали наповнюватися описами внутрішнього побуту: раніше це були доповнення, переважно стислі і поверхові, потім вони стали необхідними, суттєвими частинами науки. Вважалося, що мета досягається; але вона не досягалась. Читачі часто вихваляли подібні описи, але нудьгували, читаючи їх, та нічого з них не виносили, і згодом визнавали, що в них не вистачає чогось важливого: відчувалась потреба чогось більш живого. Насправді, нерідко історик думав досягти своєї мети, збираючи з різних суперечливих за духом джерел риси внутрішнього побуту, мало звертаючи увагу на тонкі відмінності місця, часу, обставин, на послідовну зміну і появу тих ознак, в яких бачиться характер минулого життя. Згадані при одному якому-небудь випадку риси визнавались постійними ознаками: те, що було надбанням характеру окремої особи, відносили до характеру епохи; те, що відносилося до однієї провінції, переносили на цілий край; або ж визнавали окремою ознакою місцевості загальні риси побуту і з одного віку переносили їх в інший, не помічаючи різниці віків. Часто при неможливості через бідність джерел, визначити для побутових рис своє місце в історії, не хотіли обмежитись усвідомленням неможливості і думали задовольняти дані вимоги розумінням фактів, підводячи їх під загальні закони, хоча б відношення фактів до законів і не випливало безпосередньо з природи перших. Але, головне, при пильнішому аналізі цих описів згадали, що історики зображували ознаки життя, а не саме життя, предмети і речі людські, а не самих людей. Назріла нова вимога науки. Справа не у відносній важливості тієї чи іншої історичної предметної сторони, а в точці відправлення, саме в тому, під яким кутом зору висвітлюються предмети в історика. Дипломатичні відносини й угоди, війни, законодавства, придворні інтриги, явища домашнього побуту, анекдоти про сучасників, література, — все це матеріали, якими потрібно вміти користуватися для побудови історичної науки. Не повинен приймати історик купи цегли за готовий будинок; не повинен називати наукою те, що ще служить тільки матеріалом науці. Не предмети повинен мати історик на першому плані, а живих людей, яким ці предмети належали у свій час. В цьому вся таємниця сучасних історичних вимог. Військові подробиці, посольські переговори, кодекси законів і розпоряджень не можуть бути головним предметом спостереження і пошуку історика, — це справа археолога: історик настільки ними повинен користуватися й вважати своїм надбанням, наскільки вони пояснюють моральну організацію людей, до яких відносяться сукупність людських понять і поглядів, спонукання, які керували людськими діями, забобони, які їх поєднали, прагнення, які вони виносили, обличчя даних суспільств. На першому плані в історії повинна бути діяльна сила душі людської, а не те, що зроблено людиною.

Саме так, мета розуміння минулого життя не досягається одним докладним змалюванням домашнього начиння, одягу, їжі, способу життя й економії народної — всього, що становить частку того, що називається внутрішньою історією. Не те важливо для історика, як каптан у певному віці носили, або як жінки пов'язувались, а те, що ці ознаки зовнішнього життя відкривають нам у світі внутрішньому, духовному. Усе людське не повинно бути далеким від історика, усе для нього важливе в більшій чи меншій мірі, дивлячись на те, наскільки служить розумінню психології минулого. Ось чому трапляється нерідко, що докладні і укладені в справжню систему описи минулого побуту нічого не залишають і не збуджують у читача, а доводиться йому краще звертатися до першоджерел. Справа в тому, що тут археологія хоче замінити історію, а історія впадає в археологію, і, зрозуміло, невдало. Археологія повинна залишатися сама по собі, а

історія — сама по собі. Мета археології — вивчення минулого людського побуту і речей, мета історії — вивчення життя і людей.

Поставивши завданням історичного знання життя людського суспільства, а відтак, народу, історик тим самим вступає в тісні відносини з етнографією, яка займається сучасним станом народу. Історія зображує течію життя народного: для цього, само собою, історику потрібно знати той образ, до якого довела його ця течія. З іншого боку, й етнограф може зрозуміти стан народу не інакше, як простеживши колишні шляхи, завдяки яким народ досягнув свого стану: всі ознаки сучасного життя можуть мати сенс тільки тоді, коли вони розглядаються як продукт попереднього розвитку народних сил. У способі занять етнографією і способі її викладу вбачаються ті ж помилки, що і в сфері історичної науки. Матеріал для предмета приймали за сам предмет. Етнографією називали зауваження або описи, що торкалися того, які звичаї переважають в тому чи іншому місці, які форми домашнього побуту зберігаються тут і там, які ігри і забави користуються попитом у народі. Але забувалося, що головний предмет етнографії, або науки про народ, — не речі народні, а сам народ, не зовнішні явища його життя, а саме життя, при цьому ж надавалося етнографії значення дуже вузьке. У коло цієї науки вводилося тільки те, що становить особливості побуту простолюду: все те, що належало іншим класам, вважалось таким, що не може ввійти у цю науку. Танок сільських дівчат був предметом етнографії, але ніхто не наважився ввести в етнографію опис балу чи маскараду. У цьому відношенні етнографія опинилася у прямому протиріччі з історією, коли остання займалася виключно верхніми сферами. На нашу думку, якщо етнографія як наука про народ, то коло її потрібно розширити на весь народ, і таким чином — предметом етнографії повинне бути життя усіх класів народу: і вищих, і нижчих. Як наука про життя — вона не може обмежуватись тим, що насамперед привертає увагу з першого погляду, тим більше лише звичаями і рисами побуту нижчих класів. Етнографія має вивчати вплив, який мають на процеси народного життя закони і права, що діють в країні: складання понять і поглядів у всіх класах народу, адміністративні і юридичні відправлення, прийняття та засвоєння результатів сучасного виховання і науки, політичні поняття й тенденції, співвідношення зовнішніх явищ і політичних партій з народними поглядами. Етнограф повинен бути сучасним істориком, як історик своєю працею викладає стару етнографію.

При такому широкому обсязі, який ми даємо етнографії як науці про народ, історія, повторюємо, має йти поруч з етнографією. Обидві науки повинні вивчатися одночасно і розвиватися невіддільно одна від одної. Історик мусить бути етнографом вже тому, що він історик, і навпаки, — етнограф стає в деякому розумінні істориком, оскільки він етнограф. Збір матеріалу, відокремлення його і обробка репрезентують в обох науках строгу аналогію. Зібрання етнографічних даних — це те ж, що зібрання актів і літописів для історика: як там, так і тут, в одному цьому зібранні ще немає науки; один до неї шлях і там, і тут. Той ще не етнограф, хто помітив й описав які-небудь ознаки існуючого народного побуту, так само як ще не історик той, хто відкрив і вказав на що-небудь таке, що існувало і діялося в минулому. Для того, щоб бути істориком і етнографом, потрібно, щоб і той, і інший мали головним науковим предметом своїм духовну суть народного життя, щоб відкриття в сферах даних наук були підведені під розуміння народного духу.

Визначивши взагалі поняття про історію й етнографію, і показавши на основі їх сутності, в чому повинно бути їх взаємне співвідношення, звернемося тепер до російської історії й етнографії, зокрема додаючи до них складені нами загальні наукові поняття.

Не будемо в подробицях викладати, якими шляхами йшла наука російської історії, і які школи переходила: вкажемо прямо на такі вимоги, в яких її розвиток зупинився останнім часом.

Вам відомо, високоповажні добродії, що в теперішній час наступне, так би мовити, питання, яке стосується російської історії. Справа ось у чому. Виникло усвідомлення, що наша історія займалася переважно державною

стороною минулого життя російського, всім, що стосується уряду, дипломатії, війн, законодавства, управління, що при всій своїй важливості створює коло зовнішніх явищ: а на дні історії є іще інший бік — це життя народне, яке саме в нас проходило своєю течією, часто відмінно від державного і нерідко з ним всупереч. Історики наші мали на увазі державу і її розвиток, а не народ: останній залишався в очах їх, так би мовити, бездушною масою, матеріалом для держави, яка одна зображувалася з життям і рухом. Для повноти ж історичної науки необхідно, щоб й інша сторона народного життя таким же чином була в науковій ясності, тим більше, що народ зовсім не механічна сила держави, а істинно жива стихія, зміст, а держава, навпаки — тільки форма, сама по собі мертвий механізм, який оживляється лише народними спонуканнями, так що, чи самодіяльний народ, чи бездіяльний він — у всякому випадку, державність не може бути нічим іншим як результатом умов, наявних у народі, і навіть там, де народ, занурений в дрібні, чужі, поодинокі інтереси, являє собою нерухому, немислячу, покірну масу, і там форми державні з усіма своїми розгалуженнями і з усіма відхиленнями від потреб, що існують у народі, все-таки отримують корінь у народі, якщо не в свідомості і діяльності, то у відсутності думки і вбезсиллі його. Це вчення про необхідність історикові російському мати на першому плані народ, а не державу, розвинуте частково школою слов'янофілів, і в останній час в «Отечественных записках» на першому плані в цьому відношенні стоїть ряд критичних статей з російської історії, написаних Бестужевим-Рюміним[2]. Противники цього вчення вважали, що потреба знайомства з народним життям достатньо задовольняється звичайними характеристиками внутрішнього побуту, де збиралося усе, що не могло ввійти до рубрики зовнішніх подій і з'являлося у формі статистико-топографічного опису відомих періодів часу, на які поділялась історія. Подібні описи в нас набували все більшої і більшої ваги, дослідження в частині різних гілок внутрішнього побуту переважно були об'єктом найвідоміших наших знавців старовини. Але виявилось, що такі історичні заняття не задовольняли думку, звернену до історії, і залишались по суті матеріалами для історичної науки, а не підіймалися самі на ступінь науки. В дійсності недостатньо знати, що такий-то государ видав якийсь указ і в такому-то тексті, коли ми не знаємо, як він сприймався в умовах народу і як діяв на повороти його життя? Не досить нам знати способи поведінки чоловіка з дружиною у стародавніх москвичів, коли ми не можемо при цьому пояснити собі — звідки вони походили і як улягалися у моральних поглядах. Нам розповідають, як росіяни обідали і вечеряли, який одяг носили, яку упряж використовували в дорозі, якою зброєю воювали на війні, — нам цього недостатньо. Будь-яке зовнішнє явище має основу в духовному нашому світі: нам хочеться знати, чому у росіян склалися такі, а не інші правила побуту. Найдетальніше і, припустимо, найвірогідніше викладення усіх приватностей домашнього, юридичного та суспільного побуту буде тільки схоже на бездушний труп, якщо в ньому не буде відчутна та жива душа, яка надавала в свій час всьому цьому певного вигляду і руху. Дані з світу минулого, які не висвітлені думками мислителя, які не доведені до синтезу в своїй сукупності, які не доводять нас самих до розуміння внутрішньої сутності людей, життя яких було ознаками, не створюють історії, хоча, здається, і розташовані у суворій науковій системі. Це археологія, а не історія. Для археології достатньо відповідного співвідношення ознак: для історії нема потреби розглядати їх відокремлено: вони існують в історії як необхідність, бо через них розкривається духовне життя. У нас саме археологічне співвідношення ознак не завжди відрізнялось точністю: ми часто дуже мало звертали увагу на умови і місця; нам здавалось можливим існування в XIII столітті того, про що достовірно нам відомо як про існуюче в XVII столітті; ми готові були в Соловецькій Землі взнавати те, що нам було відомо, як особливість Новгородської чи Суздальської; нарешті — явища виняткові, явища, які відносяться до характеру окремих особистостей, ми визнавали за постійні ознаки загальнонародні й навпаки. Ніхто не наважиться сказати, що все зроблене нашими вченими для пізнання старовинного внутрішнього життя пропало безплідно; але неможливо відтак сказати, що все, ними зроблене, ставило нас у близьке знайом-

ство з душею наших предків. Наші дослідження, вчені наведення і зіставлення — все це тільки підготовка до того, що чекає науку в майбутньому. Сьогодні це стало загальною свідомістю. Антагонізм внутрішнього і зовнішнього, політичного і домашнього тепер уже не має місця відносно важливості того і іншого; для мислячих друзів історичного знання все нероздільно служить одним матеріалом для відтворення цінності народного життя. Ми достатньо можемо відрізнити археологію від історії, і якщо не в силах ще в наших роботах завжи відокремити їх одну від одної, то, принаймні, давайте не будемо свідомо змішувати те, що належить одній, з тим, що становить суть іншої. Нам покажуть так звану історію якого-небудь царювання, де будуть докладно викладені і обстежені дипломатичні відносини, влаштування війська, висвітлені будуть царський двір, заходи, судочинства, механізм управління, наведені будуть приклади зловживань воєвод і дияконів — і все це може бути тільки археологією, а не історією, якщо читач не знайде в такому творі того кута зору, під яким відбувалися події, тих проявів і понять, що служили приводом до позитивних чи негативних явищ, тих почуттів, які надихали серця в свій час, якщо він не проникнеться, так би мовити, запахом минулого століття так, що може відчувати радість і горе, задоволення і занепокоєння, точно так, як відчували це зображені в історії люди. Та справжня історія, де не історик з вами говорить про зображені ним особистості і народні маси, а де останні самі за себе подають голос, де притому ваше чуття не відчуває фальшивих нот і вченої афектації, де для вас зрозуміло, що голос змальованих осіб не є звук, штучно і вимушено влаштований художником для свого автомата.

Для задоволення цих потреб, що виникли у сучасній науці російської історії, є найвірогідніший шлях — зближення російської історії з етнографією, взаємодія цих двох наук і нероздільний їх розвиток. Але для цього потрібно, насамперед, щоб і етнографія була піддана також змінам, доцільним і подібним до тих, які зазнає історія.

Вище вже було показано, як етнографія повинна взагалі іти поруч з історією, життя справжнє і життя минуле повинні взаємно пояснювати самих себе. Подібні вимоги з'явились і в тій, і в другій науці. Що для історії означають археологічні документи, літописи, війни, те в етнографії — етнографічне змалювання, збірки пісень, казок, приказок; етнографічні пошуки, що пояснюють яку-небудь пісню або обряд, дорівнюють побуту, співвідносяться з етнографічними характеристиками сучасних побутових особливостей. Але так, як в історичній науці мета не досягається, і історія стає тільки археологією з одним багатством ознак, і навіть з їх критикою і співвідношенням, і якщо це багатство не приводить до цільності образу народного життя, так і етнографічне багатство слугує матеріалом для науки, але не становить ще, навіть при науковій побудові, науки про народ. У нас є чудові збірки пісень і приказок, обласний словник, різні більш або менш детальні і правильні змалювання і замітки, але в етнографії до науки ми ще далі, ніж в історичній сфері. Етнографічні матеріали не приведені ще в ясність і систему й існують для нас лише у частковому вигляді: серйозно поглянувши на справи, знайдете багато прогалин, які викликають сотню запитань, на які немає відповідей. Порівняльний аналіз дуже слабо спрацьований. Переважно в нас обмежувалися тим, що повідомляли, що в такому-то краї є те чи інше, але рідко говорили, чого в такому-то краї немає з того, що є в сусідньому, або — що в одному існує те саме, що в іншому, тільки в зміненому вигляді; як одні і ті ж предмети в одному краї розуміються інакше, ніж в іншому; помічене в Тульській губернії ми готові були на віру визнавати існуючим і в Рязанській; а якщо переконувалися на досвіді в однаковому існуванні чого-небудь там і тут, то не добивалися, чи найдавніші ці явища подібності, чи давні загальні риси. Етнографи звертали увагу більш на матеріальну, ніж на духовну сторону, власне матеріальні ознаки не ставили у співвідношення з духовними і мало відшукували залежності людських фактів від людських понять. Самі твори розумового народного життя видавалися не більш ніж матеріал. Так хоч видавалися приказки. Але з багатьма й при тому докладними збірками неможливо дізнатися: які приказки більше чи менше вживані, з якими відтінками використовуються, в яких місцях і завдяки яким прагненням

з'явилися у світ. Ми високої думки про наші народні пісні; але етнографія не вказала нам іще нарізно їх місця в народному житті, і багато із них, і багато в них залишається тільки літерою, навіть ієрогліфічною [3], хоч ми в цьому, можливо, не завжди зізнаємося. В часи ті у нас про народні пісні панувало хаотичне поняття: у наші так звані пісенники заносились пісні народні з піснями створеними автором, без різниці. При подальшому усвідомленні понять про цей предмет стали різко відрізняти пісні, творені народом, од пісень, складених авторами, хоча б навіть і вдало, за народним уподобанням; але тут же у засобах видання з'явилась низка помилок, прогалин і хибних поглядів — одні за іншими. Стали дивитись на них з позицій вишуканості, відокремлювати ті, які варті друку за своїм внутрішнім змістом, і ті, які не гідні цієї честі. У цьому і був корінь помилок. Правда, пісні народні самі у собі різноманітні і за якістю, і за важливістю, але зовсім не на тих засадах, на яких ми з нашим розумінням, зовсім відмінним від народних понять, приступали до їх оцінки. Часто пісні дійсно важливі, особливо варті уваги, менш за інші подобались смаку, віддаленому від простоти і штучності простонародної творчості. Часто пісня, від якої ми відверталися через її безглуздя, тривіальність або прозаїчну сухість, була насправді дуже важлива, тому що поширена серед народу, що задовольняла чернь, вже вибиту із дідівської простоти деморалізуючою цивілізацією. Подібні пісні переважно викидалися, як непотріб, — це було несправедливо і невірно, бо ці пісні відображають певну сторону народу. Який народ, такий його смак, відкидаючи його пісні і позбавляючи себе можливості дізнатися про його смаки, ми не можемо пізнати і духовної фізіономії народу; не кажу вже про той непростимий гріх деяких, що дозволяли собі з окремих варіантів брати на власний розсуд місця, включати те, що подобається, викидати те, що не подобається, а потім вважаючи, в простоті серця, що вони видають зразки народної творчості. Більше того, ми собі уявляли, що цінність пісні вже у тому, що вона народна, тобто створена народом без відомостей про автора, і співається в народові, — тим і обмежувалися. Але тут найголовніше визначити — яке значення пісня має в народі. Велика різниця між малоросійськими думами, які співають сліпі бандуристи і кобзарі, і малоросійськими піснями, які співаються усім народом. Ступінь розповсюдження пісні — важлива обставина, і завжди треба мати її на увазі. Тим часом у нас це бувало частіше за все втрачено. Потрібно знати, в яких місцевостях пісня співається, і чи так співається в однім краї, як в іншому; а відмінності і зміни, разом з іншими ознаками, будуть служити для розуміння взагалі місцевих народних відмінностей. Не менш важливо простежити — наскільки те можливо (за більшим чи меншим поширенням в одному краї, ніж в іншому, однієї й тієї самої пісні) — історію пісень і дійти до місця їх походження. Потрібно завжди мати на увазі, чого в нас ніде ніколи не було: якими людьми, при яких умовах і обставинах і, головне, з яким настроєм духу пісні співаються. Не кажучи про пісні обрядові, які співаються завжди у певних випадках і у відомі часи, пісні, про які ви можете, не сумніваючись, сказати, що їх співають, коли схочеться, мають свій час і умови. При таких або інших аналогічних спонукальних причинах співаються схожі, але не ті самі пісні. Якщо ви збираєте пісні в народному колі — помітите це, тільки-но звернете увагу. Не тільки настрій душі: веселість, досада, туга, розлука та інші серцеві рухи, які вириваються з грудей, — потребують адекватних пісень. Малопомітні відтінки цих явищ у своєму розгалуженні. Саме матеріальне середовище має вплив на пісні; інші пісні співають поселяни при роботі в полі, ніж в домі або клуні [4], інакші — при ясній, другі — при дощовій погоді. Переважною частиною у нас записувалися пісні так, що хто їх співав, той знав, що їх будуть записувати, і для того й співав, щоб їх записували, а не з внутрішньої охоти співати. Подібний спосіб збору пісень зручний тільки як попередня підготовка; для того, щоб пісні зручніше передати на папері, певна річ, цей спосіб хороший, але ним ніяк не можна було обмежуватися; знаючи вже пісню, слід стежити за нею в натуральному, а не вимушеному виконанні. Так як спів людини, і само по собі, без людини, неможливий, то збирачі пісень неодмінно повинні додавати і характеристику тих співаків, які чимось звертають на себе увагу, особливо таких, які співають пісні, що не становлять

загальної цінності. Перший значний приклад поданий Кулішем у «Записках о Южной Руси»[5].

Книга ця взагалі у всіх відношеннях, безперечно, найкращий з досі існуючих у нас збірників і взагалі етнографічних творів. Пісні наші взагалі мало були аналізовані; не показано відображення в них природи; не приведена в ясність народна символіка образів природи, складова, взагалі сутність первісної поезії; не вказані типи осіб, створених народною поезією, не викладений у системі поетичний спосіб вираження, притаманний народові і улюблений ним у більшості; не вказані переходи від старих форм до нових; не представлено, як збереглися в піснях спогади і сліди старого життя з його згаслими посеред нового побуту ознаками і, нарешті, не дотримувалися особливості наріч, на яких записувалися пісні. Обласні наріччя, матеріал першої важливості для етнографії, обстежені в нас дуже погано: якщо і торкались їх, то все обмежувалось мертвим переліком ознак, а ніхто не думав показати, як ці ознаки самі собою складаються в цільності. Виданий, між іншим, словник обласних наріч. У ньому відшукаєте ви, що таке-то слово, не вживане в загальноросійській мові, записано в такій-то і такій-то губернії, але по цьому одному ви не можете самі вжити цього слова в тому зв'язку, як його народ на місці вживає. Для того, щоб мати достатнє поняття про наріччя, потрібно розуміти не тільки слова, але й дух їх. Тут недостатні не тільки словники, але навіть записані у народу прислів'я, пісні і казки — все це несе на собі відбиток раз і назавжди приготовленої мови, і тільки при знанні всього механізму живої мови може бути цілком зрозуміле.

Потрібно вивчити наріччя на місці, написати на ньому що-небудь зв'язане, наприклад, про сільський побут, про долі селянина, — тоді можливо дати й іншим поняття про те, що є таке-то наріччя і що спроможне воно виражати. До цього часу обробка тільки одного наріччя руськослов'янського світу, малоросійського, є в цьому відношенні більш задовільною. Але незважаючи на те, що на ньому написані цілі книги, — для етнографії чимало залишається не зробленим. Воно виростає в літературну мову, в якій господарює говір придніпровської середини південноросійського краю в суміші з відтінками різних місцевостей, дивлячись на те, звідки виходять самі автори, та ще на додачу автори ці створювали (іноді вдало, іноді зовсім невдало) слова, невідомі ні в якій місцевості, а тим часом мало було репрезентовано зразків говорів і піднаріч різних місцевостей в їх справжньому вигляді, так що ми, наприклад, залишаємося в невідомості: в чому є різниця піднаріч поліського, волинського, які слід би було навести не тільки у відмінності ознак, але і в їх сукупності, пройнятої неодмінно своїм духом. Білоруське наріччя ще менш обстежене і пояснене у відтінках своїх місцевих особливостей. Недалеко від нас розписано оазами наріччя новгородське, згасаючий залишок стародавніх літ свободи і слави Великого Новгорода: що ми знаємо про нього? Нікому ще не довелось ознайомити нас з строєм його мови; етнографія навіть не визначила, де зберігалося воно серед інших говорів, пізніших поселенців. На південний схід від Москви наріччя стародавньої Рязанської землі; знову наріччя з оригінальними, самобутніми ознаками, наріччя, пов'язане з багатьма іще досі яскравими особливостями життя. Колись в «Отечественных записках» була спроба в повісті відобразити тих, що говорять на ньому, і навіть не звернула на себе належної уваги. Прислухайтесь до наріччя Дону: з першого погляду воно здається випадковою сумішшю малоросійського і великоруського; але познайомтеся з ним ближче — і побачите, що ця суміш має вже свої самостійні правила. При всіх наших вчених етнографічних претензіях в нас не проведені ще демаркаційні лінії між наріччями. Де, наприклад, межа новгородського і московського, московського і суздальського, псковського з новгородським і білоруським? Їх давно б потрібно було зазначити, тоді багато у віддаленому удільно-вічовому періоді нашої історії стало для нас ясніше. Якими шляхами проходять межі малоросійського і великоросійського, малоросійського і білоруського, як заходять вони одне в область іншого, в яких видах є їх взаємодія? Тут наші знання занадто загальні. Знання наріч не обмежується ними самими; разом з наріччями з'єднуються і відтінки понять, вдачі і звичаїв народу, на яких, без сумніву,

відбилися сліди прожитих віків і життєвих переворотів. Будівлі і вміст домів, своєрідні відтінки в одязі, їжі, риси господарства пов'язані з наріччями. Ви можете в цьому легко пересвідчитись. Наріччя не існує окремо, без життя; чим наріччя оригінальніше, самобутніше по відношенню до сусідів, тим і життя тих, хто говорить на ньому, своєрідніше. Саме на ці своєрідності давно потрібно було звернути увагу етнографії і взятися за послідовне вивчення і відтворювання усієї сукупності ознак життя: від найдрібніших до найбільш значних.

Але вивченням одного простонародного сільського класу не повинна обмежуватися наука про народ. Це була б непростима однобічність, тим більше, що не тільки в нижчому, але і в середньому, і вищому класах нашого народу багато місцевих відмінностей, і наше суспільство ще далеко не досягло тієї одноманітності, яка б характеризувала його як загальноросійське суспільство. У нас поміщики різних губерній різноманітні як земля, якою вони володіють; ви зустрінете різницю і в економії, і в правилах домашнього побуту, і в звичаях, і поняттях. Купецтво і міщанство наше наближається більше за перших до простого народу; частково зберігає деякі загальні з ним ознаки за місцевостями, та, крім того, при різноманітності побуту цих класів, засвоєного родом їх занять, в них є часто ледь помітні особливості, завдяки яким можна їх відрізняти між собою не тільки по губерніях, але навіть по повітах. Для цього потрібно тільки вжитися з таким суспільством в одному якому-небудь повітовому містечку; купці і міщани самі наведуть вас на відмінну фізіономію сусідів своїх в іншому повітовому місці від своєї власної. Наші губернські міста виявляють одноманітність у зовнішності, але застосуйте хоча б небагато спостережливості над подробицями частин, як визначиться ціла система своєрідностей. Так, в одному місті ви помітите багато садків біля будинків, в іншому — відсутність їх; в одному на вулицю виходять полісадники, в іншому вони у дворі; тут смак до такого роду дерев, там — до іншого; тут вікна в будинках відчиняються, там — піднімаються; тут смак до широкого, там до вузького скла; в одному помітна любов до фронтонів або колон, там — до колон без фронтонів; тут криті скляні галереї, там під'їзди криті, там відкриті, тут ганки високі, там немає їх, і таке інше. Подібних ознак ви помітите велику кількість, коли тільки проїдете на поштових через одне, друге, третє губернське місто; але їх ще більше постане перед вами, коли ви зайдете в будинки. Придивіться до способу життя — тут ви побачите своєрідність і в прикрасі будинків, і в меблях, і прийомах домашнього господарства; а коли зійдетеся з людьми ближче, то й у їхній вдачі, і в поняттях. Ті, хто мав справи в різних публічних місцях, напевне, скажуть, що в кожному місці зустрічали їх чиновники по-різному, хоча в одних і тих же справах. Я не вважаю доцільним вдаватися в подробиці і доводити це наочними прикладами; я не маю на меті писати етнографічної статті, я бажаю тільки звернути увагу наших слухачів на багато сторін, які вони самі легко можуть перевірити в своїх спогадах. Етнографія ж, претендуючи на звання науки про народ, майже не торкалася навіть середніх класів; їх торкались тільки література і сцена, тому що, при найвищому відтворенні, вони не дотримувалися вченої точності по відношенню до місцевості.

Нарешті звернемо увагу на те, що етнографічні наші заняття роз'єднані з історією. Намагаючись приносити користь науці зібранням рис у різних місцях Росії, мало звертали увагу на їх історичне існування і видозмінювання, які проминули, на їх історичний зв'язок з подібними рисами в інших краях. Тільки відносно зв'язку народних вірувань із стародавньою міфологією вчені більш-менш ставали на історичний шлях, але нерідко відхилялись від прямого історико-етнографічного шляху, по якому б дослідження відходило поступово і неухильно від існуючого до того, що існувало. Сучасна російська людина не порівнювалася із її предками, коли риси її духовного життя і матеріального побуту могли бути розібрані в зв'язку з минулим. Цей зв'язок бажано встановити.

Хто візьметься за цю роботу і яким шляхом піде до мети?

Думаємо, що взятися за це повинно б перш за все Географічне товариство, де існує етнографічне відділення, створене з осіб, спеціально зайнятих етнографією. Їм слід надати можливість обміркувати наше припущення,

оцінити, наскільки справедливі і своєчасні наші бажання, і якщо знайдуть їх вартими уваги, розвинути їх в найближчому застосуванні до справи. Що стосується до шляху, який треба вибрати, то нам здається, що було б корисно в цьому відношенні спорядити вчену експедицію для подорожі по Росії, звертаючи особливу увагу на місцевості, що мають найбільше даних для взаємного вирішення історичних і етнографічних питань, які заздалегідь могли бути складені в сфері співвідношення історії з етнографією і передані членам такої експедиції. Адже споряджались експедиції на Амур і у віддалені райони Сибіру; не повинні ж ці місцевості мати перевагу перед іншими, які здавна були заселені слов'янськими племенами і відігравали більш діяльну роль у нашій історії, на тій лише підставі, що загальнолюдська слабкість скоріше звертає увагу на далеке і виключне, ніж на те, що занадто близьке, уявляє собі, що близьке само по собі вже відомо, тому що воно близько. Вчена експедиція, відряджена з історико-етнографічними завданнями, по закінченні своєї подорожі видає свої спостереження, де будуть міститися можливі варіанти розв'язання питань, що виникли з взаємин історії та етнографії між собою і надасть тим для історії найважливіший матеріал, фундаментальне джерело, від якого історику слід відправлятися.

До цього часу ми починали історію варягами і думали доходити (якщо не доходили) до царювання Олександра Миколайовича; тепер подумаємо про зворотню дорогу; замість того, щоб занурюватися в невідомість і з її темряви поступово доходити до відомого, підемо від відомого до невідомого, із світла в сутінок і темряву. Впізнавши наш народ, наскільки це можливо в його сучасному розвитку, від чого і в якій мірі наступили з ним зміни, які визначили на майбутні часи його становище, будемо йти за подіями від зовнішнього до внутрішнього життя усе далі, доки торована дорога, маломалу звужуючись, не перейде в стежку і не загубиться накінець в тернах минулого. Такий шлях буде і для нас благонадійним тому, що близькі до нас епохи насичені багатьма пам'ятками; тут можна знаходити відповіді на всі найважливіші запитання, які будуть виникати з нашим рухом від теперішнього часу. У міру того, як ми станемо віддалятися від сучасності, багатство наше, природно, почне зменшуватись; але знаючи гарно те минуле, яке до нас ближче, і розуміючи відмінність його від нашого часу, ми запасемося знанням і для найвіддаленішого часу; і багато чого при відносній убогості, у порівнянні з сусідньо-найближчою для нас епохою, стане нам зрозумілим і ясним від нашого знання того, що до нас ближче; всякий початок чого б то не було в народному житті не буде вже з першого разу для нас чужим, бо ми знатимемо його продовження; тоді, як те ж саме уявлялося б нам набагато темнішим, якщо б ми, йдучи від старовини до сучасності, діяли не від відомого до невідомого, а навпаки; тоді, природньо, зрозуміло, що все нове було б нам явищем незвичайним і, відповідно, не зовсім зрозумілим.

Сподіваюсь, вельмишановні добродії, що мені не стане ніхто заперечувати незастосовністю такого способу до шкільного викладання, бо тут йде мова не про викладання, а про шлях вивчення народного життя. Цей шлях випливає сам собою з усвідомленої нами потреби спільної дії історії й етнографії, сукупного вивчення минулого і сучасного. Найважливіша перевага цього шляху полягає у тому, що ми на самому початку наших занять не були б зовсім бідні джерелами, принаймні, на значний період часу. Можна сказати, що, ідучи таким чином назад, ми б ішли по широкій, уторованій і рівній дорозі; вона б дещо звужувалася, але все залишалася б зручною для перших років царювання Михайла Федоровича [6], зрозуміло, якщо б усі архіви старих справ були б у нашому користуванні. Зі смутного часу дорога наша була б вже значно звивиста і грудкувата; по такій дорозі довелося б іти до початку XVI сторіччя, а далі потрібно було б пробиратися по стежці, яка чим далі — тим незручніша; вона нерідко зникала б зовсім під нашими ногами, і ми повинні були б шукати її не інакше, як озброєні світочем, добутим в етнографії при такому плані нашої подорожі; зате з цим світочем та ще з тією досвідченістю, яку ми здобули б через довге вимірювання історичної дороги, ми не загубились би навіть і там, де

вже не стане під нами ніякої стежинки, де доведеться йти по полю, засіяному колючим реп'яхом, який виріс на грудах давно затлілих поколінь, і вкритому густим туманом. І саме там корисний буде нам запас етнографічного світу: з ним як-небудь можна, хоч навпомацки, йти; без нього доведеться стати на місці і, за неможливістю бачити дійсні образи, втішатися власними мріями. Обмежимося цими небагатьма словами. Від співчуття мислячого нашого сучасного суспільства, якому не чужі інтереси науки, залежатиме вирішення питань: чи здійснимі наші припущення, чи це тільки desideria? [7]

Микола КОСТОМАРОВ

[1] Йдеться про Російське географічне товариство, що було засноване в серпні 1845 року у Петербурзі. Мало 4 відділення: географії загальної, географії Росії, статистики Росії та етнографії. З 1926 року — Державне географічне товариство. Проводило дослідницькі роботи в галузі географії та етнографії.

[2] Бестужев-Рюмін Костянтин Миколайович (1829 — 1897) — російський історик, академік Петербурзької АН (з 1890 року). Народився в с. Кудряшках Нижегородської губернії. Закінчив Московський університет 1851 р. З 1865 р. — професор Петербурзького університету. Автор праць «Про склад руських літописів до кінця XIV ст.» (1868), «Руська історія» (том І, ІІ. 1872 — 1885) та інших. Особливий інтерес становлять його критичні статті на окремі томи «Історії Росії» С. М. Соловйова та про сутність слов'янофільства.

[3] Від ієрогліф — фігурний знак у системі ідеографічного письма, що позначає поняття, склад або звук мови. Тут під словом ієрогліфічний слід розуміти: такі, що їх суть не розгадана.

[4] Мається на увазі господарське приміщення для обробки чи зберігання зерна.

[5] Автор говорить про відомого українського письменника і ученого Пантелеймона Олександровича Куліша (1819 — 1897) і про виданий ним у 1856 — 1857 рр. літературно-науковий збірник «Записки о Южной Руси» (два томи).

[6] Тобто: до першої третини XVII ст., коли царював Михайло Федорович Романов (1596 — 1645), обраний російським царем 1613 р., родоначальник династії Романових.

[7] Марна мрія (італ.).

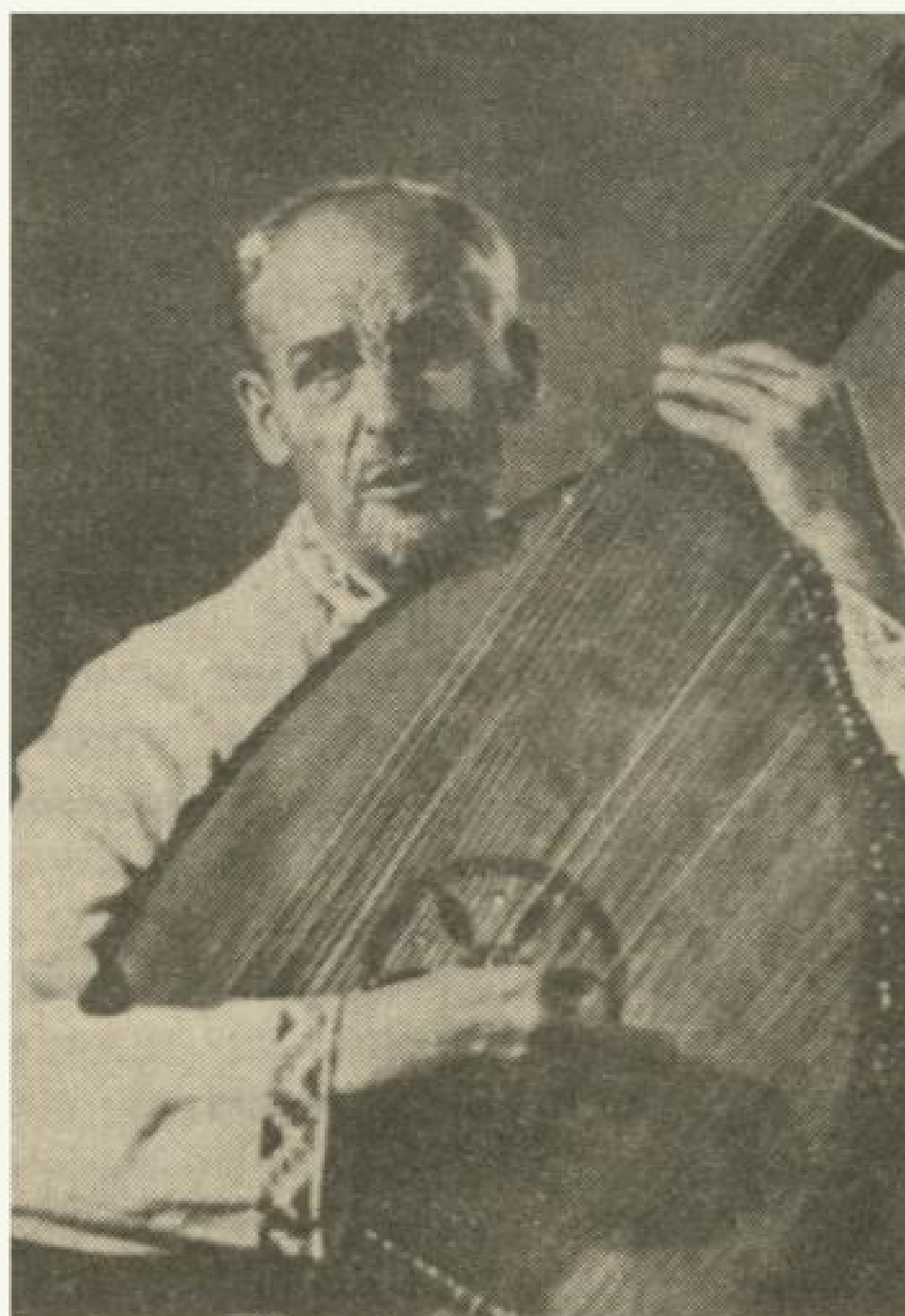
БЕРЕЖЕННЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБУТОВОГО І ФОЛЬКЛОРНОГО МАТЕРІАЛУ ЯК ВІДПОВІДАЛЬНЕ ДЕРЖАВНЕ ЗАВДАННЯ *

Між завданнями і обов'язками цивілізованої держави звичайно рахується також і береження та роблення приступними для досліду і вивчення культурних вартостей, які служать або можуть послужити до пізнання краю та її людности, їх сучасного і минулого життя. Іще з часів «просвіщеного абсолютизму» ввійшло в звичай і державний обов'язок творення музеїв і обов'язкове збирання до них усяких природних та історичних раритетів і курйозів, котрі можуть придатись до науки, охорона вимираючих родів звірят та рослин. Пізніше з цього розвиваються ідеї охоронних парків, нерушених працею людини заповідників і т. д. — включно до визначних своєю красою і оригінальністю феноменів природи і краєвидів. Американська Унія системою резервованих для тубильців територій зберегла до наших часів в життєвім стані фрагменти примітивного населення, їх мову, культуру й побут і зробила їх приступними для всебічного соціологічного і історично-культурного дослідження і т. д.

Від старої держави цю спадщину приймає нова соціалістична, прикладаючи всі старання не тільки до того, щоб в цілості заховати перебрані

* В фольклористичній спадщині М. Грушевського цій статті належить особливо важливе місце. Написана вона відразу ж після повернення вченого з еміграції і розгортання його діяльності в галузі відродження національної науки і культури в Україні в 20-х роках. Стаття була надрукована в щойно відновленому виданні редагованого М. Грушевським журналу «Україна» (№ IV, 1924).
Її публікація відіграла важливу роль у привернені уваги урядових кіл і громадськості до питань збереження і вивчення фольклорних надбань народу. Вона сприяла, зокрема, тому, що невдовзі після її появи почав виходити спеціальний народознавчий журнал «Етнографічний вісник», який пізніше дістав назву «Народна творчість та етнографія».
Коротку біографічну довідку про автора див. у кінці статті.

збірки і пам'ятки, але й зробити їх приступнішими трудящому народові, а з другого боку — поширити їх круг і зміст відповідно розвиткові і поглибленню завдань соціологічного і історичного досліду, дослідження природи, її багатств, продукційних засобів та технічного їх опанування. Значні частини бюджету йдуть, з одного боку, на організацію екскурсійного вивчення і популяризації, а з другого — на збирання науково-цінного матеріалу, на охорону і дослідження пам'яток старовини, на вивчення розвою техніки, консервування пам'яток культури, документів старого соціального і політичного ладу і под. Саме тепер видвигнено і поставлено на чергу організацію охорони монументальних пам'яток старовини в найширшім розумінні слова , а за цим мусить прийти і зроблення їх приступними для вивчення, дослідження і т.д.

Єгор Мовчан. Фото. 1964

Це дійсно справа пекуча і невідкладна, щоб після довговікового розхапування пам'яток матеріальної культури України старою царською Росією та безконтрольного вивожування їх до всяких столичних і закордонних збірок (де вони ставали фактично неприступними ні українським дослідникам, ні українським масам) нарешті, бодай тепер, бодай те, що ще зосталось на місці, перейшло під контроль і нагляд публічних українських органів. Щоб пам'ятки не руйнувались, щоб могили, городища і руїни не розкопувались і не грабувались. Щоб ніякі наїздники не нишпорили по них і не вивозили з краю пам'яток нашого старого життя. Щоб все, що земля закрила і охоронила від остаточного знищення, не витягалось з неї і не нищилось безплановими, не досить науково підготовленими і технічно не організованими розвідками і розкопками!

Стільки вже пограбовано і безповоротно втрачено для науки всякими «копачами»: грабителями, любителями і навіть quasi дослідниками, що принаймні вже про останки треба подбати, аби вони не марнувались і не нищились! В середині XVI ст. люстратори державних маєтків в. кн. Литовського записали скарги канівських міщан на сих «копачів» — як вони їх і називали, — вояків замкової залоги, що вони розкопують старі могили, шукаючи в них «обручів і перснів», викидають останки мерців і тою профанацією могил накликають всякі біди на людність. Скільки ж перед тим і по тім понищено всяких дорогоцінних останків старого побуту задля марної плати від перекупщиків, чи з простої цікавості, під впливом оповідань про закопані скарби, і включно до того аматорського захоплення археологією, що стало розвиватися в старій Росії особливо з 1870-х рр. під впливом археологічних з'їздів, виставок, лекцій і всяких популяризацій, — які, на жаль, забували додати, що археологічна розкопка, проведена не досить обережно і науково, і в результатах своїх не збережена і не використана відповідно, являється ненагородимою шкодою — каригідним нарушенням краєвого, всенародного культурно-наукового фонду! Жах бере подумати про це злочинне нищення наукового матеріалу. Це просто кошмарні сторінки з історії нашого життя.

Але припустім, що в цій сфері культурна політика державних установ може бути консервативною: може покладати головну увагу на те, щоб культурні цінності не терпіли від непокликаних рук, доки не прийде змога використати їх відповідно. Краще, мовляв, не розкопувати, не відкривати з-під охоронного покрову матері-землі захованого нею, не реставрувати того, чого не можна зараз дослідити і законсервувати цілком бездоганно; ліпше

лишити це пізнішим часам, багатшим технічними і науковими засобами. Зате існують знов такі сфери, де всяке гайнування часу, відкладання на пізніше збирання, дослідження та консервування останків старого життя безсумнівно являється непростимою провиною перед будучими поколіннями, і вона всім тягарем своєї відповідальности лягає на державні установи, — оскільки вони в своїх руках концентрують всяку культурну ініціативу, всі засоби і можливості науково-дослідної праці!

Таким от добром являються всякі пережитки старої техніки, продукції і господарства, які ще тримаються на поверхні землі в різних глухих кутках нашої території, ще не вповні захоплених більш інтенсивними, краще удосконаленими формами й методами продукції, або припадком доживають свій вік серед новіших знарядів і приладів, як підсобний елемент в інвентарі, зберігаються з пієтизму до батьківських пам'яток, чи просто через недогляд криються де-небудь в купах старого зужитого, непотрібного господарського терміття. Кожне десятиліття, кожний навіть рік робить тут жахливі спустошення, котрі нічим не можуть бути заступлені ні нагороджені, особливо після того великого струсу, пережитого народнім життям в останніх роках — під час світової війни і виходу на фронт мільйонів нашої людности, однаково з культурніших і найбільш відсталих місць, і за пізніших революційних бур, громадянських війн і нового соціального й економічного будівництва. Пробування на фронтах, в полонах, в концентраційних таборах, на роботах в різних краях вищої культури, праця чужих полонених на наших ланах, фабриках і майстернях, революційна і соціалістична агітація, участь в радах, комітетах, колективах — поставили навіть найбільш консервативний елемент нашої людности навіч з новими формами господарства, поліпшеними технічними методами, удосконаленими знаряддями, поступовішими поняттями і поглядами. Вони наповнили їх уяву, думку і досвід безконечним рядом нових ідей, аспірацій і планів, і під їх натиском летить в огонь старе знаряддя, касуються перестарілі форми техніки і господарства, давні навички і методи праці, зв'язані з нею обряди, вірування і практики, і разом з корисними здобутками витворчої енергії жалісно гине цінний з культурно-історичного погляду матеріал технічної археології, останки старого господарства, документи пройдених, перейдених і засуджених на забуття, але важливих для історії матеріальної й інтелектуальної культури примітивніших форм продукції й економіки.

Очевидно, що державні органи, як з одного боку, повинні підтримувати всі змагання нашого люду до досконаліших і видатніших форм і методів продукції й господарства, — так з другої сторони, мають обов'язком підхопити останки старої техніки і форми старого господарства, щоб зафіксувати і зберегти в можливо повних і докладних взірцях для наукового досліду і для свідомости нових поколінь пройдені форми господарства, оази цих вислужених, але й заслужених помічників людської праці, цих інвалідів техніки, які стають непотрібними в організації праці, але повинні мати своє місце в історичній галереї, в музеї нашої краєвої культури і продукції.

На превеликий жаль, ми досі не маємо чогось такого, навіть в приближенню, хоч декотрі з наших етнографів чимало потрудились над збиранням українського матеріалу для чужих збірок, за недостачею своїх. Так в 1880 і 1890-х рр. пок. галицький етнограф Вол. Шухевич, знавець Гуцульщини, зібрав колекцію гуцульського побуту, техніки і народнього мистецтва для львівського музею краєзнавства ім. графів Дзєдушицьких, заложеного гр. Вол. Дзєдушицьким [2]. Пок. Ів. Франко, спільно з Мих. Зубрицьким, прегарним знавцем Бойківщини, й інших місцевих знавців народнього життя, зібрав колекцію пережитків сільського господарства для віденського музею народознавства, фундованого одним з австрійських принців і організованого німецьким етнографом Габерляндтом. Пок. Ф. К. Вовк, при підмозі членів львівського наукового т-ва ім. Т. Шевченка, зібрав прегарну колекцію для етнографічного відділу петербурзького, теп. «Русского» музею, в котрім був консерватором. Інший заслужений наш етнограф Мик. Янчук працював для етнографічного відділу (т.зв. Дашковської колекції) Московського Рум'янцівського музею, котрім завідував і т.д. По наших же музеях існували, або й не існували, — тільки невеличкі колекції, до-

волі припадкового характеру, різної господарської археології — котрим найчастіше бракувало ще й відповідного приміщення, як найменш показному і модному матеріалові, котрому не надавалось майже ніякого наукового значення, а в кожнім разі — не надавалось такого, якого він варт.

Розуміється, те, що могло бути в якійсь мірі витолковано умовинами нашого життя 20 — 30, чи навіть 10 років тому, — являється кричущою аномалією, що ми і досі в Українській Рад. Республіці, де дослід робітничої і селянської праці повинен займати центральне місце, не маємо такого «Музею Праці», чи «Музею Народного Побуту», де на тлі розвитку засобів техніки і форм господарства був би представлений розвиток народного життя в його побутових формах. Я вважаю, що це крайній час, аби на місці скромного Етнографічного Кабінету Академії Наук, де силами співробітників, без усяких спеціальних засобів і дотацій, збирається різний матеріал нашої сільськогосподарської археології, постав відповідно закроєний, на широку ногу поставлений такий-от музей-городок, який би не в вітринах (а ще гірше — в неприступних звичайному смертному оку коморах та складах, де найчастіше досі спочивали такі речі), а в відповідній обстанові була б представлена еволюція людської страви, одежі, житла, знарядь і техніки праці. Аби екскурсант побачив перед собою і різні форми захисту — почавши від примітивного шалашу, прихапцем спорудженого для охорони від спеки чи дощу, від огорожі від звіря, призначеної для себе чи худоби, до дерев'яної хижі, чи колиби, землянки, бурдея, глиняної ліпянки і нарешті — до вповні культурної хати. І асортимент ловецьких приладів — знов-таки не на музейнім столику, а так як та лапка чи принада стояла в натурі. І примітивне огнище, і сховок для припасів. Мусить бути показана модель — натуральної великости — і печери, викопаної в лесі, котрих класичним осередком був і зістається Київ, з останками їжі, огнища і з усім знаряддям. І глиняна мазанка т.зв. трипільської культури, з своїми робітнями, святощами, похоронними коморами, з асортиментом своєї мальованої і різьбленої кераміки, і з самою робітнею, де той посуд робивсь і випалювавсь — все, що так добре стало звісно завдяки розкопкам 1890-х рр. Дякуючи новішим відкриттям в техніці кам'яної доби, зробленими американськими етнологами на живих індіянських пережитках [3], тепер може бути в усій повноті розгорнена картина неолітичної техніки, ілюстрована багатими прикладами, напр., Овруцького Полісся, а в бідніших формах і палеолітична техніка Гонців, Мізиня, Кирилівської ул. Повинно бути реконструйоване і мандрівне шатро чужоземного металіста-бронзівника, асортимент повного знаряддя, рухомий горн і майстерня направок. Має бути дана і модель примітивної шахти і образ добування і перероблення металу, і поліська залізна руда, з картиною добування металу з місцевих торфяників, і тогочасна кузня з усім набором інструменту. Між місцевий ловецько-хліборобський побут вріжеться й ятка мандрівного купця з грецьким чи арабським крамом, і пристанок північних вікінгів з арсеналом скандинавської зброї, з взірцями північних виробів, включно до рунічного монументу на згадку якого-небудь страченого в дорозі товариша зброї — хоч би модель могили на о. Березані. А раз пущена в цім напрямі реконструкційна праця, певно, приведе незадовго і до реконструйованого городища з його укріпленнями і будинками боярського двору, княжого терему. Київ з його околицею настільки багатий такими останками різних епох, що тут можна-б реставрувати й печеру, і городище, і княжий двір; але я думаю, що було б вандалізмом реставрувати для цього старі будівлі! Моделі мусять бути дані нові, можливо типові, і вже по огляді їх екскурсія огляне автентичні останки пам'яток тої чи іншої категорії: після реставрованої будови ці бідні автентичні останки оживуть в її уяві в своїх колишніх барвах, об'їдені віками тощі скелети обростуть м'ясом і покровами, і встануть в усій яскравості колишнього життя.

Тим самим методом повинні були б бути представлені й пізніші епохи в їх найбільш типових і яскравих взірцях побуту, пластики і монументальних пам'яток, — не ганяючись за розкішшю чи мальовничістю і не забуваючи в інтересах зовнішньої декоративності менш показного, але більш важного і сущного для пізнання дійсних підстав побуту і культури, — та не поминаючи і того, що дає собою найвищі верхи творчого досягнення даної доби.

В 1911 р. я мав нагоду оглядати в Римі історичну панораму Італії, споряджену під час світової вистави. Вона мала на меті доповнити пам'ятки

мистецтва Риму моделями всього найбільш характеристичного і цікавого, що знаходиться в Італії поза Римом, а ілюструє історію її культури й мистецтва. Зроблено це було незвичайно ефектно, мальовничо, а при тім — інформативно і переглядно. Екскурсант в цім історичнім городі на кількох гектарах грунту справді міг в типових образах побачити найважніше, що дає Італія для пізнання розвою її культури і мистецтва. Гарно зроблені моделі запечатували в його уяві в яскравих, виразистих образах цю величаву історію безмірно краще, вимовніше і тривкіше, ніж це могли зробити якісь атласи, музеї і навіть оглядання на місці, — бо там дуже часто найбільш характеристичні і важкі риси пам'ятки губляться серед пізніших додатків і сторонніх деталей. От чогось такого, тільки в ширше взятій історичній перспективі, хотів би я й для України. Те, що на римській виставі зроблено було протягом кількох місяців, — тут для такого постійного музейного городка, як я вище сказав, може робитись поволі, роками і на роки, для постійного вжитку! Ставитись основно і фундаментально, в рамах поставлених ширше — аби лише був для того уставлений постійний бюджет і вироблений постійний план.

Може б і якась вистава могла пришпорити і прискорити таку реконструкційну роботу! Була б це дуже ефектна панорама, інтересна не для самих тільки українців, але і для всього культурного світу: побачити в такій виставі історію матеріальної культури, техніки і господарства, з його історично-мистецькою надбудовою, як це все розвивалось на такій інтересній ділянці світового життя як наша Україна, від найдавніших слідів людського життя до наших часів. Тому, думається мені, що коли будуть пройдені і переможені нинішні економічні і всякі інші труднощі, нічим би іншим не можна було б краще показатись нам перед цивілізованим світом, як таким історичним образом своєї цивілізації: історії техніки, господарства, побуту і мистецтва, від найраніших пам'яток палеоліту до першого розквіту української культури в київській добі, і далі, через часи литовсько-польські і козацькі до нинішнього державного, культурного і економічного будівництва. Побачити було б що! Пам'ятки візантійських і романських впливів, готики і відродження, бароко і рококо в їх українських переробках: вплетеннях в барвисту течію українського народнього мистецтва, давнішого і новішого, включно до сучасної етнографії, з усім їх незрівняним багатством, многостороннім синкретизмом і оригінальними народними досягненнями, дали б панораму незвичайного інтересу!

Але під цею ефектною, барвистою надбудовою, відповідно нашому нинішньому розумінню, мусіли-б бути з усею виразністю і многозначущістю розгорнені її менш показні скромні і сірі в вигляді, але тверді і міцні, основні в своїм значенню, підвалини розвою господарства, техніки і хазяйства сільського і міського, форми сільськогосподарської продукції і ремесла, далі виробництва міського, торгівлі, класового розподілу продукту, контрасти різних соціальних типів ужиткування і споживання: розкоші і комфорту владущих, убожества і невгасимих культурних потреб владомих, їх культурного голоду, — та й самі побутові форми панування і володіння.

Так взята і освітлена історія господарства, побуту і культури дала б дійсно не в абстрактних словесних образах, а на конкретних матеріальних предметах і доказах історію народнього життя, її нерва і душі: праці, — різнорідних її відмін і змін продукції. Аж у такій живій перспективі історії побуту й історії праці знайшли б відповідне пояснення і виступили у всім своїм значенню багаті монументальні пам'ятки Києва, культурно-історичні та мистецькі вартості, згромаджені тепер в київських та столичних музеях, вирвані в них з суцільного зв'язку і відокремлені з реального історичного процесу.

Коли поруч Київської Софії, Михайлівського й Кирилівського монастиря, Лаври, Братства, подільської старої катедри, академії стануть моделі Чернігівського Спаса, П'ятниць, Іллі, канівського св. Юрія, овруцького св. Василя, галицького св. Пантелеймона; поруч реставрованої моделі Київських Золотих воріт — вежі Холма і Камінця на Лосні, луцькі і камінецькі фортифікації; коло ренесансових і барочних будов львівських, Богданова церква суботівська, чернігівський «Мазепин Дім» і все інше монументальне багатство України, аж тоді знайде воно своє історичне

освітлення, і заразом проречисто засвідчить культурно-історичну єдність Української землі й її народу. І з другого боку, — визначиться відповідне місце цій культурі «верхніх десятків тисяч» в масовім економічнім і культурнім процесі цеї землі: досягнення десятків і сотень на тлі праці мільйонів.

Тільки вже тепер, зараз і негайно, треба приложити енергію, працю і засоби до того, щоб цю досі тільки загально начеркувану, на підставі літературного та юридичного матеріалу — схему еволюції народнього господарства, техніки і культури мас виповнити таким же реальним, різностороннім і багатим матеріалом, як досі це робилося головно тільки для історії мистецтва, монументального і практичного.

От я й повертаю тут до того, з чого почав. З огляду на швидке зникання останків старого хазяйства і техніки, їх знаряддя і методів, держава та її органи повинні негайно приступити до обслідування цих пережитків і збирання останків старого знаряддя. Всі державні апарати, зв'язані з селом, повинні поучити своїх представників і агентів про вагу і негайність цеї справи, зложити на них обов'язок помогти її переведенню і по змозі самим брати в тім участь. З участю їх, і всякого роду культурних робітників села: учителів, агрономів, кооператорів, лісового, водного, дорожного, фабрично-заводського і всякого іншого персоналу, — з людей хоч трохи освічених, але головно відповідно розвинених і охочих до такої роботи, при участі інтелігентнішого селянства, робітництва і всякого стану людей, мусить бути утворена густа сіть кореспондентів-збирачів, обсерваторів і записувачів, заінтересованих ідейно, а в деякій мірі і матеріально, в успіхах своєї роботи. За поміччю спеціальних інструкторів, періодичних курсів по дослідженню народньої техніки і культури, та спеціальних підручників, інструкцій і квестіонарів, ця сіть місцевих кореспондентів повинна неустанно виховуватись, підійматися в розумінню завдань ширини і глибини обслідування. Спеціалісти-етнографи, історики культури, техніки й мистецтва, соціального побуту і права, за поміччю світового соціологічного досвіду, мають намічати головні завдання цього обслідування і крок за кроком його деталізувати. Заразом та спеціальна технічна комісія, що вестиме організацію музейного городка, з свого боку даватиме спеціальні завдання дослідникам і збирачам на заповнення прогалин в наявнім запасі матеріалу, який виявиться при укладанню перспективи типових взірців продукції, господарства і побуту, котру вона буде конструювати для загального образу історії життя і праці.

Робота велика, і завдання — аби його порядно виповнити, так щоб не стягнути від будучих поколінь докору за злочинне занедбання його, — доволі таки тяжке і складне. Воно вимагає інтенсивної помочі державних органів, і не тільки грошової й організаційної, але і науково-дослідної, популяризаційної, і знов-таки агітаційної. Правда, наші старші етнографи, економісти й історики культури, як Зібер, Єфименко, Чубинський, Русов, Вовк і ін., вже від початків 1870-х рр. почали роботу на сім полі, і виладили дуже цінні, особливо як на свій час, інструкції по деяким галузям історії техніки, побуту і соціальної економіки. Проте одно зосталось таки недоробленим, інше потребує тепер грунтовного доповнення, або й перероблення, з огляду на поступи зроблені загальною наукою в останніх десятиліттях. А й те, що заховало свою вартість (як напр., показчики, виготовлені Вовком для львівської етнографічної комісії, або вказівки, дані ним в огляді укр. побуту в II т. видання «Українській народъ въ прошломъ и настоящемъ»), все вимагає передруку і розповсюдження в загальноприступних виданнях, бо ж ті видання, де воно свого часу з'явилось, тепер стали зовсім або майже неприступними, а кореспондентам на місцях інструктивний і інформативний матеріал мусить бути даний до рук в дарових виданнях. Отже все доцільне повинно бути переглянене, передруковане і доповнене наново всім потрібним.

Щоб все це могло бути підняте і пущене в рух, неминучо потрібно, щоб в свідомість керуючих державних органів увійшло переконання, що мова йде про справу державного значення: про один з культурних обов'язків перед своєю суспільністю, нинішньою і будучою, від котрих держава не може ухилитись. При тім — що це обов'язок такий, що гаятись і

відкладати його ніяк не можна, супроти швидкого зникання матеріалу. Тому при недостачі у держави матеріальних засобів на негайне переведення цілого плану в його широті, приблизно як я його начеркнув, може бути дискусія над тим тільки, що з того мусить переводитись зараз, а що може бути розложено на роки.

Очевидно, праця збиральна і дослідница мусить бути проведена негайно, а так само і вся інструктивно-інформаційна робота. Приготовлення відповідної літератури й підготовлення інструкторських і кореспондентських кадрів стає на найближчу чергу і вимагає дотації й організації тепер же зараз.

Але поруч дорогоцінних документів до історії матеріальної культури, в народній масі, особливо в верствах і місцевостях слабше захоплених новою міською культурою, залягає не менш цінний, але ще більш крихкий і зникомий, без порівнення делікатніший і на культурні зміни чутливіший матеріал по історії культури інтелектуальної. Це передусім сільськогосподарський календар, і звязана з ним емпірична агрономія: космічні поняття, почасти випроваджені колись нею ж таки, почасти піддані іншим процесам примітивної психології; далі — обрядовість, що супроводить всі моменти господарського, родинного й суспільного життя людини; саги і легенди, що об'яснюють і санкціонують її; мораль і право, що нормують відносини колективу; нарешті, поетичні: ліричні, епічні і драматичні (ці в зародкових, розуміється, формах) перетворення індивідуальних і колективних переживань і уявлень. Загалом уся інтелектуально-естетична надбудова, яка виростає з економічних господарсько-продукційних відносин, але в вищих верствах своїх, чим далі тим більше і ширше комбінується не тільки з пережитками попередніх стадій життя свого колективу, а і з міжнародним обміном, по аналогії і асоціації, і дістає в цих комбінаціях свої власні опорні точки, які надають її існуванню і розвоєві деяку самостійність від продукційних змін. Загальносоціологічне помічення (чи як то звуть часто — соціологічний закон) говорить, що ця інтелектуально-естетична надбудова завдяки отсій частинній самостійності не йде в парі з економічно-соціальними змінами, відстає від них і через те в своїй ідеології відбиває не раз давно перейдені економічні стадії свого окруження, а з другого боку — такі ж давні стадії переживань інших впливових колективів. Але з другого боку, з тим як одмирає соціально-економічна база такої надбудови, її спадщина схематизується, скорочується, тратить поволі свій багатий зміст і зводиться до тощого і бідного кістяка — який нарешті кришиться і руйнується під тими різнородними наверствованнями нових тем і мотивів, своїх і чужих, що на нім осідають.

Бачили ми, напр., як ті різкі політичні й соціально-економічні зміни, пережиті українським народом протягом століття XVIII — XIX: скасовання гетьманщини, Січи і козацького устрою, розділ Польщі, ліквідація кріпацтва, — ослабили і до найзагальніших мотивів звели всю безконечно-багату, барвисту і незвичайно розгалужену поезію козаччини, що була захопила, перетворила і почасти покрила і приглушила, почасти змінила старіші поетичні верстви і цикли. У другій половині XIX в. майже без останку вимер козацький епос: з дум зостались тільки деякі моралістичні теми, з історичних пісень — головно т. зв. нижчі епічні пісні, або балади; майже перевелись пісні гайдамацькі, пісні про зруйнування Січи, пісні чумацькі; козацькі мотиви взагалі — ледве живі, зведені до чисто декоративних мотивів. Така ж редукція традиційних мотивів відбувається в репертуарі обрядовім, в епосі — сазі і казці. Безмірно збідніла обрядовість — ритуали, скажім, новорічні, весняні, великодні, весільні, похоронні; страшенні спустошення поніс весь святочний річний народний круг (Festjahr). Порівнюючи етнографічні образки, схоплені в центральній або східній Україні в першій половині XIX в., з нинішнім станом, знаходимо тільки слабкі фрагменти! По аналогії мусимо думати, що той величезний економічний й ідеологічний переворот, який маси пережили протягом останнього чверть століття, в центральній і східній Україні приведе майже до повного знищення стару народню поезію, обряд і світогляд, і поробить величезні спустошення, навіть в найбільш законсервованих, найменш приступних

місцях — в північній і західній Україні. Всяке затягання, проволікання стає небезпечним: нема часу!

Бо треба мати на увазі, що в порівнянні навіть з побутовим матеріалом: по історії господарства і матеріальної культури взагалі, матеріал фольклорний дуже легко підпадає коли не повному знищенню, то такому обідненню, котре межує з повним обезціненням його. Кінець кінцем якийсь господарський знаряд або держиться — або пропадає, але поки держиться, то він говорить про себе і про певний продукційний процес чи певну форму матеріальної культури ясно і повно. Фрагмент орнаменту чи твору народного мистецтва може говорити также виразно, як і цілість. Але обряд, переказ, пісня, збідніла, деградована, зведена до голої схеми, уже не скаже того, що говорили її поетичні деталі, її оповідальні подробиці, її варіанти. Бо важний не факт існування обряду, чи переказу, чи пісні, а те, як вони виглядали колись, як оповідали свою тему, в якій формі. Не раз така подробиця оповідання, деталь форми раптом відкриває перед нами цілу складну, широко розгалужену, не знать як давніми обставинами чи зв'язками витворену чи передану систему: філяцію, комбінацію мотивів, і являється першорядним культурно-історичним документом, незамінимим і неоціненим в своїй вартості. Коли даний фольклорний акт чи поетичний твір буде схоплений не з цею подробицею, а пізніше, коли ця подробиця відпаде і забудеться, а зостанеться позбавлена цих деталей схема, кістяк, рудимент, — можливо, що він і не дасть ніяких натяків на ці культурно-історичні факти, котрі він відкривав перед дослідником ще сорозмірно недавно!

З другого боку, отся обставина, що тут в поетичних творах в широкім значенню слова, особливо важно *не що, а як*, вимагає переведення збирання цих пам'яток в особливо широких розмірах, особливо густою сіттю. Коли варіанти мають не раз таку самостійну вартість, або тільки зібрані разом в великім числі дають можливість реконструкції напівзабутого, знищеного, до крайності схематизованого архетипа, то ясна річ, що тут ніяким чином не можна вдовольнитися тим, що от, мовляв, такий чи інший фольклорний документ уже вхоплений в своїм типовім вигляді, тому можна про варіанти його й не дбати. Ми в цім моменті навіть не можемо знати, які подробиці цього обрядового акту чи поетичного твору будуть мати вартість, з якого погляду вони будуть оцінені колись істориком поетичної творчості, чи істориком мислі, чи істориком інтернаціональних впливів. Досліди в цім напрямі, які ведуться в світовім зв'язку, можна сказати, — з дня на день відкривають все нові перспективи, все нові точки погляду, і те, що десять—двадцять літ тому могло здаватись простою «грою уяви», тепер стає не раз дорогоцінним зв'язком в якім небудь ланцюгу культурної еволюції або інтернаціональних взаємовідносин. Річ зрозуміла, що дальші студії в цім напрямі, які власне тепер подекуди тільки починають розгортуватися, обіцяючи незвичайно важні придбання нашому розумінню еволюції людської мислі, творчості, естетичного відчування (згадати, напр., працю Леві-Брюлля по історії примітивного мислення, досліди Дюркгемової школи соціологів в сфері історії культу і релігійної гадки, і под.), — відкриють в нашім матеріалі такі елементи, установлять для його студіювання і використування такі точки погляду, котрі для нас навіть і не існують. Тому було б помилкою ставити завдання так: зібрати все, що може мати вагу для наукового досліду, так як він ставить свої проблеми в нинішнім часі. Ні, очевидно, — треба збирати все, що скільки-небудь характеризує стару психіку, старий світогляд, стару словесну творчість, хоча ми в даний момент не могли б знайти наукового вжитку для цього матеріалу. Це так, як з матеріалом архівним. Його звичайно викартовувано: вибирано матеріал з наукового погляду інтересний, а решту продавано на фабрики і в крамнички «на масло». Тим способом збережено може яку десяту, соту частину, а решту нищено — як невжиточну для науки. Але ж бо критерії цеї ужиточности змінялись! Сто літ тому важним для науки матеріалом уважавсь той, що говорить про політичні події, державні справи, високі особи; завдань історії побуту, господарства, економіки, життя трудящих класів, масових обставин їх існування «наука» не знала, і матеріал безмірно цінний для нас тепер з цього становища, тоді нищився без усякого вагання. Річ очевидна, що те саме може бути і з матеріалом фольклорним: те, що тепер

нічого не говорить уяві дослідника і принотовується запопадливим збирачем часу тільки хіба «для повноти», може з часом заговорить сильно й проречисто для дослідників, узброєних новими методами фольклорного досліду, новими підходами до історії людської мислі, чуття, творчості. Так напр., як набирають незвичайної ваги які-небудь єзуїтські місіонерські записки, або адміністраційні звідомлення XVII — XVIII вв. для сучасного фольклориста, який вишукує в них відбиття, фрагменти, вказівки на давно завмерлі тепер, віджиті й забуті факти життя — іноді цілком вимерлих уже племен.

Треба зберегти для будучого досліду якнайбільше фольклорного матеріалу, взятого якнайширше, з різних точок погляду, можливо найчисленніших. Але тут не можна поставити питання так, як з матеріалом архівним: зберігаймо по можливості все! Це все не лежить реально, готове і придатне до збереження, так що тільки його треба зложити в сухім приміщенню, охоронити від шкідників і повісити на дверях велику колодку. Фольклорний матеріал треба зібрати, вибрати, висіяти з плинного потоку життя. Кадри збирачів мусять бути ще більш докладно й тонко, ніж при збиранню останків старої матеріальної культури і народного мистецтва, відчувати в словеснім і фольклорнім матеріалі, який пливе перед їх очима і слухом, присутність цінного: вибрати те, що може відбивати в собі пережите, старе: вимираючу психіку, мораль, уяву. Інтуїтивно, на підставі відповідного наукового підготовлення, відчути, що як не тепер, то з часом зможе придатись для дослідження і його вхопити. Цих збирачів треба незмірно більше, щоб вони могли відсіяти цей безконечно тонкий, непомітний словесний матеріал, і вони мусять бути далеко краще підготовлені — ознайомлені з сучасним станом фольклорних дисциплін, з їх точками погляду, проблемами і перспективами. Мусять бути зараз же пороблені енергійні заходи для підготовлення таких збирачів, інструкторів і дослідників; мусить бути дана їм в руку для власного вжитку і для розповсюдження, для популяризації інтересу цього матеріалу, відповідна література — почасти деякі старі інструкції й квестіонарі, відповідно перероблені і доповнені (як, напр., пок. М. Дикарева про організації молодіжи), почасти наново зложені, відповідно новим підходам і точкам досліду фольклорного матеріалу.

Особлива увага при тім, як я вже зазначив, повинна бути звернена на північний: польсько-підляський і гірський, карпатський район — найбільше консервативні в народній традиції і найменше захоплені змінами життя в останнім століттю, а з них найбільше обіцяє найменше досліджене і найбільш неприступне і консервативне київсько-волинсько-підляське Полісся: поріччя Прип'яті і суміжні краї. Ця територія повинна бути в найближчім часі прорізана етнографічними екскурсіями, для дослідження матеріальної культури, мистецтва, фольклору і діалектології, і сотворена на місці якнайгустіша сіть дослідників і кореспондентів, заінтересованих збиранням матеріалу. Заінтересувати їх треба як мотивами науковими, так і більш реального характеру: невеликими гонорарами, преміями, одержуванням літератури, якогось періодичного видання, присвяченого інтересам дослідження народнього життя і краєзнавства, і под. Приклад того ж пок. Дикарева, що вмів витворити таких незвичайно цінних кореспондентів: обсерваторія життя і збирачів матеріалів, щиро відданих цьому ділу і перейнятих любов'ю до нього, серед сільської і міської інтелігенції, з самих же селян і робітників, може переконати, як це корисно для досліду народного життя — і який цінний елемент воно вносить в саме сільське життя, в селянські та робітничі круги, формуючи людей з одвертими очима і розкритим розумом, які ставляться уважно і поважно, свобідно від конвенціональної моралі і «доброго тону», до людської мислі і психіки, до життя в усіх його проявах, «приємлють» його реально: студіюють, «нічого не пропонуючи, а тільки викладаючи».

Підносячи ще раз з усім притиском, що я вважаю збереження і дослідження цього матеріалу за один з обов'язків державної організації, які випливають з самої її ідеї, я позволю собі на закінчення підчеркнути кілька конкретних побажань, котрі мали б вести до зазначеного завдання:

При науково-дослідчих кафедрах історії, літератури і краєзнавства повинні бути заведені секції фольклору і матеріальної культури (передісторичної археології, історії господарства і техніки і народного мистецтва), щоб підготовляти дослідні сили в цій сфері.

Якнайскорше повинен бути перенесений на Україну і відповідно дотований «Український Соціологічний Інститут», що ставить своєю метою на студіях примітивної культури вияснити пережитки примітивного побуту, мислення і творчості в побуті і фольклорі України, і дійсно дав цінні почини на цім полі.

Для ознайомлення з сучасними методами наукової праці на Заході, з кращими етнографічними музеями, фольклорною й етнологічною літературою, котрої нема змоги в ближчій будучині зібрати у нас, треба відповідно підготовлених наукових робітників висилати до найбільших центрів соціологічних та історично-культурних студій, як Париж, Лондон, Вашингтон, Берлін тощо.

По різних вищих школах, а особливо по інститутах народньої освіти повинні бути заведені курси етнографії й історії матеріальної культури, щоб розвинути інтерес до цих дисциплін серед людей, яким доведеться працювати безпосередньо серед народу, або мати діло з сільською молодіжжю тощо.

Якнайскорше повинна розпочатись планова робота по організації «Музею Праці» в дусі висловлених вище побажань, і збирання для нього матеріалу.

Організація екскурсій і кореспондентської сіті, інструкціонування кореспондентів і збирання матеріалу повинні одержати, зараз по підготовчих заходах, тверду і постійну дотацію в бюджеті Республіки на ряд літ.

Повинна бути заложена популярна часопись — місячник або ще краще — двотижневик інформативно-заохочуючого характеру по краєзнавству, історії культури і фольклору, загальному і спеціально українському. Ця часопись розсилалась би безплатно кореспондентами тих центральних установ, які вестимуть організаційну дослідну роботу, подавала б інструкції, квестіонарі, й містила б кращі відповіді на анкети — як взірці для кореспондентів. За кращі відповіді на квестіонарі й анкети добре було б установити невеличкі премії.

Ознайомлення з народним побутом і фольклором, виявлене отакими відповідями та збірками матеріалу, мусить прийматись на увагу при всяких призначеннях на посади, де приходиться мати діло з селянською та робітничою людністю.

Думаю що ці заходи, проведені в відповідних розмірах, не тільки забезпечили б збереження многоважного наукового матеріалу, але і в життя громадське і держав внесли б елементи сильні, здорові, правдиво конструкційні, дуже корисні для розвою Республіки.

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Київ

[1] «Положення про охорону пам'яток мистецтва, старовини та природи» було ухвалено пленумом Укр. Голов. Науки в червні ц.р.

[2] Дзедушицькі, властиво Дідушицькі, старовинний боярський український рід, давно спольщений, носить це ім'я від свого старого маєтку села Дідушиць, в околиці Галича.

[3] Вони описані в доповіді *К. Грушевської*: Початки заселення і культури Америки, в збірці: З примітивної культури, 1924.

З БІОГРАФІЧНОЇ ДОВІДКИ ПРО АВТОРА

Грушевський Михайло (29.09.1886 — 24.11.1934), великий український історик, визначний організатор української науки, політичний діяч і публіцист. Погляди Грушевського, учня В. Антоновича, складалися під впливом М. Костомарова й М. Драгоманова, ідеї народництва та федералізму були домінантними в його науковій та громадсько-політичній діяльності. Примат соціальних інтересів над інтересами державно-національними є характеристичний для історичної концепції Грушевського, споріднюючи її з так званою «народницькою школою» в

українській історіографії. Але, в процесі дальшого студіювання історії України (зокрема Козаччини й Козацько-Гетьманської держави) й своєї участі в сучасній українській політиці, Грушевський надає чимраз більшого значення державно-політичному чинникові. Багато учнів Грушевського перейшли згодом до «державної школи», яка панує в сучасній вільній українській історіографії. Наукова схема історії України, створена Грушевським, була прийнята новітньою українською історіографією і знайшла визнання в чужій історіографії, зокрема російській (О. Пресняков, М. Любавський) і польській.

Грушевський багато працював у царині історії літератури — це насамперед відповідні екскурси в «Історії України-Руси» і велика «Історія української літератури» (І — V, 1922-27; тт. VI і VII лишилися невидрукуваними), що охоплює українську народну творчість і письменство до поч. 17 ст., досліджувані у зв'язку з історією розвитку культури; йому належать також численні літературно-критичні статті й рецензії (зокрема в «Літературно-науковому віснику»). В «Історії України-Руси», в кн. «Культурно-національний рух на Україні в 16-17 ст.» (1912; 2 вид. — 1920) і ряді менших праць Грушевський розглядає розвиток української освіти, церковного життя, мистецтва, друкарської справи й інші сторінки української культури. Ряд розвідок Грушевського присвячено етнографії, фольклорові, соціології. Грушевський працював і в археології (розкопи 1895—98 рр. в с. Чехах, Брідського повіту та інші), опублікувавши ряд статей і давши в I-III тт. «Історії України-Руси» першу спробу синтези археології України.

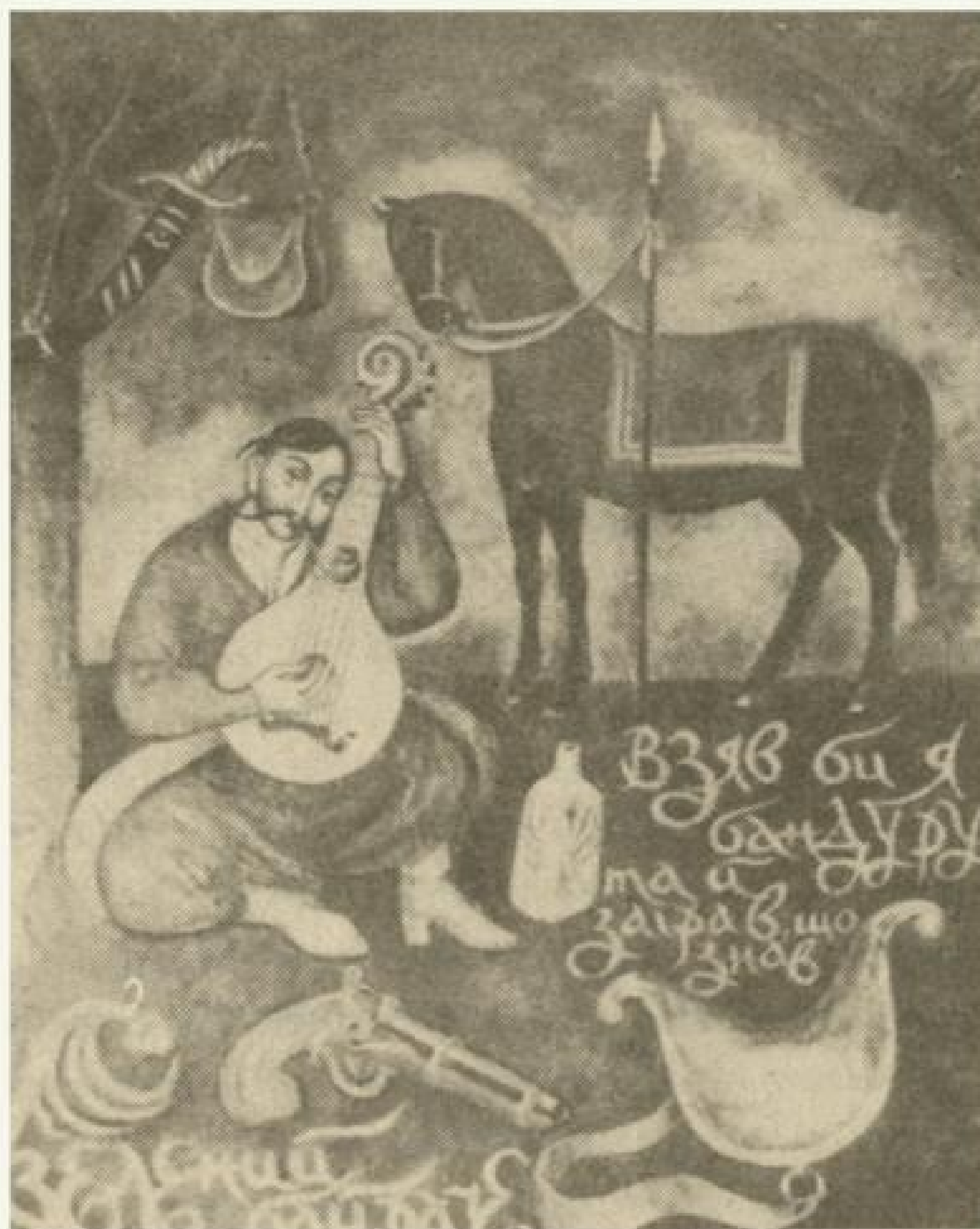
Чималу данину віддав Грушевський красному письменству як автор оповідань, драм і нарисів (збірка «Під зорями», оповідання, начерки, замітки, історичні образи, 1928).

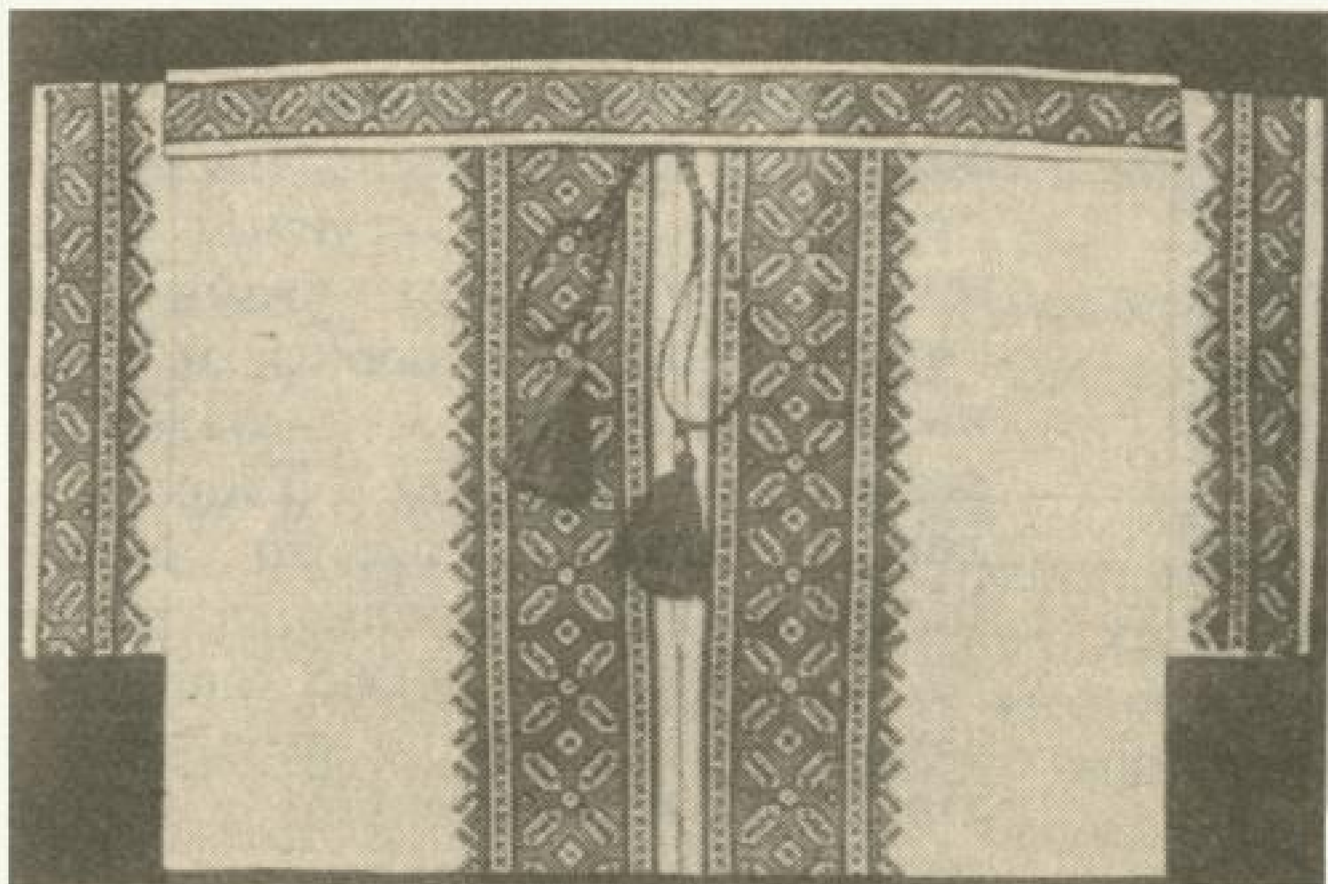
Загальне число опублікованих праць Грушевського перевищує 1800. Бібліографія їх за час 1888-1904 подана в «Науковому збірнику, присвяченому проф. М. Грушевському учениками й прихильниками» (Львів, 1906); за 1905—1928 — в III томі «Ювілейного збірника ВУАН на пошану академіка М. С. Грушевського» (К., 1929).

Великі заслуги Грушевського, ученого, що здійснив головне завдання української історіографії — створення синтези українського історичного процесу, організатора української національної науки, громадсько-політичного діяча, одного з найвизначніших у добу визвольних змагань, викликали, незважаючи на поворот Грушевського в 1924 р. на підрадянську Україну, гостро негативне до нього ставлення у більшовиків як за життя, так і по смерті. Зокрема, постанови ЦК КП(б)У з 1946 р. і пізніші радянські публікації характеризують його як «національного історика», «ідеолога української контрреволюційної буржуазії», «непримиренного ворога радянської влади». Радянська влада провадила боротьбу проти схеми Грушевського та її послідовників в історії, історії літератури, мовознавстві тощо.

Олександр ОГЛОБЛИН *

* Енциклопедія українознавства, II видання, т. 2. — Львів, 1993. — С. 455. Текст подаємо скорочено.

З РІДКІСНИХ ВИДАНЬ, ФОНДІВ, КОЛЕКЦІЙ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І НАРОДНА ОСВІТА *

У 40-х роках XIX століття постав у Києві гурток ідейної української молоді, що поклала собі велике завдання — праці над визволенням рідного народу з духової та соціально-політичної неволі. Куліш у своїм поетичнім «Історичнім оповіданні» пише, що це «була молодь високої чистоти духовної, а апостольство любови до ближнього доходило в ній до ентузіазму». Молодь ця взялася «проповідати серед просвіщенних панів українських визволення народу з кріпацтва дорогою просвіти, разом і християнської, і наукової».

На питання, якими засобами бажала ця молодь здійснити свій великий задум, найкращу відповідь дають самі найчільніші члени цього гуртка.

Ідеологію, що лягла в основу всіх планів цієї молоді, з'ясовує у своїй записці Василь Білозерський. Основні думки її такі: «Релігія Христова дала світові новий моральний дух», «людську любов, мир і свободу, рівність для всіх і братерство народів», «але ті, що в їх руках влада і змога творити небесну правду, не сповнили надії підлеглих їм народів. Народи по-давньому в ярмі, щасливі лише ті, «у яких свідомість своєї національности така міцна й тверда, що ніяка зовнішня сила не може поневолити сили духа»; «народ збереже тоді і свою самостійність, і свобідний розвиток: ось ціль, до якої повинен прямувати всякий народ; бо горе тому, що в ярмі».

«Усі слов'янські народи позбавлені політичної і навіть культурної самостійности. В такому жахливому становищі перебуває й Україна — «край, що своїм гірким терпінням за правду заслужила собі вічну пошану...». «Права її забуті, і тепер вона не як сестра єдиновірного народу, а як невільниця, мусить зносити все, що тільки є найбільшим лихом у житті народу... І якщо довго потриває ще теперішній порядок, коли не шанують нічого українського, коли на нас накидають чуже ярмо, коли ми, о боже мій! — як чужі на своїй давній дідизні, в своїй власній отчизні, то Україна мусітиме згубити свій народній віковий скарб і перемінитися в нового недоляшка». Таку низьку долю ми заслужимо, «коли віддамося бездіяльності, коли будемо спокійно дивитися, як убивають на наших очах найбільший Божий дар — народнє життя з його духом, ідеєю, з його ціллю, до якої воно повинно простувати. Любов до свого національного та толеранція до чужого — «це святий обов'язок як кожної людини, так і народу, що осягнув уже моральну самосвідомість і усвідомив собі своє призначення». «Як вірні сини своєї батьківщини, захоплені бажанням їй усякого добра та при-

* Статтю І. Брика подаємо за виданням: *Шевченко Тарас*. Повна збірка творів (з додатком наукових пояснювальних статей). Т. II. — Варшава-Львів, 1934. **Брик Іван** (1879—1947) — філолог, громадський і педагогічний діяч, дійсний член НТШ, голова львівської Просвіти (1932—1939), редактор «Письма з Просвіти» (1923—1925); основні праці — про відродження національної культури в Галичині, проблеми шевченкознавства, взаємини української культури з культурами інших слов'янських народів.

знаючи, що воно можливе тільки при сповненні заповіту нашого Божественного Спасителя, ми повинні прямувати до здійснення Божої правди в ній, до запанування в ній свободи, братньої любови й народнього добробуту, — незалежного розвитку тої ідеї, що її Творець уклав у природу нашого народу». Білозерський висловлює далі думку, що Україна може здобути й закріпити свою незалежність тільки у вільній спілці з іншими слов'янськими народами, та що для здійснення цієї ідеї доконче треба зорганізуватися в товариство.

Між обов'язками, що їх Білозерський накладає на членів майбутнього товариства, знаходимо: «Треба зближатися до народу, дбати про його освіту й добробут та розбуджувати в ньому надію на можливість переміни існуючого ладу», а при цьому «бути готовим навіть потерпіти за слушну справу».

Докладніше з'ясовує нам ідеологію цієї молоді її листування. З нього виходить, що вона бажала вповні й без вагань віддати себе суспільній діяльності на користь «сиротиматері нашої» — України. А цю суспільну діяльність вважала вона за таке високе післанництво, до якого треба спеціяльно підготовитися. Перш усього шляхом уважного, постійного самовиховання. Вона задумувала підняти себе етично, стати вище голосних патріотичних вигуків, дійти до глибокої й міцної любови до рідного народу, рідної України, — любови, вільної від усяких егоїстичних почувань. Та самої цієї любови не досить: її треба зв'язати з знанням душі українського народу, з ясним, глибоким розумінням його дійсних потреб. Працюючи для майбутнього, не можна забувати, що підвалиною його є минуле, є історія народу, без ясного розуміння минулого можливі великі помилки, для народнього поступу шкідливі. Минуле наше — аргумент проти тих, що дуже низько цінять український народ в його сьогочаснім стані занепаду.

Молодь ця відкидала поширений і наскрізь несправедливий поділ народів на вибрані й маловартні, вірила в великі духові сили українського народу. Якщо в історії України небагато можна назвати діячів, що щиро і з глибокою вірою піклувалися про добробут народу, то в цьому український народ не винен. Про велику духову силу його свідчить його історія, його високі духові скарби, збережені в його творчості — поезії.

У першій мірі молодь виповіла нещадну війну кріпацтву й мала намір всіма можливими засобами пропагувати його скасування. Соціальне визволення може вивести український народ на шлях культурного розвитку — шлях, що досі для бездольного кріпака був неприступний. А щоб це визволення влегшити й приспішити, треба піднести морально українське панство та запрягти українську інтелігенцію до культурно-освітньої праці. Цю працю задумувала молодь повести, закладаючи народні школи, видаючи часопис та книжки для народнього читання, не тільки популярні викладом, а й зразкові літературною українською мовою.

«Ми знали — читаємо в Куліша, — що в Англії не право і не декрет, а культура знищила кріпацтво». А щоб це сталось, треба теж виховати суспільність, треба піднести її морально і приєднати для своїх ідей. За одне

з найважливіших завдань ця молодь українська вважала те, щоб на Україні було «якнайбільше письменного й тямущого жіноцтва» — «матерей та сестер тих діячів, що мали колись вирости серед стуманілого люду та холодного лінивого панства». «Ми не сумнівались — підкреслює Куліш, — що за цим першим і найважнішим фактом української свободи прийдуть уже інші факти, аж до останніх своїх наслідків, які тільки можливі для України.

Коли ж ця молодь дала своєму гуртковї форму зорганізованого товариства — Кирило-Методіївського братства, то внесла у свій статут та в «Головні правила товариства» і високу християнську мораль, і слов'янську ідею, і скасування невільництва та викорінення всякого пониження нижчих класів. Як окрему точку поставила вона справу освіти, загального поширення грамотности та своїх ідей, головно шляхом виховання молоді, розповсюдження відповідної літератури та побільшення числа членів братства. Зокрема Куліш писав про потребу боротьби з неграмотністю. «Для неграмотних неуків треба писати підручники, повчальні, практичні книжки, й по змозі заводити школи» — сільські школи. Братчики навіть збирали фонди для підмоги тим студентам, що зобов'яжуться по скінченні університетських студій служити шість літ сільськими вчителями. Ще більше ваги надавали вони самоосвіті та самовихованню, що мали дати Україні високоморальних і національно свідомих народніх робітників та робітниць.

Серед такої молоді з'явився в 1846 році Шевченко.

II

На самому заранні своєї суспільної праці Шевченко був суспільником-практиком. Ще в Петербурзі він своїм особистим впливом освідомлював і заохочував до національної праці тих молодих українців, що з ними сходився в столиці. Брав діяльну участь в організації українських вистав, писав для них п'єси. Де міг і як міг, сіяв зерна національної свідомости. Навіть у листах до брата завжди навчав його писати «по-своєму, а не по-московському». Як поет, він ще першими своїми творами почав пропагувати поворот до української національної традиції, будити любов до забутої, зрадженої синами батьківщини, що «обідрана сиротою понад Дніпром плаче», будити віру в те, що «слава України» «не поляже, а розкаже, що діялось в світі, чия правда, чия кривда і чиї ми діти». Гордо виявляв свою національну гідність, заявляючи, що свідомо пише українською мовою й про Україну, бо не шукає в москалів ні «грошей», ні «слави» — цього, щоправда, «теплого кожуха», та «не на нього шитого». Трохи згодом у «Никиті Гайдаї» писав: «ті, що їм чужа любов до рідної країни, — серцем бідні каліки, нікчемні в своїх ділах», учив інших, що «чим нещасливіша, тим миліша нам рідна країна».

Уже ці його ранні поезії збудили приспані патріотичні почуття в українській молоді, що їх читала, і змушувала її шукати шляхів до національного відродження. Не оминув цей вплив і тих молодиків, що потім зорганізувалися в Кирило-Методіївське Братство. Коли ж Шевченко сам з'явився серед київської молоді в 1846 році і привіз із собою твори 1843—45 років, то вони стали правдивою духовною поживою нового покоління — його євангелією. Висловлене в них національне почуття дійшло в поета до найвищого напруження. З гнівом надхненного пророка викриваючи історичні помилки минулого (Богданову сполуку з Москвою), плакав над тим, що сини України «на чужині, на чужій роботі», картав «перевертнів», «недолюдків», що помагають «москалеві... матір катувати». Змальовуючи політичну та національну неволю України, виводив тих «земляків», «мерзенних каламарів», що викликали в нього розпачливий оклик: «Україно, Україно! Оце твої діти, твої квіти молодії, чорнилом политі, московською блекотою, в німецьких теплицях замучені. Плач, Вкраїно, бездітна вдовице». В той час, коли це писав, не бачив ще тих, що вміли б «привітати угадати великеє слово», бо «всі оглухли, похилились, в кайданах — байду-

же», але вірив у те, що прийде нове покоління, виростуть «малі діти, що «на ворога стануть»; з тим новим поколінням, очевидно, зв'язував і свою могутню віру в те, що «встане Україна» і «світ правди засвітить». Бачучи, як «заснула Вкраїна, бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла; в калюжі, в болоті серце прогноїла і в дупло холодне гадюк напустила», знав, що не сльоз, а гострих, як «ножі обоюдні», слів треба, щоб її збудити до нового життя. Благав живих ще душею земляків-інтелігентів «обняти найменшого брата» — стати до освітньої праці серед народу, працювати над його розкріпаченням, грозив кривавим судом історії тим, що «людей запрягають в тяжкі ярма».

У денаціоналізації вищої суспільної верстви бачив одну з причин національного лиха: «всі мови слов'янського люду, всі знаєте, а своєї дасть-Біг» — казав зрадникам і, оспівуючи укохану Україну, закидав їм: «А ви претеся на чужину шукати доброго добра», бо бачив, що з тої чужої науки вони приносили на Україну тільки «великих слів велику силу, та й більш нічого». Справу національної освіти уважав за певний шлях до національного відродження: «Учітеся, брати мої! Думайте, читайте і чужому научайтесь, — свого не цурайтесь: бо хто матір забуває, того бог карає». «Коли б учились так, як треба, то й мудрість би була своя». Кличучи інтелігенцію до самоосвіти, вірив у виховну силу рідної історії: «Подивіться лишень добре, прочитайте знову тую славу, та читайте од слова до слова та й спитайте тоді себе: що ми? чиї діти? яких батьків? ким, за що закуті?».

Коли кирило-методіївські братчики, ще не знавши особисто Шевченка і не читавши цитованих вище, тоді нелегальних його творів, вже перед тим високо його цінили, і не один із них його творам завдячував свою національну свідомість, то, пізнавши його особисто та його твори 1843—45 рр., знайшли в великому поеті, як казав Куліш, Богом зіслане «оправдання» своїх задумів, «запоруку своєї будучини». Ця Кулішева оцінка справджується й підтверджується надзвичайною однозгідністю в ідеології Шевченка і братчиків, — ідеології, до якої геніяльний самоук дійшов зовсім незалежно від них. Можна навіть з певністю твердити, що київські братчики завдячували Шевченкові те, що вона в них окріпла, бо власне його проповідь з нечуваною силою закликала їх стати «за євангеліє правди, за темнії люди».

Для ідейної української молоді, що одним із перших своїх завдань поставила культурно-освітню працю серед темного народу, Шевченко, що сам з того народу вийшов, був ще й живим прикладом «чудодійної сили освіти», яку здобув самотужки.

III

Коли в своїх поетичних творах, писаних перед засланням, Шевченко встиг щодо освітньої справи виступити, як пропагатор національної освіти та з палкими закликами до інтелігенції, щоб вона стала на шлях національного самовиховання, то в середовищі знаної нам київської молоді він мав змогу ближче підійти до освітнього питання, познайомитися теж і з чужими поглядами й думками та й сам не одне передумати. Питання це так живо й так всебічно зацікавило Шевченка, що він часто міркував про нього, бувши в неволі, і залишив свої думки про освітню справу в «Журналі», листах, а найбільше в повістях.

Шевченко вважав освіту за головний чинник поступу й культури. «Брак освіти — це початок великого лиха» ("Художник"), «Де люди цураються освіти — там темнота, всякі недостачі, злидні, а вже про звичаї — краще мовчати» ("Нещасний"). Наче навмисне підкреслюючи, що такий погляд на освіту — для українського народу традиційний, Шевченко вкладає його в уста двох старосвітських типів — хуторянина-селянина та священика, людей, що зберігають українську національну традицію: «Наука — світ, а невчення тьма» — каже старий Яким у повісті «Наймичка», «Корінь ученія горек, плоди же єго сладкі суть» — говорить пан-отець Нил у цій самій повісті. Селяни в його творах розуміють значення освіти: буртянці захоплюються малим Марком, що «читає — немов пташка щебече». Герой

«Варнака», кріпак Кирило, ще дитиною швидко навчається французької та італійської мови і незабаром випереджає в науці свого панича — гр. Болеслава. Отже освіта — річ цілком природна для кріпаків. Ні вік, ні стать не можуть бути перешкодою для науки. Ось старий ветеран Туман у повісті «Капітанша» ретельно вчиться письма. Ось інвалід Трохим у «Прогулянці» «купує товсту книжку з кунштами» та вчиться грамоти, а сестра його Олена вважатиме за щастя, коли її брат навчиться грамоти. Селянин, що навчиться грамоти, зуміє й полюбити книжку: грамотний Трохим «як хижий беркут сидить над кошиком з книгами, заглибившись у малюнки, а Яким і Марко купують собі «Житіє Єфрема Сирина» та «Житія святих отець», щоб було що цілий рік читати, і, слухаючи, як Марко читає, Яким «обновляється духом» (пов. «Наймичка»).

Але світлі приклади, що їх спостерігав у житті та описував у своїх творах Шевченко, були винятками. Поневолений політично, а в переважній більшості і соціально, бо покріпачений, український народ змушений був животіти в темноті та в злиднях: «О, мої любі, непорочні земляки мої! Якби ви й матеріяльним добром були такі багаті, як моральним сердечним привабом, ви були б найщасливіший народ у світі. Та ба! Земля ваша, мов рай, мов сад, насажений рукою Бога-Чоловіколюбця, а ви — тільки дармові робітники у цьому плодоносному, пишному саді. Ви Лазарі багаті, що годуються окрушинами, які падають з пишної трапези ваших ненажерливих, ненаситних братів». Переважна більшість тих Лазарів убогих в умовах тодішнього деспотично-кріпацького політичного ладу була позбавлена всякої освіти. При мало не поголовній неграмотності окремі люди типу «Основ'яненкового Шельменка, волосного писаря» вміли з своєї грамотности зробити джерело експлуатації своїх неписьменних братів-гречкосіїв. Недурно ж у народу з глибокою культурною традицією повстала приповідка: «Не буде добра й правди на землі, поки письменним очі не повилазять». Шевченко називав цю приповідку «варварською», але й розумів, що вона вийшла «з неморального відношення до народу письменних, особливо писарів, цього «наймерзеннішого типу». Тому він і казав, що «освіта в народі — величезне добро, але там, де на сто людей — один письменний, вона — величезне лихо» («Капітанша»).

Роздумуючи над освітньою справою, Шевченко виробив собі певні погляди на її організацію і то, здається, на підставі власних міркувань та спостережень.

Що читав Шевченко з теоретичної літератури про освіту, докладно не знаємо. У повісті «Капітанша» згадує він про «великого поборника народньої освіти Ланкастера», англійського педагога, що провадив безплатне навчання бідних дітей і мав свою оригінальну програму. У 1811 р. було в Англії вже 95 шкіл його системи з 30 тисячами учнів. Першу таку школу заснували в Гомелі 1819 р. Це був рід інтернату, в якому було 50, а пізніше 200 хлопців. Учили релігії, основ граматики й арифметики, ремесла, а вліті рільництва та городництва. Пізніше таких шкіл у різних місцевостях Росії повстало більше. Та згодом вони позакривалися, а в 1862 р. їх зліквідували зовсім.

У першій половині XIX століття шкільництво в Росії стояло дуже низько, а на Україні зовсім підупало. Адміністрація пильно слідкувала за тим, щоб у всіх школах молодь виховували тільки в чисто російському дусі — в ім'я цареславія. Приватного шкільництва майже не було, неграмотність зростала. Очевидно, що ще гірше стояла справа позашкільної освіти. Лекції для народу залежали виключно від дозволу свавільної й народній освіті неприхильної адміністрації, — законів, що нормували б цю справу, не було ніяких. Нечисленні спроби в 30-х — 50-х роках закладати бібліотеки не повелися з причин кріпацтва та поголовної неграмотности. Отож нічого дивного, що серед таких для якої-небудь освітньої праці несприятливих відносин тямущі люди мусіли нераз згадувати ім'я Ланкастера та його ідеальної школи. Не можемо ствердити, що саме читав Шевченко про нього, але в кожному разі цінив його дуже високо.

У повісті «Варнак» згадує ще поет з пошаною іншого педагога — поляка Тадея Чацького, що в 1803 р. був візитатором шкіл у губерніях київській, подільській та волинській і організував відкриту 1805 р. в

Крем'янці зразкову гімназію. З Шевченкової згадки про крем'янецький ліцей і про Чацького: «Пером земля тобі, благородний Чацький! Ти любив мир і просвіту. Ти любив людину так, як заповів нам любити Христос» видко, як високо він цінив гуманні засади в вихованні, від яких така далека була сучасна поетові російська школа.

Термін освіта вживає Шевченко в двоякому значенні: 1) для означення освіти шкільної та 2) для означення процесу культурно-освітнього поступу нації взагалі.

Шевченко значно раніше від фахових теоретиків-педагогів XIX та XX віків прийшов до переконання, що освіта повинна бути всебічна, що вона повинна розвивати гармонійно всі здібності людини.

Обсервуючи життя вищих та середніх класів суспільства, поет бачив, що поступ світової культури зовсім їх не ублагороднює, що моральний рівень їх залишається такий самий, який був іще за середньовіччя. В повісті «Музика» він каже: «Просвіта йде собі вперед широкими кроками, а як ми одначе недалеко відійшли від благородних лицарів-розбишак того сльозами политого віку! (себто XII ст.)». Сучасна поетові школа не виконувала свого виховного завдання «збагачувати людське серце», навпаки — вона його «обкрадала» — і завдання це залишалося лише теорією (пов. «Прогулянка»). А Шевченко був глибоко переконаний, що навіть фахова освіта повинна йти в парі з усім «розвитком внутрішнього, високоморального життя» ("Художник").

Цілком слушно ставлячи школі завдання морального виховання, Шевченко добре собі здавав справу також і з того, що вона повинна бути школою життя — виховувати волю, міцні характери. Коли давня українська школа й не виконувала цього, то на старій Україні люди принаймні могли надолужувати той брак тим, що посилали молодь на Запоріжжя, де «хоч звичаю козацького наберешся та побачиш світа, — не такого, як у бурсі, а живі мисліте з товариством прочитаєш, та по-молодечій будеш Богу молитись, а не по-чернечій харамаркать», як каже в поемі «Наймичка» старий козак синові Степанові, виряджаючи його на Запорожжя. Ідеал суспільного діяча — людини загартованої волі — змальовує поет у поемі «Сон»: він навіть «в муці, в каторзі... не просить, не плаче, не стогне, бо «раз добром налите серце ввік не прохолоне».

Великої ваги надавав теж Шевченко й вихованню естетичного чуття в людині. Побувавши на акті в нижнєгородському дівочому інституті, він записує в своєму журналі ті немилі враження, що їх викликали ці відвідини: «В залях інституту, окрім лавок та грізного, ярмаркового портрету самодержця — ні одної картини, ні одної гравюри: чисто, гладко, як в якому-небудь манежі. А де ж естетичне виховання жінки! А воно для неї так потрібне, як повітря, що освіжує віддих. Душогубці!» (6.XII.1858 р.). Цей педагогічний погляд поета був послідовним висновком із його загальнофілософського погляду на велике моральне значення для людської душі «краси, в чому б вона не виявлялась» — чи то в природі, чи то в творах мистецтва. Все життя його цікавила проблема популяризації найкращих творів мистецтва серед народної маси. Ще студентом він навчився літографувати й робив спроби з іншими способами репродукції образів (гальванопластикою), знав і ритування, і удосконалені способи відливання скульптур, а коли наблизилася хвилина повороту з заслання, постановив присвятити всі свої сили розмножуванню й розповсюджуванню мистецьких творів способом аква-форта. Як мистець-пластик був переконаний, що «правдивий мистецький твір... западає в душу сильніше, ніж сама природа» (лист до Залєського з 25.IX.1855 р.). Гр. Ф. Толстому він писав, довідавшись уже про своє визволення: «Поширювати через гравюру славу славних мистців, поширювати серед невтаємничених у таїнства мистецтва людей любов до прекрасного й доброго — ось найчистіша, найугодніша молитва до Чоловіколюбця Бога й по змозі некорислива прислуга людству» (лист. з 23.VII.1857 р.). У зв'язку з цим поглядом на виховну силу мистецьких творів стоїть теж задуманий ним конкретний і вже суто-педагогічний план видання цілої морально-дидактичної сатиро-поеми в малюнках під назвою «Блудний син», зв'язаної з широкими планами перевиховання суспільства, про які буде мова нижче[2].

Не менше глибоко розумів Шевченко й те, що виховання повинно бути оперте на релігійних засадах. Бувши сам палким пропагатором ідеї Христової любови, як засади організації суспільства — ідеї, якою просякнуті всі його твори, він казав: «Свята, велика річ — релігія для людини» (пов. «Варнак»). Характеризуючи в повісті «Близнята» старого Сокиру, поет підкреслює, як «найгарнішу» прикмету його вдачі те, що «був він дуже релігійний», «більш за все любив читати Новий Завіт» та «глибоко розумів і відчував святі євангельські істини».

Бувши поетом, що, як жоден інший, опоетизував жінку-матір, він був і гарячим поборником жіночої освіти. Він часто в своїх творах ілюструє потребу жіночої освіти негативними та позитивними прикладами. Із російських шкіл жінки виходили і неосвічені, і невиховані. «Неосвічена, хоч і грамотна жінка, книжку просто ненавидить і якби була вона якоюсь маркграфинею за часів Гутенберга, то не завагалась би спалити на вогнищі славного друкаря. Це певне. Зате вона озолотила б того, що... вигадав карти; вона поставила б йому пам'ятник і молилася б, як просвітителеві людського роду» ("Прогулянка"). Неосвічені жінки — це «бідні бездушні матері», що «свій обов'язок, свою святу повинність передають наймичці-гувернантці, або, ще гірше, — темній сільській бабі» ("Прогулянка"). В оповіданні «Варнак» Шевченко змальовує тип такої матері-графині, син якої «...зростав швидко, а вчився дуже поволі й тупо. Не можна сказати, щоб зовсім не було в його здібностей: ні, дещо він мав, та все те було приспане через недбайливість необачної матері». Отож нічого дивного, що поет стрічаючи таких матерів, висловив такий погляд: «я мало вірю в добре виховання дітей матерями, та ще коли в матері одна-єдина дитина» ("Близнята"). Таким жінкам Шевченко протиставляє «прекрасну, добру істоту», Магдалену, що людяно відноситься до кріпака, «ласкавістю заохочує його до науки» і «як добра мати піклується про моральне виховання» молодого графа ("Варнак").

На думку Шевченка, в жінці повинно бути високо розвинене почуття краси й добра, отже їй найбільше потрібне естетичне виховання (6.11.1858 р. — «Журнал»). Російська школа і хоробливі, ненормальні суспільні відносини витворювали шкідливий тип жінок бездушних кокеток. Єдину пораду проти цього Шевченко бачив у жіночій освіті ("Художник").

Маючи такі широкі погляди на освітньо-виховний процес, Шевченко, як видко з деяких поданих ним прикладів, надавав у шкільній освіті більше значення виховному процесові, а менше — тій сумі формального знання, що його могла дати школа: «Чого не навчився в школі, нехай довчиться вдома» (пов. «Наймичка»). Завдання школи — прищепити дитині любов до науки, зацікавлення до книжки, чого тодішня офіційна російська школа рідко коли досягала. Ось у повісті «Прогулянка» бачимо тип пана, що саме цей факт ілюструє: він «почав свою освіту в якомусь корпусі кадетів, а скінчив у якихось там казармах та в таборі. Коли ж і де мав би він змогу звикнути до книжки?». А самому поетові «грамотна людина, що живе без книжки», здавалася «чудна й ненатуральна». «...Треба вам сказати, що книжки мені потрібні, як хліб насущний», казав він про себе, і це була правда, про яку можна сказати, що Шевченко тільки й мріяв, щоб кожний мав право її повторити.

У сучасній собі школі не знаходив Шевченко ні добрих виховних, ні дидактичних метод. У школах панував формалізм, і способи заохочування до науки заступали карами до різок включно, а Шевченко знав, що заохочувати до науки треба ласкавістю, та що педагог повинен по-батьківському «піклуватися про моральне виховання» дитини (як то робила Магдалена з повісти «Варнак»). Власним досвідом — у процесі власної самоосвіти дійшов до висновку, що метода навчання повинна бути наочна: у «Прогулянці» він описує зацікавлення, що його викликала в дитині добра ілюстрована книжка.

Волів уже приватну школу, як офіційну: з симпатією оповідає в «Близнятах» про людей доброї волі — про старосвітських українських педагогів, як от про Степана Мартиновича, що сам заводить школу, збирає діти і вчить їх грамоти, та про «соборного дяка Перепелицю», що своєю елемен-

тарною наукою зумів прищепити Федорові Сокирі любов до знання: така школа принаймні не винародовлювала й не ламала характерів.

До офіційної російської школи, поминаючи вже інші застереження, Шевченко з національного українського погляду відносився цілком негативно, бо в ній бачив «причину несвідомости» — несвідомости національної: «У школі нас усього, всього, що тільки є, навчають, крім своєї любої рідної мови. О, школо, школо! як би тебе швидше перешколити!» — каже він у повісті «Прогулянка». Школа на Україні в руках московської влади була знаряддям винародовлення і передусім — винародовлення інтелігенції. Він з болем серця дивився на те, як з тої школи виходили ті «мерзенні каламарі», «блюдолизи», та «просвіщенні» землячки-перевертні — «п'явки» народні, що їх батько «може останню корову жидам продав, поки навчив московської мови» (поема «Сон»).

Шевченко обурювався, коли бачив в українських панів «упередження проти своєї рідної мови» ("Музика"), коли зустрічав таких, що не хочуть «вуст своїх паскудити мужичими словами («Близнята»), коли бачив, як пані-українки бояться віддавати дочок до полтавського інституту, бо вони там «пороблятся хахлачками» ("Музика").

Таким «просвіщенним» перевертням поет протиставляє часто типи глибоко прив'язаних до всього рідного українських селян та інтелігентів[3] і з особливою сердечною ніжністю змальовує постать свого колеги-салдата Андрія Обеременка, який «за двадцять літ поганого, гидкого салдатського життя не опоганив і не понизив своєї національної та людської гідности. Він з кожного погляду зостався вірний своїй прекрасній національності».

Шевченко не уявляв собі виховного процесу, не опертого на національній традиції: «Та й справді, коли добре поміркувати, — писав він у «Близнятах», — якщо ми задля якогось марного срібника почнемо глумитися над святими звичаями старовини, то що з нас буде? Вийде який-небудь француз або, крий Боже, куций німець, а вже за тип або за національну фізіономію — і помину не буде! А на мою думку, нація без власної вдачі, що тільки їй самій належить та її характеризує, схожа на кисіль, та ще й найнесмачніший кисіль ("Близнята").

Хоча Шевченко й добре знав, що для національного визволення українського народу треба скинути московське ярмо і виразно це висловлював, хоча й здавав собі справу, що московська неволя з її деспотично-кріпацьким ладом саме й унеможливлює нормальне поширювання освіти, але розумів й те, що тільки поширення освіти може привести народ до національної свідомости, без якої неможлива й політична самостійність: в повісті «Близнята» він виразно це висловив, кажучи, що тільки освіта «допомагає зберігати національне обличчя», прищеплюючи людям «пошану до всього того, що самій тільки нації належить та її характеризує». На власному прикладі переконався, що освіта приводить до національної свідомости. Освіченою людиною став через самовиховання, самоосвіту. Тому, не маючи ілюзій щодо офіційної школи, з ентузіазмом віддався справі позашкільної освіти, ідеї ширення серед народу самоосвіти. Рештки своєї життєвої енергії віддав цій справі, складаючи свій «букварь», опрацьовуючи план видання популярних народніх підручників та живо цікавлячись і матеріально підтримуючи недільні школи для неграмотних[4]. Роблячи це, твердо вірив, що це — єдина певна дорога до національного визволення: «Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося» — писав М. Чалому. Коли для освідомлення народної маси потрібна була елементарна література, то для інтелігенції близькі Шевченкові люди на чолі з ним організовували український журнал — «Основу», яку він називав «своїм журналом». (Перед поворотом із заслання намовляв Куліша видавати журнал). Сам задумувався над планами перевиховання середнього стану — міщанства й купецтва. Один із засобів того перевиховання бачив у «розумній і благородній сатирі». Спостережливим оком він бачив особливу інертність «середнього громадянства», що «як лінивий школяр, на складах спинилося і без понуки вчителя не хоче й не може перейти через оте безглузде «іму-мну». Пишучи про конечність «перешколити» школу, розумів,

що для цього треба спочатку «перешколити» «батьків та матерей»: «Проект мій перевиховати добре виховання батьків — справді проект прекрасний».

Можна сказати, що вся його поетична діяльність була одним великим закликом до перевиховання українського суспільства, а маніфестом у цій справі — його невмируще «Посланіє».

Шевченкові думки про освіту в не одному сходяться з думками братчиків, особливо, Куліша. Одначе ніхто з них так сильно не підкреслив потреби перевиховання суспільности, ніхто так ясно не протиставив самоосвіту офіційній шкільній освіті, як це зробив Шевченко. Він виразно підкреслював, що освіта, навіть фахова, повинна йти в парі з моральним піднесенням людини і виробленням твердих національних характерів. І цим саме сягнув думкою поза цілі десятиліття та зійшовся з поглядами найкращих світових просвітних діячів XX-го століття.

Іван БРИК

Львів

[1] Пор. Шевченкове: «на нашій, не своїй землі».
[2] Про цей план дивись докладно в «Журналі» Ш-ка та в його листах до Бр. Зеленського.
[3] Див. у статті П. Зайцева «Прозова творчість Ш-ка» на стор. 301—302 VII тому нашого видання.
[4] Про цю його діяльність див. докладно в статті С. Сірополка про Шевченків «Букварь».

ЛІТЕРАТУРА: Твори Т. Шевченка, т. IV, вид. УАН. — К., 1927. — Томи VII і XI наш. вид., Варшава, 1934—35; Твори Шевченка Укр. Накл., т. IV, V. — *Т. Шевченко*: Кобзар, ред. В. Доманицького, II вид. СПб, 1908. — *М. Возняк*: Кирило-Мефодіївське братство, У. Ф., Львів, 1921. — Твори П. Куліша, VI, «Просвіта», Львів. — *Василь Білозерський*: Записка І. О Грушевський: З настроїв та думок К. М. Братства «Україна». Київ, 1914, І. — В. Щурат: Літературні начерки, Львів, 1913.

СТРАДНИЦЬКИЙ ШЛЯХ ЛИЦАРЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПІСНІ

Професор В. Щепотьєв — полтавець. Вчився в тутешній семінарії і закінчив Петербурзьку Духовну Академію з золотою медаллю. Педагогічну свою працю розпочав у Полтаві ж, в семінарії, де викладав західноєвропейську літературу, куди було вмонтовано і літературу московську. Читати лекції з літератури української не було чого й думати, оскільки ця дисципліна була під суворим ветом Валуєвського декрету.

Сам ректор семінарії пильно стежив, щоби його «пітомци» семинаристи не захоплювались творами «мазепинських» письменників або, боронь Боже, не говорили між собою «селянською мовою». Той же ректор доручав своїм помічникам стежити за такими підозрілими лекторами, як Щепотьєв, Ризенко, Сенявський або Пильчиков.

Щепотьєв студіював українську народну пісню виключно вдома, приватно і тільки з року 1905 мав змогу виступати перед українською громадою прилюдно. Згодом став одним з ініціаторів жвавих і цікавих нарад членів Полтавської Архівної Комісії. Комісія видала місячник — журнал тої ж назви, в якому брали участь передовсім такі фахівці як Щепотьєв, історик Павловський, археолог Рудинський, лікар Мальцев, статистик Ротмістров, історіограф, знавець старої Полтави Падалка, агроном Королів. Через якийсь рік — два Щепотьєв зав'язав контакт з харківським професором Багалієм, пізніше з професором Сумцовим і молодою ще тоді аспіранткою, здібним і вдумливим єрудитом Н. Дворянською (пізніше — Мірза — Авак'янц). Група ця редагувала журнал «Минувщина», де містились цікаві шкіци й статті та новини з різних галузей науки не лише в Україні, а й з усього світу.

Професора Щепотьєва я знав добре* ще в перші роки його педагогічної діяльності. В Полтаві його називали «українським Піроговим» за чуйність, толеранцію, багатство знання й скромність. Вперше почути його трапилось навесні 1905 р. в Українському Клубі, де він читав реферат «Про Українську Думку». Я був дуже здивований лектором. Говорив він мовою ніби простою, але водночас дотклнвою, насичуючи її глибоким змістом, та рівною панорамою давньої давнини нашої Землі. Аудиторія слухала доктора, затаївши подих: на крилах історичної правди він переносив нас в імлі віків, в добу Сагайдачного, Сірка, Наливайка й Дикого Поля пишного влітку й таємничо-похмурого восени, в добу бойових кличів, несамовитого гону буджацької орди, ніжного плачу «білого ясирю», заводіяцьких пісень полків Ландскоронського, двобоїв з яничаром. Лектор був правдивим поетом.

Лектора нагороджували рясними оплесками. Щепотьєв завжди лагідно посміхався очима, робив ледь помітний рух й поволі сходив з кафедри. Молодь його любила. Щепотьєва знала вся інтелігентна Полтава, усі нетерпляче чекали нової його лекції. Час від часу на дверях клубу ясніла коротка оповістка, написана самим референтом. І в призначений день зала була завжди повна. Щепотьєв читав лекції частіше про думу, про пісню, пов'язуючи зміст їх з тими вікопомними подіями, які творили нашу яскраво-гранчасту історію. Розбурхував любов до рідного краю, до рідного міста в різний спосіб, принагідно. Казав: на кожному кроці пломеніють сліди нашої давнини. Ось тут їздив на вороному Мазепа до свого полтавського палацу, що на Соборній площі, а он там стояла аж до 1601 року крулівська вежа — біля неї було поранено шведського короля Карла XII. Мазурівським шляхом, що на Подолі (у Полтаві, як і в Києві є Поділ) козаки гнали на Січ косяки диких огирів. На Коломийській вулиці, недалеко від семінарії стояв перший український театр; його директором був наш славний поет І. П. Котляревський, а «Наталку-Полтавку» грали там же артисти трупи Штейна і в головній ролі виборного «подвизався» Щепкін.

Найбільшу увагу професор приділив пісням: він їх збирав по всій Полтавщині й Київщині, заглядаючи принагідно в далекі від залізниць села та самотні хутори. У нього таких визбираних пісень було декілька грубих зошитів; до кожної з них писав коментарі з вичерпною ясністю, систематизував й збирався видати якщо не в Києві, так закордоном. То була його улюблена робота, над якою він сидів роки аж до часів, коли вибухла війна, а слідом за нею і «всеросійський хаос». Скоро було знищено семінарію і професор Щепотьєв виїхав був до Харкова, але ненадовго, його тягло до рідного міста, до Полтави, де безвиїздно жила його родина. Тут його запрошено до Університету (на вулиці ім. Островського), де він читав літературу аж до приходу більшовиків. З цього часу професор занедбав педагогічну роботу і в роках 1923—24 я здибав його вже в музейному архіві. Там, у затишку, ми оглядали старі архівні справи. Часи були важкі, понурі, голодні й холодні. Ми жували принесені з дому сухарі, запивали «чаєм» з листя порічок й нотували пожовклі від часу рештки «Рум'янцевського перепису», або вилучали старі манускрипти, які в той чи інший спосіб давали матеріал до історії Полтави. Такий документ ми старанно студіювали, записували в журналі і окремо робили для себе нотатки. Роботою керував пан Кротевич, колишній член Окружного Суду, після панотець Автокефальної Церкви (забито більшовиками). Він поблажливо дивився на нашу працю і сам приносив нові стоси спорожнілих манускриптів. Удвох брались розбирати те, чого не бачив тут ні Костомаров, ні Павловський, ні навіть Бантиш-Каменський або історіограф Падалка. Мріяли відновити історичний музей, віддали до музейних «фондів» деякий фольклорний матеріал, асортимент старих козацьких люльок, дещо з нумізматики... Що сталося з усім тим «фондом» — не знаю. Так чи так, а днів копіткої муравлиної роботи в архівних кімнатах я ніколи не забуду. Не забуду ніколи й розмов, коли

* Спогад відомого в діаспорі українського письменника, уродженця Полтави, Михайла Лазарського про В. Щепотьєва вперше був опублікований в альманасі «Новий обрій», вид-во «Ластівка», Мельбурн — 1954 — Аделаїда. Австралія. Текст подаємо з незначним скороченням.

ми — четверо — я, Щепотьєв, Кротевич і зичливий бородатий Ризенко (вчитель музики) збирались в перерву до гурту. Тут, серед стосів справ й важливого духу цвілі, притишено, щоб бува хто не почув гуторили. Оптиміст Ризенко потішав і доводив, що «так» довго не буде.

— Лиха іскра поле спалить, сама щезне, — стукав він герлигою по підлозі й підіймав догори густу брову.

Щепотьєв тільки зітхав.

— Я нічого не можу розгледіти в цій густій імлі божевілля, — казав він тужно. — Бачу криваву вакханалію. Накази того татарина (Улянова-Леніна), того поляка (Дзержинського) безпрецендентний садизм в історії людства... Це щось більше за Марата, жахливіше за Фуко... Ризенко схилився до вуха бесідника й, підіймаючи ще вище брову, хрипів: — Я скажу вам, ще почуємо про нову Шарлоту Корде. Злетить, скоро злетить на землю новий «Анти-месник» (так називали Ш. Корде втікачі до Кобленцу).

— Спекаємось усіх червоних маніяків, — казав він уже на порозі архіву й поволеньки сунув додому.

Працювали ми в архіві щось з півроку. Професор в останні дні був мовчазний, неговіркий. Марудна робота нотаря старих актів робила його кволим. Використати багатий матеріал не можна було й думати: не ті часи наспіли. Я бачив, що й мені треба було якось тікати відсіль. За цей час з архіву вже пішов Кротевич, перестав ходити Ризенко; скоро я довідався, що він тяжко занедужав, лежав на самоті, самотньо і помер від голоду (1923).

Одного дня Щепотьєв прийшов до архіву дуже пізно. Сів до столу і схопився обома руками за голову... так сидів довго без руху, без слів.

— «Фініта ля комедія!» — шепотів він понуро й повісив капелюха на цвяшок.

Я не розумів і дивився злякано.

— Здається кінець моєму нотуванню Рум'янцевських паперів, — відрік він на моє німе питання і сунув мені газету.

Була то місцева газета. Кидалася у вічі підвальна стаття «Розкритий злочин», старанно обкреслена червоним олівцем. Писалося там про підпільну роботу місцевих українців ("бандитів"). Фундатором організації ніби був директор гімназії професор Примо, головними діячами — артист Ніковський, статистик Лойко, урядовець Глушко, згадувався військовик Тютюнник і ще кілька невідомих осіб. Усіх було арештовано. Згодом писалося там же про розстріл усієї групи «змовників». В статті згадувалось кілька разів ім'я професора Щепотьєва, як натхненника «петлюрівських синьожупанників і погромників». Я уважно прочитав статтю й мовчки глянув на професора. Він теж мовчав.

— Коли згадали в газеті — борикатися годі, — шепнув він нарешті. Тікати немає куди, а коли б втік, то наразив би родину на жахливу небезпеку.

— Що ви думаєте тепер робити? — спитав я.

— Що робити? Буду чекати, як віл обуха — і він гірко всміхнувся. Більшовики зараз, після аристократії, взялися за українську інтелігенцію. Багато нас загине, — якось, ніби пророкуючи, додав він. — «Фіят юстіція пегеат мундус» — такий тепер девіз чекістів.

Працювати він вже не хотів й швидко пішов додому, смертельно стурбований долею своєї родини. Він ніжно любив сім'ю (дві доньки й дружина). Через три дні його арештували, а через півроку я довідався від його старшої доньки і про суд над професором. Направду не було ніякого суду: Щепотьєва вислали далеко на Північ, близько до полярного кола на 5 років.

В ці божевільно тяжкі роки, роки страдницькі найкращих синів матері-України, не було й мене у Полтаві, не було і в Україні. Тим же тернистим шляхом і я пішов на Північ аж до морозливого понурого острова Вайгача. Був і на узбережжі Полярного океану, бачив скрізь наших людей, багато бачив, немов уся Україна переселилась сюди. Та проте професора Щепотьєва ніде не здибав. Наче у воду впав.

Багато років минуло, заки я нарешті дістався знову до рідної Полтави. І тут несподівано зустрівся з дорогою мені людиною. Здибав я професора Щепотьєва у письменника Коваленка, було то надвечір тихого, липневого

дня. Я не впізнав його: це був великий дідок з довгою білою бородою, запалими щоками, блідим, виснаженим обличчям. Тільки очі не згасли, — були ті ж лагідні, спокійні.

— Сподобив Бог зустрітись із старими земляками, — казав він, обіймаючи мене. А у самого на очах блищали сльози.

— Здається, не бачились ми щось більш п'яти років, — відрік я, сердечно потискуючи руку професора.

— Здається так, — всміхнувся він, — чекісти щедрі на надбавки, не бачились преціпь десять літ...

І він тяжко зітхнув. Сидів згорблений і ввесь час кахикав. Бачив я зламану, скалічену людину. Я спитав, що він думає тут робити. — Мабуть нічого... Перекотиполе докотилось до краю, далі немає куди, хіба до ями.

Він помовчав трохи і додав:

— Думка їхати до доньки...У Гадячу вона лікарем. Там хочу спочити, набратись сяких-таких сил. Що тепер робитимеш? Старому тільки лежати на печі та унукам розповідати про Колиму, але...

І професор безнадійно махнув рукою.

...Не повірять! Скажуть: бреше старий дід, розказує казки. А ви ж як? — мляво спитав мене.

Я теж махнув рукою.

— Чув... чув... Казки, казки! — шепотів він, низько схиливши голову: — Шкода, нема кому розказати: розкажеш — довідається ЧеКА і знов Колима, а може, що й гірше.

Коваленко ввесь час сумно мовчав. Тоді зняв з кілочка бандуру, став перебирати струни й тихенько заспівав:

Зажурилась Україна, що ніде прожити:
Витоптала Орда кіньми маленькії діти.
Ой маленькі потоптала, великих забрала,
Назад руки пов'язала, під хана погнала.

Професор слухав і хитав головою.

— Так, так, — шепотів він. — Яка... правдива пісня! П'ять віків тому чужинці знущались над нами і сьогодні... чужинці мордують нас... Орда... чужі люди ласують на нашу Землю... витереблюють нас і наших малих діточок...

Тижнів через два він виїхав до Гадяча (на Полтавщині повітове місто). Від знайомих я знав, що професор жив у доньки відлюдьком, заховався у затишок глухого міста, де колись розкошувала Леся Українка. Він принишк, замовк і жив на самоті, не хотів нікого бачити та й сил вже не було навіть привітати будь-кого в закутку. Професор вчащав тільки до єдиної кладовищенської церкви, гуляв дома у садочку та іноді порпався в старих зошитах. Писати не хотів, бо добре знав, що його пильнує ЧеКА-ГПУ й кожного разу сподівався трусу. Він був на обліку більшовицької агентури. Так спливали дні, тоскні, журні, без будь-яких світлих перспектив, блідих надій. Навпаки — з дня у день ходили по місту грізні чутки про якісь нові драконівські порядки, нову чистку, нову незвичайну масакру... І справді такий моторошний час насунув, як чорна ніч, укрив жахом всю Україну. Настали вікопомні, прокляті знедоленим народом дні «єжовщини».

Були то дні «безкровної гільйотини». В один з таких днів забрали знов професора Щепотьєва. Не арештували, бо не було за що арештувати кволу, немічну людину, а просто забрали, привезли до Полтави й удруге після десяти років заслання кинули до в'язниці. Відомий полтавський кооператор Савон-Фісун, якому чудом пощастило вирватись з полтавської катівні, докладно розповів мені про страдника-професора.

— Сидів він зо мною в камері, де нас було більш десятка в'язнів. Кожного викликали окремо і не щодня. Що таке чекістський допит? Чекістський допит — то ті страждання, ті фізичні муки, які міг зобразити на своїх полотнах хіба лише славнозвісний Гойя, або розповісти Ламартин в своїх мемуарах про французьку революцію. В кожному ЧеКА був свій Фуко (Фуко кат-садист часів гільйотини). У Полтаві такий Фуко теж був, правдиве ім'я його Блят. Коли кого брали на такий допит, того брали під

руки непритомним: кожен добре знав як Блят вміє мордувати, кожен думав чи сьогодні заганятимуть під нігті голки, а чи будуть прищіплювати пальці дверима, або забивати цвяхи в спину. З професором Щепотьєвим робили трохи інакше: він мав бороду і на допитах кат виривав по довгій волосині з його бороди... Волосину за волосиною, скільки часу тривав допит. Приводили його назад спухлого, скривавленого. Стояв довгий час очманілий, тоді з розпачу, ридаючи й хлипаючи, бився головою об стіну, його розраджували, як могли, клали компреси й нишком плакали. Одного разу його взяли знов на допит, мабуть вже сотий раз, коли борода була вже «мефістофельська». Назад він вже не повернувся. Зникла без сліду в «блатовських катівнях» світла людина, гордість українського народу.

Микола ЛАЗОРСЬКИЙ

Мельбурн

БЛИСКУЧИЙ ТАЛАНТ ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА ЩЕПОТЬЄВА

Вже в молоді роки розкрився талант В. О. Щепотьєва як дослідника рідного краю і, в першу чергу, його безцінної культурної спадщини. У 1909 р. він стає членом Полтавської губернської архівної комісії, спілкується з такими відомими етнографами та істориками Полтавщини, як Л. В. Падалка, А. Ф. Мальцев, І. Ф. Павловський, В. О. Пархоменко та ін. За порадою старших товаришів В. О. Щепотьєв бере участь у комплектації архівних фондів, виконує обов'язки бібліотекаря губернського архіву. Одночасно з цим на сторінках збірників архівної комісії з'являються його перші наукові розвідки[1]. З часом статті та повідомлення Щепотьєва друкуються в «Киевской старине» і інших авторитетних наукових виданнях[2].

В колі інтересів молодого автора особливе місце посідало вивчення фольклору українського народу, народних пісень, дум тощо. Про те значення, яке він надавав саме цим дослідженням, свідчать його слова з передмови до збірки народних пісень, виданої у 1915 р.: «...Глибоко переконаний, що народна поезія і народна музика повинні, нарешті, зайняти належне місце у вихованні дітей, витіснивши ті бездарні, нібито дитячі вірші, які ще розповсюджені на нашому ринку»[3].

Заслуговує на увагу і велика просвітительська діяльність В. О. Щепотьєва на ниві культури. Він брав активну участь у заходах Музичного товариства «Боян», виступаючи з лекціями перед концертами хору, яким керував відомий український композитор, диригент та музичний діяч Ф. М. Попадич. Причому з останнім їх єднала не лише спільна праця та любов до народної пісні, а й велика багаторічна дружба. Разом з хором Володимир Олександрович побував у багатьох населених пунктах Полтавщини, виступаючи перед різними аудиторіями[4].

Лекції В. О. Щепотьєва, присвячені народним думам, пісням, були надзвичайно цікавими, насиченими найрізноманітнішими історичними та літературними екскурсами. Ось як характеризувала його лекцію під час концерту колядок газета «Полтавская речь»: «Лаконічно та яскраво лектор представив еволюцію колядки з часів язичества і до цієї пори. Лектор виклав не зовнішню історію, а еволюцію змісту самої колядки, зв'язок її з певною епохою. У цей спосіб... дозволив побачити в колядці не лише уславлення Христа, а й відображення життя українського народу»[5].

Одним з перших виступив В. О. Щепотьєв як популяризатор творчості М. В. Лисенка. 25 березня 1913 р. у Полтаві вперше на Україні було відзначено роковину пам'яті композитора. Перед блискучим концертом В. О. Щепотьєв виступив з великою доповіддю «М. В. Лисенко. Його життя та художня творчість», яка лягла в основу майбутньої книги про великого генія української музичної культури[6].

Обдарованість Щепотьєва, багатогранність його таланту вражали сучасників, які знали Володимира Олександровича як самобутнього композитора. В його доробку — пісні, романси, дуети, хори. Всього з 1896 по 1936 рр. В. О. Щепотьєвим було написано 108 музичних творів. Помітним явищем у музичній культурі стала опера «Семінаристи», лібретто до якої теж належить перу невтомного митця"[7].

Новий етап в житті і творчості В. О. Щепотьєва відкрив революційний 1917 р., в якому він побачив шлях до національного і культурного відродження України.

З 1917 по 1928 рр. діяльність Володимира Олександровича нерозривно пов'язана з Полтавським вчительським інститутом та історико-філологічним факультетом Харківського університету, об'єднаними у 1921 р. і реорганізованими в інститут народної освіти. Протягом 1921—1923 рр. В. О. Щепотьєв перебував на посаді ректора ІНО[8]. Удосконалюючись як фахівець, у 1926 р. він здобуває звання професора української та зарубіжної літератури і мовознавства[9].

Професор Щепотьєв володів блискучим талантом лектора, приваблював викладачів і студентів своєю ерудицією і водночас глибокою людяністю. Серед його учнів було немало таких, що обрали літературу справою свого життя. Так, Г. Й. Майфет, навчаючись на фізико-математичному факультеті ІНО у 1921—1924 рр., одночасно слухав лекції з літератури. Враження було настільки сильним, що в 1925 р. він вступив до аспірантури інституту ім. Т. Г. Шевченка у Харкові, а після її закінчення викладав західноєвропейську літературу в рідному вузі[10]. Наслідуючи вчителя, пішов працювати викладачем літератури в Полтавський ІНО і Ю. Ю. Циганенко[11].

Вболіваючи за долю української мови, української національної культури, В. О. Щепотьєв гаряче вітав процес українізації, який розгорнувся на початку 20-х років, читав відповідні лекції вчителям і службовцям на спеціально створених короткотермінових курсах.

В контексті українського національно-культурного відродження В. О. Щепотьєв розглядав завдання популяризації творчості класиків української дожовтневої літератури. У 1918—1927 рр. він активно співробітничає у видавництві Полтавської спілки споживчих товариств, пише передмови до видань Т. Шевченка, П. Куліша, Б. Грінченка, П. Мирного та багатьох ін.[12].

З винятковою увагою ставився В. О. Щепотьєв до діяльності місцевих краєзнавчих товариств, громадських об'єднань. Він був одним з фундаторів Українського наукового товариства досліджування пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, яке виникло влітку 1917 р. Доповіді, з якими він виступав на засіданнях Наукового товариства, відзначалися широтою проблематики, пильною увагою до найбільш актуальних і малодосліджених питань[13].

Після реорганізації Товариства в 1924 р. і запровадження його як Наукового товариства при Всеукраїнській академії наук Володимир Олександрович обирається головою цього об'єднання дослідників рідного краю, докладає багато зусиль для налагодження плідних творчих зв'язків з громадськими організаціями, науковими установами[14].

Значне місце в спектрі наукових інтересів голови Товариства при ВУАН займала пам' яткоохоронна робота. Він стояв, зокрема, біля витоків Полтавської окружної комісії по охороні пам'яток культури і мистецтва, яка внесла помітний внесок у збереження історичних скарбів Полтавщини[15].

Професору Щепотьєву належала також заслуга в тому, що він одним з перших після смерті Панаса Мирного піклувався про увічнення його пам'яті, створення меморіального музею[16].

Тісно переплелись наукові інтереси В. О. Щепотьєва з Полтавським державним музеєм, де дослідник завідував кабінетом фольклору та мови в історико-етнографічному відділі, яким керував К. В. Мащенко[17]. Будучи членом етнографічної комісії при ВУАН, Володимир Олександрович продовжував вивчати народну творчість, публікував статті в академічних збірниках[18]. Не полишав він і архівної справи. Протягом 1922—1925 рр. В. О. Щепотьєв очолював спочатку відділ історії революції Полтавського окружного архіву, а згодом і всю архівну установу[19].

Про плідну наукову діяльність В. О. Щепотьєва свідчить той факт, що з-під його пера вийшло близько 100 найрізноманітніших робіт — книг, брошур, статей[20].

Без Володимира Олександровича Щепотьєва неможливо уявити мистецьке і театральне життя Полтави 20-х років. Людина з витонченим літературним і музичним смаком, він багато зробив для становлення художніх і театральних колективів, аматорських гуртків. Так, у 1921 р. брав участь в організації у Полтаві театральної студії, у 1925—1926 рр. завідував літературною частиною в трупі драматичного театру.

Щиру вдячність від української громадськості отримав В. О. Щепотьєв як перекладач на українську мову поетичних і драматичних творів. Наприклад, для постановки у Полтавському театрі ним була перекладена п'єса Е. Золя «Париж», для оперного театру, який існував у Полтаві протягом 1919—1926 рр. В. О. Щепотьєв переклав лібретто опер Гуно «Фауст» (1919 р.), Леонковалло «Паяци» (1919 р.), Монюшко «Галька» (1920 р.), Феррарі «Мадоннине намисто» (1925 р.). Ці опери звучали і в інших театрах України до 1930 р.[21]

Особистість В. О. Щепотьєва яскраво виділялася на небосхилі української культури. Він був щирим її патріотом, глибоким знавцем і палким пропагандистом.

Творчий злет цієї винятково обдарованої людини обірвали сталінські незаконні репресії. У березні 1928 р. серед кращих представників української національної інтелігенції він був притягнутий до кримінальної відповідальності у сфабрикованій справі «Спілки визволення України». Причиною арешту стало знайомство з академіком С. Єфремовим, який приїздив до Полтави у 1923 р. і спілкувався з багатьма представниками громадськості міста. Ці зустрічі трактувалися слідчими як початок створення націоналістичного осередку у Полтаві для підривної контрреволюційної діяльності[22].

В результаті — чотири довгих роки заслання у містечку Славгороді Алтайського краю. Але і тут В. О. Щепотьєв знаходить в собі сили для активної творчої праці, вивчає життя і побут сибірських народів, збирає місцевий фольклор, пише музику до дитячих п'єс. Не пориваються і його наукові зв'язки. У 1929 р. на прохання академіка М. С. Грушевського вчений рецензує ряд книг, а протягом 1930—1931 рр. і сам надсилає до етнографічної комісії при ВУАН декілька впорядкованих ним збірників народних пісень[23].

У 1933 р. хоча і закінчився термін заслання, але Володимир Олександрович ще протягом року продовжував працювати вчителем російської мови у Славгородському сільськогосподарському технікумі. На рідну Полтавщину повертається у тридцять четвертому. Та жадана зустріч з отчим краєм була затьмарена забороною проживати у Полтаві і займатися викладацькою діяльністю. Ганебне тавро націоналіста позбавило Володимира Олександровича улюбленого заняття, відлучило від повнокровного життя. Разом з дружиною оселилися в с. Веприк Гадяцького району, де Щепотьєв займався перекладами поезії Беранже, відвідував бібліотеку, керував постановками сільського драмгуртка, акомпонував на різних музичних інструментах[24].

Сповнений творчих сил та енергії В. О. Щепотьєв вимушений був вести ізольований спосіб життя, що морально гнітило його. Так пройшло три роки.

Репресивний механізм, запущений проти В. О. Щепотьєва в 1928 р., автоматично спрацював у 1937 р. в зв'язку з новою хвилею репресій. 22 вересня — новий арешт. Органи НКВС звинуватили його в проведенні контрреволюційної націоналістичної агітації, переховуванні націоналістичної літератури, приналежності до антирадянської організації. Слідство, виходячи з того, що В. О. Щепотьєв був однією з найавторитетніших осіб серед творчої інтелігенції Полтави, поставило його в центрі надуманої контрреволюційної організації: «Він керував і задавав тон всьому націоналістичному рухові в Полтаві» — засвідчено в одному з протоколів слідчої справи[25].

Щепотьєва спіткала трагічна доля багатьох мільйонів радянських людей, які не вписувались в рамки тоталітарної системи — він був розстріляний у листопаді 1937 р.[26]

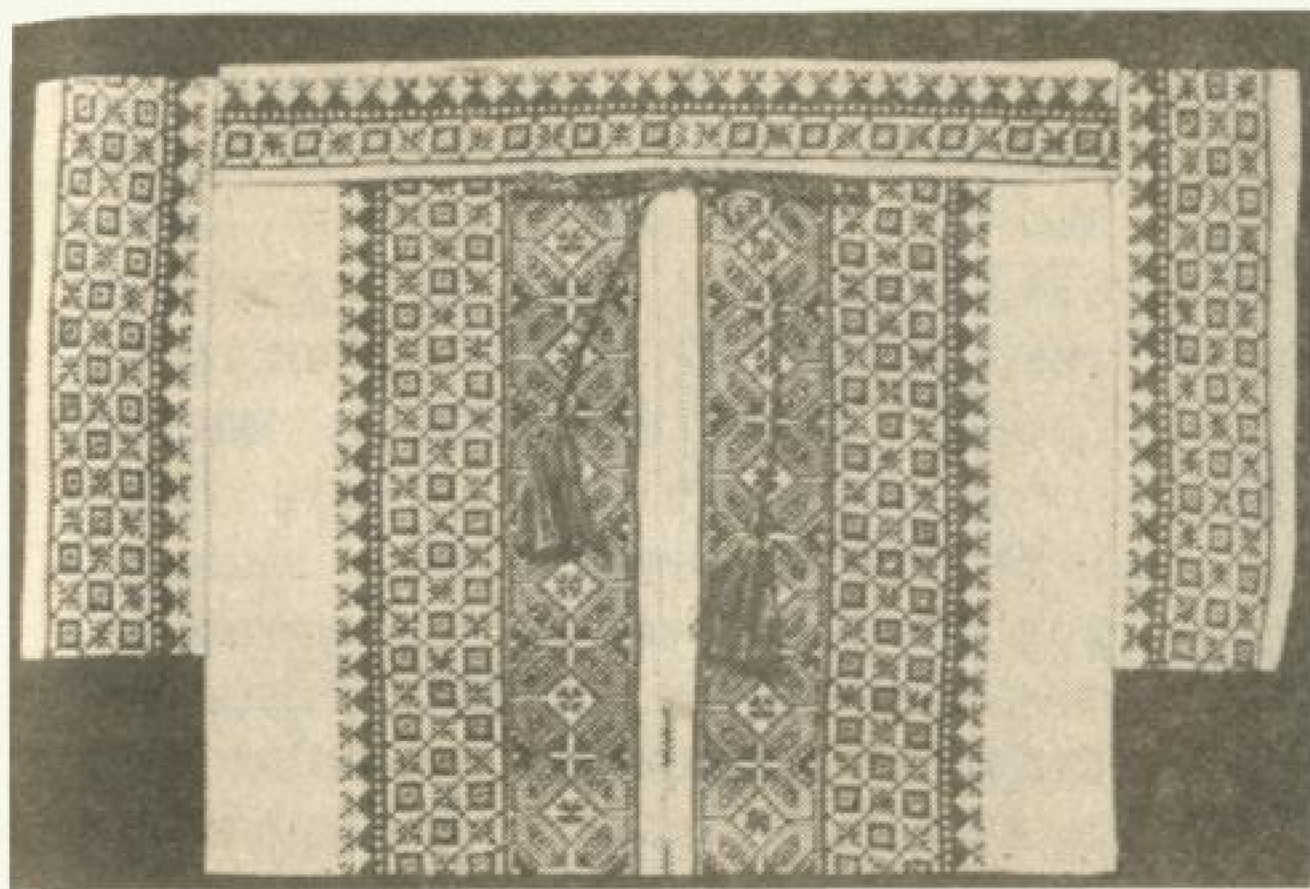
Реабілітація прийшла в 50-х роках. Додаткове розслідування встановило, що звинувачення було побудоване на неперевірених і суперечливих матеріалах, з порушенням норм кримінально-процесуального кодексу, протоколи коректувались після того, як їх підписував звинувачений. Все це дало підстави президії Полтавського обласного суду 5 липня 1958 р. прийняти постанову про відміну вироку 1937 р., припинення кримінальної справи В. О. Щепотьєва за недоведеністю звинувачень.

Людмила БАБЕНКО *

Полтава

[1] *Щепотьєв В. А.* Главные темы религиозно-песенного творчества украинского народа в христианский период // Труды Полтавской ученой архив. комиссии. Вып. VII. — Полтава, 1910. — С. 1—45; його ж: Демократические симпатии И. П. Котляревского (К 50-летию со дня освобождения крестьян). — Там же. Вып. VIII. — Полтава, 1912. — С. 37—44; його ж: Книжный вариант одного из народных рассказов А. П. Стороженко. — Там же. — С. 46—48.
[2] Архів музею «Музична Полтавщина» при Полтавському музичному училищі.
[3] *Щепотьєв В. А.* Народные песни, записанные в Полтавской губернии (с копиями) // Издание Полтавской губ. архив. комиссии. — Полтава, 1915. — С. 4.
[4] *Грицюк Н.* Федір Миколайович Попадич. — К., 1987. — С. 20—21, 23, 37—39.
[5] Полтавская речь. — 1912. — 17 января.
[6] *Будищанець В.* Славний музика Микола Лисенко. — Полтава, 1913.
[7] Друг читача. — 1990. — 27 грудня.
[8] Архів музею Полтавського педагогічного інституту.
[9] Архів музею «Музична Полтавщина» при Полтавському музичному училищі.
[10] *Ротач П.* Літературна Полтавщина // Архіви України. — 1966. — № 6. — С. 98.
[11] Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 15125с. — Арк. 28.
[12] Там же. — Спр. 6595. — Арк. 21.
[13] Записки українського наукового товариства дослідування пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Вип. I. — Полтава, 1919.
[14] ВР ЦНБ АН України. — Ф.Х., спр., 11931. — Арк. 1—2.
[15] ЦДАЖР України. — Ф. 166, оп. 6, спр. 9119. — Арк. 16.
[16] Записки Українського наукового товариства при ВУАН Вип. II. — Полтава, 1928.
[17] Архів УСНБ України по Полтавській області. Спр. 15125с. — Арк. 24, 37.
[18] *Щепотьєв В. О.* Етнографія і архівні матеріали // Етнографічний вісник АН України. — 1926. — № 2; його ж: Мова наших школярів. — Там же. — 1927. — № 3.
[19] Друг читача. — 1990. — 27 грудня.
[20] Архів музею «Музична Полтавщина» при Полтавському музичному училищі.
[21] Друг читача. — 1990. — 27 грудня.
[22] Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 5179с. — Т. I. — Арк. 236—237.
[23] *Там же.* — Арк. 241.
[24] *Там же.* — Арк. 243.
[25] *Там же.* — Арк. 78.
[26] *Там же.* — Т. 4. — Арк. 77.

* Текст подаємо (з незначним скороченням) за виданням: Реабілітовані історією. — Київ—Полтава: Рідний край, 1992.

МИТЕЦЬ І НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

ДОСЛІДНИК НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ПЕТРО ЮРЧЕНКО

Своєрідне за стилем, яскраво-барвисте українське народне мистецтво з давніх часів привертало увагу професіональних архітекторів, художників та мистецтвознавців. Воно сприяло їхньому творчому натхненню, його здобутки вони переосмислено втілювали в своїй творчості, досліджуючи і популяризуючи. Саме це притаманне архітектурно-творчій та науково-дослідницькій діяльності Петра Григоровича Юрченка.

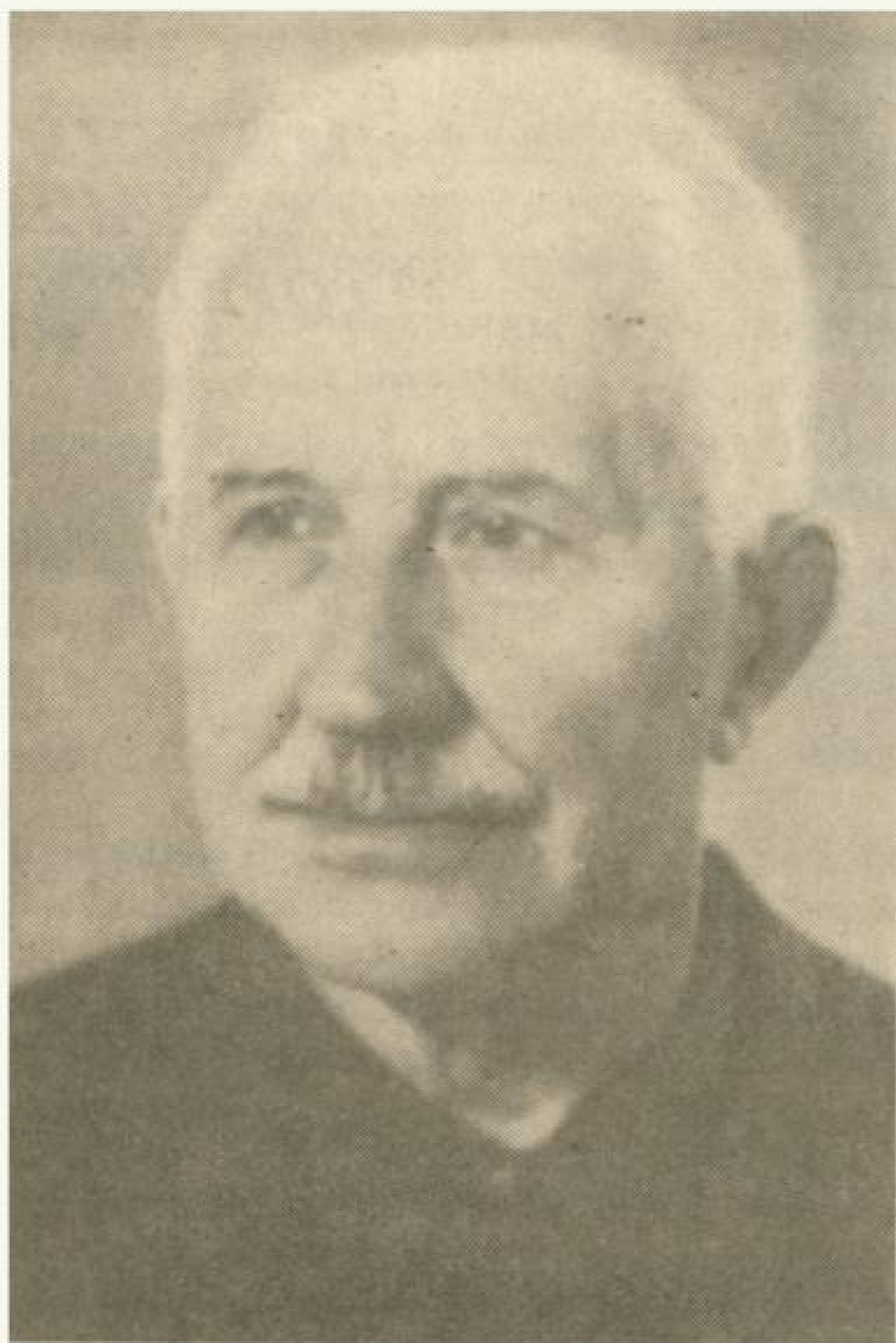
Народився Петро Григорович 22 серпня 1900 року в селі Медвин Богуславського району Київської області, в селянській родині. Її господарство було невелике і не могло забезпечити достаток родини. На щастя, батько — Григорій Федорович, як казали односельці, «мав золоті руки» і заробляв на різних роботах, зокрема будівництві.

Недалеко від Медвина простяглася досить велика смуга лісу, що належала поміщиці Браницькій. Вона жила в Польщі, а сюди приїздила на полювання. Тут були розкішний мисливський будинок і звіринець. Батько Петра Григоровича брав участь у спорудженні цієї садиби. Іноді він брав з собою сина, зацікавленого будівництвом. Імовірно, це сприяло бажанню хлопчика стати будівельником.

Після закінчення медвинських церковно-парафіяльної та вищої чотирирічної школи, він пішки подався до Києва. Там поступив до будівельно-технічного училища, де охоче навчався протягом 1918—1922 років. Вищу архітектурну освіту здобув у Київському художньому інституті (1927 р.), одержав звання архітектора-художника, був залишений викладачем. 1938 року ВАК присвоїв йому звання доцента. Викладав Петро Григорович архітектурне проектування не лише в КХІ (1923—1941), а й Київському інженерно-будівельному інституті, де займав посаду викладача і завідуючого кафедрою архітектури.

Архітектурному проектування Петро Григорович вчився у вихованця Петербурзької академії архітектора-художника П. Ф. Альошина, слухав лекції художника-конструктивіста В. Е. Татліна, вивчав методу обмірів пам'яток архітектури у В. Г. Кричевського. Він добре знав український стиль (кінця XIX — початку XX ст.) та ідейно-творчі платформи засновників його двох відгалужень — В. Г. Кричевського, який спирався на народне мистецтво, і Д. М. Дяченка, котрий творчо використовував архітектуру українського барокко (кінця XIX —початку XX ст.).

На жаль, Петро Григорович у своєму архітектурному проектуванні, зокрема викладанні студентам, не міг скористатися ідеями і здобутками лідерів українського стилю. Конструктивізм, що поширився в архітектурі України 1920-х років, відкидав використання здобутків будівництва минулих епох. До того ж, як і більшість молоді, ідеєю створення нового стилю архітектури захопився і П. Юрченко, прагнучи втілити в свої твори. Зок-

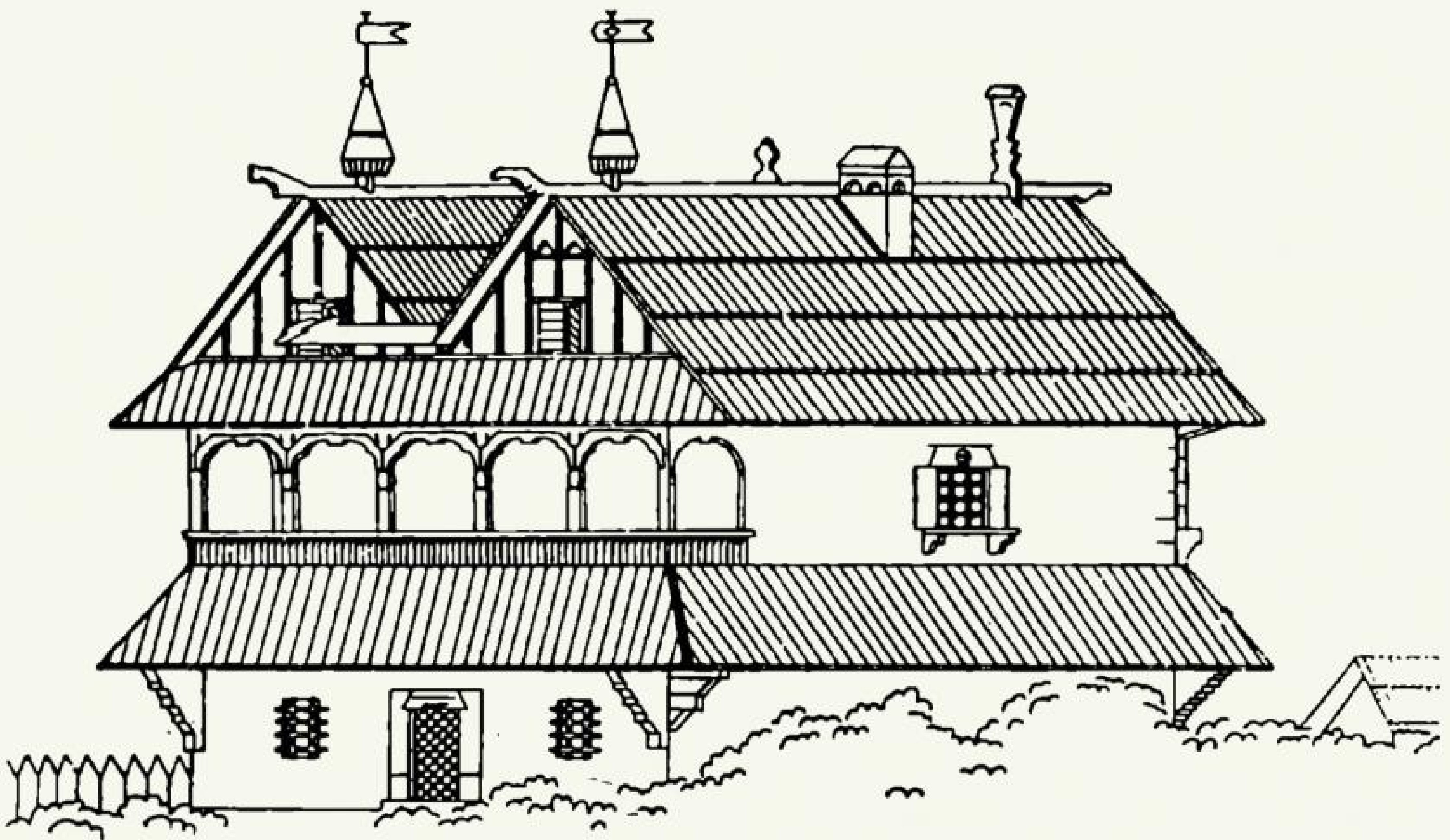
П. Г. Юрченко. Фото 1960-х років

рема він у співавторстві з архітектором В. Холостенком і з оглядом на досвід Всесоюзних художньо-технічних майстерень у Москві (ВХУТЕМАС), створив конструктивістський за стилем конкурсний проект Державного театру масових музичних дійств у Харкові (1930—1931)[1], що привернув увагу сміливим вирішенням сучасної за формами величної споруди. Чітка об'ємно-просторова структура великого залу для глядачів та його кулуарів була оточена монолітною залізобетонною оболонкою, підвішеною до потужної триопорної металевої рами. Таким чином був створений своєрідний і яскравий художній образ, що вражав глядача і запам'ятовувався. Цей проект було відзначено першою категорією. Висока оцінка авторам була приємна, але їх охопило бажання шукати національно-своєрідні форми української архітектури, надихаючись вітчизняною архітектурною спадщиною і народним мистецтвом.

Зазначене властиве його діяльності другої половини 1930-х років, коли конструктивізм поступився провідним місцем офіційно проголошеній орієнтації на класичну спадщину, головним чином — на італійську архітектуру епохи відродження (Ренесанс). Архітектор і педагог державних проектної організації та навчального закладу виконував соціальне замовлення, не копіюючи зразки класичної архітектури, не переносячи в свої проекти їх прийоми, форми, художні образи, а використовував творчо, відповідно до особливостей нових типів споруд, матеріалів, конструкцій і методу будівництва та до своїх естетичних уподобань. Свідченням цього є проект відкритого театру на 1700 глядачів біля Аскольдової могили в Києві й надбудова церкви-ротонди (1936—1937), а також санаторій Гірничорудспілки в Сочі «Мацеста» (1939).

Петро Григорович постійно досліджував народну архітектуру. В літню пору року мандрував по селах різних регіонів України, вивчав твори народних майстрів-будівельників, фіксував їх, збирав фактологічні відомості про них. Матеріали обслідування частково опубліковані в збірниках Київського інженерно-будівельного інституту (1939), а дані досліджень — у періодичній пресі. Серед тогочасних його наукових праць слід згадати статті: «Народная архитектура Украины» («Архитектура СССР». — М., 1937), «Народна архітектура. Архітектурні деталі будинків на Правобережжі» («Архітектура Радянської України». — К., 1938, № 8), «Деталі в народній архітектурі України», видану видавництвом Академії архітектури Радянського Союзу в 1941 році. Того ж року, на Вченій раді Союзної Академії архітектури, Петро Григорович захистив дисертацію і одержав диплом кандидата архітектури.

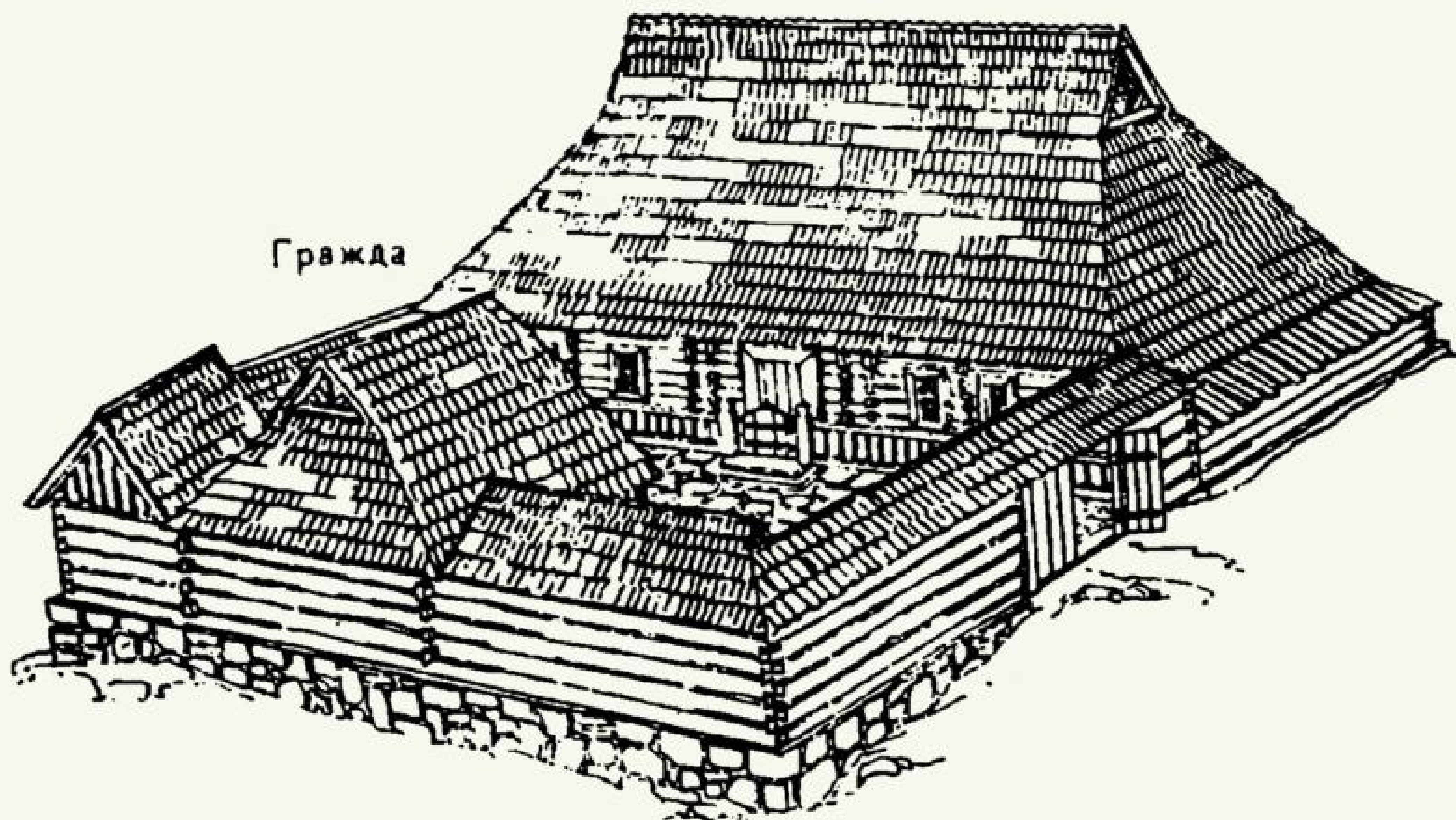
Перед Петром Григоровичем простиралися перспективи науково-дослідницької роботи. Він — молодий, з багатим творчим потенціалом вчений — мріяв про свою подальшу наукову діяльність, визначав тематику наступних досліджень, обмірковував методику їх реалізації тощо. Та збутися цим мріям не судилося. В буремні роки 1941—1945 він перебував на окупованій території. Тяжке було його життя. Спочатку, як зазначено в його автобіографії[2], був архітектором і робітником по ремонту вулиць в Управлінні благоустрою Києва. А з листопаду 1943 року до листопаду 1944 жив у батька в с. Медвині, де минуло дитинство.

Дерев'яний палац воєводи А. Кисіля. Реконструкція П. Юрченка.

Після звільнення Києва і всієї України від німецьких загарбників доля Петра Григоровича змінилася на краще, чому сприяв Президент Академії архітектури Української РСР В. І. Заболотний. Він знав Петра Григоровича ще з студентських років. Разом з ним викладав і проектував, високо цінив його знання і здібності, тому залучив його до Академії, що вже розгортала дослідження української архітектурної спадщини і народного мистецтва, приступала до вирішення питань відбудови зруйнованих під час війни українських міст і сіл. В березні 1944 року П. Юрченко очолив кабінет (пізніше — сектор) історії архітектури Інституту історії і теорії архітектури, активно включився в діяльність Академії. Зокрема, того ж року, в співавторстві з В. Заболотним та іншими архітекторами, створює конкурсний проект планування і забудови Хрещатика в Києві. За їх ідеєю архітектуру ансамблю вирішено в творчо змінених формах українського барокко (XVII—XVIII). Проект відзначався виразною пластичністю форм і барвистістю опорядження, національною своєрідністю художнього образу, що відбивав дух і характер традиційної народної художньої культури. Жюрі його відхилило, виявилося незадоволення і в певних установах. В. Заболотний змушений був виправдовуватися в пресі. А П. Юрченко вирішив не згадувати його в автобіографіях і списках своїх творів.

Однак це не завадило його науково-дослідницькій діяльності. Він бере активну керівну участь у наукових експедиціях Академії до різних регіонів України. Цього разу свою увагу вчений зосередив на дерев'яній архітектурі, «яка особливого розвитку набула в районах давніх центрів культури — Києві, Переяславі, Львові, Дрогобичі, Рогатині». Зробив обміри існуючих пам'яток і реконструкції тих, що не збереглися. Серед них: дзвіниця Михайлівського монастиря в Києві (1638), світлиця хати козацької старшини (XVIII), церква Воздвиження в Дрогобичі (XVII), церква Покрови у Ромнах (1764), палац воєводи А. Кисиля в Києві (середина XVII), Ратуша в Києві (XVII) тощо. Науково обгрунтовані й майстерно зроблені креслення планів, фасадів, аксонометричних розрізів цих творів народної архітектури цілком безцінні. В процесі дослідження дерев'яної архітектури Петро Григорович прагнув з'ясувати метод творчості майстрів, їх неписані закони композиції будівлі, прийоми і засоби художньої виразності. І тут йому щастило. Аналізуючи об'ємно-просторову структуру храмів, вчений збагнув, що найважливішими засобами визначення їхньої висоти й композиції були пропорційність і людина з піднятою рукою. Він побачив також, що в створенні архітектурних форм будівель, їх деталей і опорядження майстри виходили

Гуцульське житло з дворищем (гражда). Обмір П. Юрченка.

з їх функціональної, конструктивної та економічної доцільності. До того ж вони вигадливо використовували конструктивні й декоративні властивості будівельних матеріалів. Грунтуючись на своїх дослідженнях, Петро Григорович написав книгу «Дерев'яне зодчество України» (К., 1949). У ній узагальнено творчість українських теслярів і різьбярів — авторів справжніх шедеврів вітчизняної архітектури середньовіччя, що відзначаються досконалістю конструкцій, національною своєрідністю форм і виразністю художнього образу. Одночасно вчений вивчав і муровану архітектуру, особливо українське барокко (XVII—XVIII). В експедиціях і архівах зібрав багатий вихідний матеріал, зробив обміри ряду споруд і їх креслення, написав розділи кількох праць з історії української архітектури, розроблюваних в його секторі й виданих у наступних роках.

Поряд з цим Петро Григорович виступав у пресі — популяризував здобутки народного мистецтва — пам'ятки архітектури, розглядав проблеми відбудови сіл і стилю сучасної української архітектури. Цим темам присвячені статті: «Народна архітектура України» («Радянська Україна», 1945, 3 липня), «Про архітектуру жилих будинків колгоспників» («Вісник УРСР», 1948), «Кам'янець-Подільський замок» і «Канівський собор» (обидві — в кн.: Архітектурні пам'ятки, 1950), «На новобудовах Києва» («Вісник АА УРСР», 1950, № 2).

Тоді ж його сектор завершив рукопис І тому «Нарисів історії архітектури Української РСР» (видані 1957 року), найважливіший розділ яких — «Архітектура другої половини XVII — 70-і роки XVIII ст.» — написав Петро Григорович. Лишалося підготувати цей твір до друку. Але йому не пощастило взяти участь у подальшій роботі, бо зовсім несподівано був змушений покинути Академію. А причина тому, що у когось збереглася фотографія часів окупації Києва, на якій, серед інших киян, зображені П. Юрченко і німецький офіцер. Цього було досить, щоб звинуватити Петра Григоровича в зраді. В характеристиці директора Інституту історії і теорії архітектури АА УРСР М. П. Цапенка від 27 лютого 1952 року читаємо: «Известно, что гр. Юрченко в годы Отечественной войны оставался в оккупированном немцами Киеве и сотрудничал с фашистами»[3]. Написане М. Цапенком, ймовірно, під певним тиском, бо через 40 днів він позитивно оцінював діяльність П. Юрченка на посаді завідуючого сектором історії архітектури[4]. А в характеристиці від 6 березня 1957 року співав на його адресу гімн: «является инициативным и зрелым научным работником, обладающим большой эрудицией в области архитектурной науки»[5].

Проте Петро Григорович, щоб уникнути звільнення на підставі першої — негативної характеристики, в березні 1952 року звільнився з наукового інституту Академії архітектури за власним бажанням і поступив у

Конкурсний проект Хрещатика в Києві. 1944.

«Гипроздрав» на архітектурно-проектну роботу, де пропрацював кілька років. За цей час за його проектами споруджено будинок відпочинку в Алушті (1954) та інші будівлі. Були видані написані раніше за його участю актуальні твори «Архитектура Украинской ССР» і «Памятники архитектуры Украины. Чертежи и фотографии» (1954).

Одночасно з'ясувалося, що нема підстав звинувачувати П. Юрченка в зраді й виявляти йому політичну, а тим паче — наукову недовіру. Тому він, на запрошення В. Заболотного, в травні 1955 року повернувся до Академії архітектури на посаду старшого наукового працівника Інституту історії і теорії архітектури. У грудні 1957 року на базі АА УРСР була створена Академія будівництва і архітектури. В. Заболотний, що очолював відділ вивчення народної творчості та історії українського мистецтва, залучив його на посаду керівника сектора народної творчості. Відділ широко розгорнув науково-дослідницьку діяльність, в якій Петро Григорович відіграв важливу роль. Він був душею колективу авторів солідного видання «Українське народне мистецтво», де є його розділ «Різьблення і художній метал» (К., 1962).

Вагомий його доробок і в шеститомній «Історії українського мистецтва» (К., 1966-1970, Державна премія України ім. Т. Г. Шевченка). Тут його перу належать розділи: «Дерев'яна архітектура XVI-XVIII ст.», «Народна архітектура XVII-початку XX ст.» і «Декоративно-ужиткове мистецтво 1917-1941 рр.». Одночасно очолював редколегію 3-го тому на стадії рукопису і був членом Головної редакційної колегії всього видання на стадії підготовки його до друку в «УРЕ».

В. Заболотний в своїй науковій діяльності часто радився з Петром Григоровичем, разом з ним планував роботу відділу, де крім згаданих творів, передбачалося ще більш глибоке дослідження здобутків вітчизняного мистецтва і архітектури. Але планування було марним. Наприкінці 1964 року, за рішенням союзного уряду, Академія будівництва і архітектури була розформована, а П. Юрченко переведений до Інституту теорії та історії архітектури на посаду старшого наукового співробітника. В Інституті тоді працювали над чотиритомною «Історією архітектури Української РСР». Та місця в авторському колективі для Петра Григоровича «не знайшлося». Але йому не хотілося підключатися до цієї роботи, бо керував нею директор

інституту, який не мав хисту і негативно ставився до вітчизняної архітектури середньовіччя. До речі, роботу виконували неохоче і дуже повільно. З року на рік, а в 1987 році зовсім припинили. Незакінчений авторський рукопис уже близько десяти років лежить в архіві Інституту.

На щастя, Московський НДІТІА залучив КиївНДІТІ до створення дванадцятитомної «Всеобщей истории архитектуры» ("ВИА", М., 1970-1975). Петро Григорович написав «Архітектура 20—30-х років XVIII ст.» до розділу «Архітектура України» 6-го тому. Тут, і в матеріалах інших авторів, яскраво висвітлені самобутність і високий художній рівень української архітектури, зокрема періоду її розквіту. Завдяки цьому, вона посіла гідне місце у Всесвітній історії архітектури. Це підтверджує енциклопедія «Искусство стран и народов мира» (т. 4, М., 1978), але тут «забули» згадати дослідження П. Юрченка. Крім участі в створенні «ВИА», Петро Григорович готував до друку свої рукописи минулого часу та, як і раніше, виступав у пресі. В роки роботи у КиївНДІТІА вийшли з друку його книги: «Пластика в современной архитектуре» (К., 1965), «Народне мистецтво» (К., 1967), «Архітектурні деталі цивільних будинків» (К., 1968). Одночасно опубліковані його статті: «Подготовка народных мастеров прикладного и декоративного искусства» ("Строительство и архитектура". К., 1966), «Софія Київська» ("Народна творчість та етнографія". К., 1968), «Видатна пам'ятка народного мистецтва» (в зб.: «Українське мистецтвознавство», К., 1969) та ін.

В його архіві, що поповнювався і в цей час, були рукописи неопублікованих його праць: «Нотатки про архітектуру західних областей України» (1949), «Українська народна різьба по дереву» (1950). Знаходилися там цінні данні з державних архівів, фотографії і креслення багатьох творів народних майстрів і пам'яток монументальної архітектури. Кажу були тому, що весь цей безцінний науковий матеріал, на превеликий жаль, не зберігся. Але в КиївНДІТІА збереглися його наукові звіти про роботу в експедиціях. Діяльність П. Юрченка в КиївНДІТІА є своєрідним акордом його багаторічної, вельми плідної наукової праці.

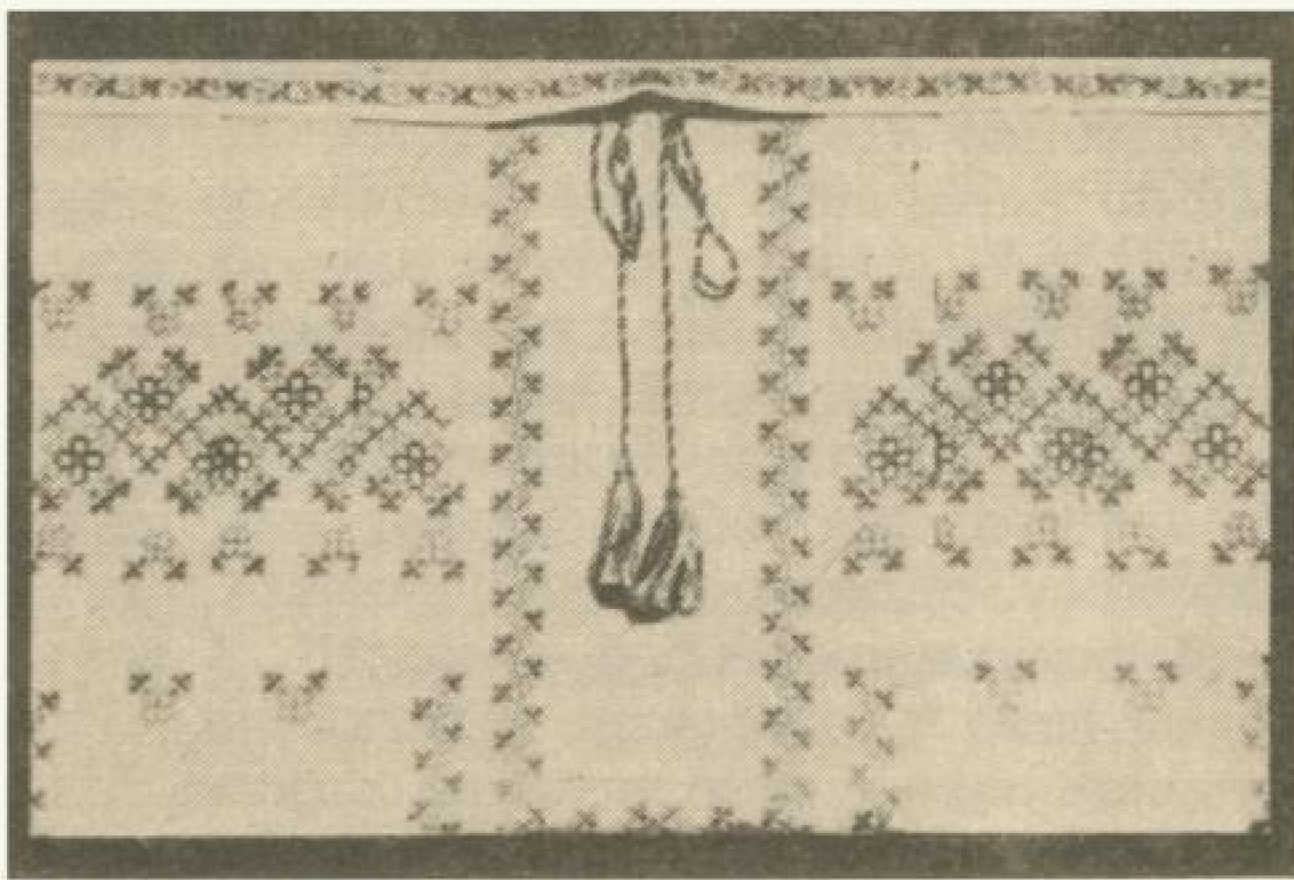
23 червня 1972 року він помер від інсульту. Тернистим був його науковий шлях, багато сил фізичних і духовних довелося витратити на подолання різних перешкод. Він пережив голодомор 1930-х років, вижив у тяжких умовах воєнних і перших повоєнних років, витримав велику нервову напругу і стреси від безпідставної недовіри й зневаги, трагедії з улюбленою дочкою. Все це, а також надзвичайно велике навантаження науковою роботою, проектуванням і викладанням, негативно позначилось на здоров'ї П. Юрченка, обумовило його передчасну смерть. Поховали Петра Григоровича на Байковому цвинтарі в Києві, поблизу церкви. Провели його в останню путь родичі й співробітники, друзі й соратники. Багато було добрих і теплих слів на його адресу (не чути було лише згаданого вище директора КиївНДІТІА, бо поїхав на свою дачу). Мовчки засипали труну, приробили табличку з написом, що похований Юрченко Петро Григорович, і розійшлися. Ця ж табличка ще й досі там, бо нікому поставити хоча б простий надгробок (не під силу ні його старенькому братові Павлу Григоровичу, ні його онуці Катерині, а інших родичів немає). Установи ж, де працював Петро Григорович та Спілка архітекторів України не наважилися поставити пам'ятник визначному діячеві української культури.

Життя Петро Григорович прожив нелегке. Його науковий доробок збагатив скарбницю української культури, висвітлив багатства національно-своєрідної української архітектурної спадщини і народного мистецтва, саме цим він заслужив низький наш уклін, нашу любов і глибоку шану.

Георгій ЛЕБЕДЄВ

Київ

[1] Див.: *Лебедєв Г. О.* Пошуки нових форм в українській архітектурі 20-х — поч. 30-х років XX ст. // В зб.: Українське мистецтвознавство. — К., 1974.
[2] Див.: Особиста справа П. Г. Юрченка. Архів відділу кадрів КиївНДІТІА.
[3] *Там же.*
[4] *Там же.*
[5] *Там же.*

ЛИСТУВАННЯ КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ І ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА З ПРИВОДУ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ЕПОСУ ("ДУМИ ПРО ПРИГОДУ НА МОРІ ПОПОВИЧА")

Катерина Грушевська (21.VI.1900 — 30.III.1943) — видатна, але мало знана в Україні фольклористка, упорядниця ще й досі ніким не перевер承еного видання корпусу українських народних дум (том І корпусу — 1927, том ІІ — 1931 р.). Освіту здобула в Київському та в Женевському університетах. Брала участь у Семінарі примітивної культури, який працював під керівництвом Михайла Грушевського у створеному ним у Відні 1919 року Українському Соціологічному Інституті. Саме цей Інститут 1923 року видав й першу велику працю К. Грушевської «Примітивні оповідання (казки і байки Африки та Америки)». У вступній статті до цього збірника ("Розвій словесної творчості і примітивна проза") К. Грушевська писала, зокрема, про важливість застосування еволюційного методу дослідження при вивченні поетичної творчості, що давало можливість показати внутрішній розвиток усної словесності на тлі загальної еволюції.

Повернувшись в Україну, К. Грушевська закінчила свої студії, розпочаті в Семінарі примітивної культури й видала їх окремою книгою «З примітивної культури» (розвідки і доповіді Катерини Грушевської з передмовою акад. М. Грушевського, 1924 р., Київ). Особливе значення цієї праці в українській післяреволюційній науці відзначив проф. О. В. Ветухов у статті «Віхи на шляху від старої статичної етнографії до сучасної динамічної етнології та краєзнавства (про минулий та сучасний стан етнографії): «В цій книжці зроблено майже першу на Україні спробу спрямувати стару етнографію на шлях динамічних дослідів… Постановка питань про основи й першоджерела первісної прелогічної думки, походження й розвитку сім'ї й власности і є головною заслугою цієї книжки в посуванні нового підходу (…) до зрозуміння рештів стародавнього світогляду в сучасності»[1].

Влітку 1924 року на пропозицію акад. М. Грушевського при Кафедрі історії українського народу Всеукраїнської Академії наук були створені Комісії: Культурно-Історична й Історичної пісенності. Ці Комісії мали вести дослідження примітивної культури та її аналогів в соціальній будові старої Руси та сучасному українському фольклорі. Заняття ці були доручені К. Грушевській і Ф. Савченку. У жовтні 1925 року розпочав активну роботу новостворений Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі України, яким керувала Катерина Грушевська. У ньому працювали: Ф. Савченко, В. Ляскоронський, К. Квітка, Л. Шевченко, К. Кондратьєва (Київ), акад. В. Гнатюк (Львів), В. Кравченко (Житомир), К. Копержинський (Одеса), Б. Луговський (Чернігів) та ін. Велося фольклористично-етнографічне обстеження на місцях з допомогою анкетування; об'єктом особливої уваги було Прип'ятське Полісся, найбільш архаїчна і найменш обстежена територія України.

Культурно-Історична Комісія, Комісія Історичної пісенності та Кабінет примітивної культури в кінці 1925 року утворили «Асоціацію культурно-

історичного досліду», яка продовжила в Україні роботу, розпочату 1919 року за кордоном Українським Соціологічним Інститутом. Друкованим органом цієї Асоціації став науковий щорічник «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» за редакцією Катерини Грушевської. Використовуючи досягнення світової науки, цей журнал освітлював соціальну праісторію України, пережитки примітивного життя в обрядовості й світогляді українського люду. Видатний французький етнолог Лосьєн Леві-Брюль прихильно відзначив поставлені Асоціацією дослідницькі завдання[2].

В «Первісному громадянстві» Катерина Грушевська друкує ряд цікавих досліджень з питань кобзарського епосу, господарчої магії, рецензії й огляди праць світової та української фольклористики й етнології. В грудні 1927 року Катерина Грушевська вирушає у закордонне відрядження. Працює в бібліотеках Австрії, де знайомиться з етнологічною пресою, з організацією школи місіонерів Санкт Габрієль, що була однією з найцікавіших етнологічних лабораторій так званого «Культурно-історичного напрямку». Налагодила тісні наукові зв'язки з Французьким Етнологічним Інститутом при Паризькому університеті, де прослухала курс етнологічного методу вивчення народного побуту, з Паризьким товариством американістів, брала участь у засіданнях французького товариства етнографії і французького товариства славістів, де виступила з доповіддю про українські народні думи в Західній Україні, викликавши жваву дискусію. Ознайомилася з організацією етнографічної справи в Німеччині («Народознавчий музей» в Берліні), була на засіданнях німецького Антропологічного товариства.

29 червня 1928 року Катерина Грушевська виступила з доповіддю про західноєвропейську етнологію на засіданні Кабінету примітивної культури спільно з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності. На її думку, придбані нею програми і підручники, зокрема Французького етнологічного інституту, який «не приступив ще до досліду культурних суспільств», «не можуть бути прикладені безпосередньо до умов нашої роботи, одначе деякі загальні принципи етнографічного методу, певні спостереження і тактичні моменти в збирацькій роботі... можуть бути відповідно розвинені у нас, відповідно до умов нашого побуту і культури»[3].

За дорученням антропологічного інституту в Лондоні К. Грушевська розробляє програму збирання матеріалу до народного сонника на Україні, виїжджає в Чернігів для організації фольклорно-етнографічного дослідження Прип'ятського Полісся.

Подвижницьку працю Катерини Грушевської перервав арешт (липень 1938 року). До суду перебувала у Лук'янівській в'язниці. 15—16 квітня 1939 року було винесено вирок — 8 років позбавлення волі у виправно-трудовому таборі з поразкою в політичних правах на 5 років і з конфіскацією особистого майна. Місце ув'язнення — Магаданська обл., бухта Нагаєво, радгосп Ельген.

10 лютого 1953 року Ольга Олександрівна Грушевська, дружина Олександра Сергійовича Грушевського, звернулася до прокурора Київського військового округу із заявою про перегляд справи Катерини Грушевської. Про своє рішення — відмінити й припинити справу «за відсутністю складу злочину» 30 липня 1959 року О. О. Грушевській повідомила Воєнна Колегія Верховного Суду СРСР. У ньому було зазначено, що Катерина Грушевська померла 1943 року.

У рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України збереглися рукописи деяких праць Катерини Грушевської і її листування, що відбивають процес роботи над дослідженням українських народних дум та народної обрядовості. Таким, зокрема, є листування з Василем Кравченком (Житомир), постійним нештатним співробітником Комісії історичної пісенності.

Як співробітник цієї Комісії К. Грушевська готувала до видання тексти українських дум, наукові коментарі до них. Її робота гідна подиву — «За чотири роки К. Грушевська відшукала, описала і систематизувала більше 200 варіантів дум, часто невідомих навіть для вузького кола дослідників фольклору»[4]. Ідеологом і фундатором цього монументального видання був

акад. М. Грушевський. Беручи під своє керівництво Кафедру історії українського народу, що «збіглося з п'ятдесятиліттям «Историческихъ песенъ малорусского народа» Антоновича та Драгоманова, він поставив собі завдання відновити недокінчену від попередніх поколінь працю...»[5].

В листі до Порфирія Мартиновича Михайло Грушевський писав: «Під моїм головуванням існує в Академії нашій «Комісія історичної пісенности», де ми мріємо організувати спеціяльний Кабінет Історичної пісенності, в ньому зібрати те, що можна про наших кобзарів — носіїв сеї пісенности, про професійних співців-старців і про старцівство взагалі, та все що може ілюструвати історію збирання сеї пісенности.

Друкується корпус українських дум, том I уже кінчиться друком працею моєї доньки, що під моєю рукою спеціалізувалась на українській народній словесности та пережитках передісторичної чи примітивної культури (я маю тільки одну дитину — отсю доньку Катерину, їй 26 років, і вона тепер обробляє історію збирання і видання дум як передмову до сеї збірки). Я, вона і всі ми будемо вдячні Вам за всяку Вашу поміч Вашим багатим знанням і досвідом сій роботі, і взагалі тим молодим співробітникам, котрі займаються народною пісенністю при мені. Хоч мені не доводилось з Вами здибатися, проте я дуже давно знаю Вашу працю і шаную Вас як найкращого знавця нашого кобзарства і великого подвижника в збиранню нашої народної словесности»[6].

Значну допомогу в роботі над думами надавав К. Грушевській і В. Кравченко (25.04.1862 — 20.03.1945), відомий український фольклорист і етнограф, якому 1912 року Петербурзька Академія наук за пропозицією акад. О. О. Шахматова присвоїла звання професора етнографії. У липні 1920 року В. Г. Кравченка було призначено завідуючим етнографічним відділом Волинського науково-дослідного музею, в якому він працював до 1921 року[7]. На середину 20-х років припадає його листування з Катериною Грушевською, тоді ще молодою дослідницею (у рукописних фондах ІМФЕ збереглося 18 листів К. Грушевської до В. Кравченка, написаних протягом 1925—1926 рр.).

В одному з листів до В. Кравченка К. Грушевська пише: «Звертаюсь до Вас з проханням. Недавно я писала статтю про Думу про Олексія Поповича і робота над сею темою привела мене до питання про звичаї, зв'язані з виїздом в дорогу нашого населення. Найважніше питання для мене се виїзд на море мореплавців і про нього я не могла зібрати потрібних відомостей. Друкованого матеріалу такого роду нема... Одинока надія на Вас. Ви знаєте наші приморські краї[8] і певно Вам відомі звичаї моряків. Чи не звертали Ви свого часу уваги на формальности виїзду мореплавців? Мене спеціально цікавлять такі питання: чи не постять і не сповідаються перед виїздом? Чи дозволяється виїздити п'яному? Чи беруть перед виїздом благословення батьків, з ким саме прощаються і чи є особливі вирази для прощання перед виїздом на море, чи ті ж, що звичайно вживаються? Ще два питання: чи не доводилось Вам чути яких небуть спеціальних молитов (або замовлянь) моряцьких? І про те, який день кращий для виїзду?

Ваші інформації мають для мене дуже велику вагу»[9].

Листа написано 10 лютого 1926 року. А у іншому листі — відповіді В. Кравченку від 8 червня 1926 року читаємо: «Велике, велике спасибі за приінтересний матеріал з Бердянська[10]. Цей матеріал наштовхнув дослідницю на думку, — «шукати правил не моральних» (йдеться про думу про Олексія Поповича — *Т. Ш.*), а зробити порівняння «з подорожнім церемоніялом, так як його вдалося відбудувати за допомогою анкети й пісенного матеріалу та історичних й етнологічних аналогій; за тими порівняннями ми мусили прийти до висновку, що Олексій «неправильно» виїхав, що само по собі являється і великою небезпекою, а з погляду моряцької старої моралі може вважатися навіть «гріхом»[11]. Нижче подаємо тексти відповідей Василя Кравченка на листи Катерини Грушевської, що стосуються цієї думи.

Вельмиповажана Катерино Михайлівно!

Допіро щойно одержав ще частину матеріалу про від'їзд у море моряків у м.Бердянську. Цей, здається, трохи більш вправний ніж з Новоросійська. Зібрав його один з моїх товаришів дитинства, але ж просить тим часом прізвища свого не виявляти. А причина тому зазначена в матеріялах.

Боюсь лише за те — чи не запізнився я?!

Коли ж, як бачите, не я тут винен. До речі, може самий матеріял не досить вдало систематизовано, то це через те, що сам я не в курсі що до самої Вашої власної системи, а ще й через те, що поспішаю — як найскоріш передати Вам матеріял!

З глибоким до Вас поважанням В. Кравченко

28.V.1926 р.
Житомир

Від'їзд у море рибалок та моряків у м.Бердянську, що коло Озівського моря.

1. Ще до революції, то Бердяне, виїзджаючи в море по рибу чи то на суда взагалі йшли, то перед тим постили й сповідались.

2. П'яний не мав права виїздити у море — його не пускали.

3. Благословення брати в батьків — звичаю не було, але, якщо моряк від'їжджав далеко в глиб моря, то, звичайно, прощався не тільки з своєю сем'єю, а й з близькими сусідами. Як же в когось був на березі ворог, то мусив з ним помиритися й попрощатися як слід.

4. Що до самої форми прощання, то вона складалася з того, що як той, хто від'їздить, так і той, що залишається на березі — один одному кланялися у ноги, — той, що від'їздить, промовляв: «Простіть мені, Семене (Іване, Марто, Тато й т.п.), може я Вас у чомусь обідив?»

— Бог простить... Прости й мені, може й я тебе колись образив і т.ін.

Після того цілуються.

5. Що до молитов та замовлянь, то тут справа така: всі старі моряки в Бердянці повмирали, а молодь, як про те зазначає в своєму листі особа, якій було доручено зібрати ті відомості, каже, що всякий молодий моряк боїться Д.П.У., а через те не хоче нічого сказати про старі звичаї. Єдиного «рибаря» увестилось(?) умовити дати те, що тут подається, бо йому з'ясували, нащо це вимагається й крім того — він вас (с.т. мене) знає...».

6. Краще в море виїздити тоді, коли в календарі на той день стоїть якийсь «преподобний», а на «мученика» виїздить не можна.

7. Коли на морі застає буря, то не годиться хвилюватись — не треба зчиняти загального бешкету. Всякий стає на молитву й кожен молиться сам за себе, але з повним сумлінням. А щоб у наступнім часі не бути лякливим, всяке стоїть на призначеному йому місці, згідно його безпосередніх обов'язків на судні (човні й т.п.) й сміливо дивиться «смерті в очи» й слухає приказань свого отамана. У морі обов'язки — отамана, капитана, боцмана, лоцмана — то є святе: бути спокійним, не подаючи жодного знаку про якісь власні хвилювання!

Той же збирач, що сам не раз хвилювався на морі, подавши відповіді, як зазначено вище, додає ще й від себе таке: «Рибак живе за кошт улову». Всі рибалки в Бердянську поділяються на три категорії: «неводчики» (ст. — «забродчики»), вони ж «волокушники», «сіточники» й «крючники». «Забродчики» ("неводчики" — «волокушники») живуть ватагами в 30—40 осіб по «заводах».

Примітка: «Завод» — оселя, в якій мешкають «забродчики». На заводі — хата велика. Всякий «забродчик» — особа побожна, а через те передня частина «заводу» оздоблена іконами і навішано з десяток лампадок та наліплено багато великих воскових свічок. Щонеділі й по святах взагалі курять ладаном, світять лампадки й свічки. Богу моляться всі разом, а по закінченню молитов на кілька ментів усе товариство разом сідає на ослони й разом же встають, а перехрестившись три рази — розходяться хто куди.

«Невід» — звичайна довжина до 3-х верст, як що рахувати й канати від «клячок», а «волокуша» — також снасть, але довжиною не більше однієї верстви. — *В.К.*

В заводі (в будинку) курити — зась, а хто порушить цю постанову, того наказують. Робиться такий власний суд: винного кладуть упоперек ослону і зазначають від 3-х до 10 разів ударити кінцем бечівки згідно провини.

На рибних промислах перед виїздом у море не годиться свистіти і оповідати про зайців.

Перед початком весняного лову рибалки всіх категорій говіють і вже тільки після причастя справляють молебень в церкві й допіро виїздять у море. Що до самого від'їзду в море, то процес такий: нагрузивши свої човни снастями, притягують їх до берега й піднімають свої фляги на маштах. Як же човен «без машти», а «на веслах», то чепляють на «кормі» або на «прові» — якщо справа від'їзду відбувається на великому промислі, то й на заводі виставляють фляга.

На заводах, окремо від церкви, справляють молебні (на кожному), а допіро кроплять свяченою водою як рибаків, так завод — все господарство рибацьке й снасть, що на рибу, яка лежить уже на човнах. Після молебіну на заводі буває урочистий обід, але й з невеликою випивкою. Потім, помолившись Богу, піднімають паруса і допіро востаннє перехрестив-

шись по 3 рази, звертаються до св.Миколая з проханням, аби він захистив їх від нещастя на морі. Допіру з своїми розпущеними флягами відпливають у море. На заводі подають сигналь, с.т. тричи спускають і стільки ж піднімають фляга, — це — прощання...

Всякий човен, згідно розподілу на заводі, йде по компасу в той бік, куди йому призначено. В день від'їзду в глиб моря з хати нікому й нічого не дають (не позичають).

Як тільки прибули на своє місце — знов моляться й висипають снасті у море.

Буває так, що буря зірвала човна (судно) з якоря, кидає його в море на цілком супротилежний берег — під щонайбільші хвилі. Інші попадають у затишок. Через темну ніч де-хто попадає на скелі, розбиваються човни...

Отаман (копитан) мусить знати все море так, «як свою долоню». Але ж, коли той самий «отаман» недоладний — люде гинуть роями з човном.

Затихає буря звичайно «через те, що ті, що були на морі, щиро молилися».

Повертаються з моря хто як: одні з флягами, що мають, з піснями, з великою здобиччу! А інші — з великими сльозами везуть з собою лише одні кавалки свого «посуду». В той час, як усяке з них підпливало до берегу, до церкви йдуть усі — одні з них правлять молебень за гарну здобич, а інші благають про те, аби не повторювалась тая біда, яка їх допіро спіткала в морі... На цей раз молебен теж св.Миколаю, йому ж і свічку всякий і допіро ставить «за цілого карбованця». А потім — збирається все рибацьке товариство, справляють гульню, під час якої поминають загинувших у морі товаришів і вихваляють тих, що повернулися з доброю здобиччу... А ще — прославляють того отамана, який своїм дотепним керівництвом не дав загинути товаришам!

28.V.1926 р.
Житомир В. Кравченко

Вельмиповажана Катерино Михайлівна!

Мені приємно зараз, хоч і запізно, задовольнити, бодай в незначній частині, Ваше прохання.

У нас в Бердянську, починаючи з т.зв. «астраханки» (трьохмаштовка, яку вживають під час лову риби «крюччам») і закінчуючи всіма парусними судами «каботажного» (місцевого) плавання й які належать приватним особам, мають у себе яко захисника від усякого нещастя в морі св.Миколая, с.т. — ікону його. Пам'ятаю — часом побожні греки голову цього святого вирізували в себе на «прові» (на носі).

А осьде матеріял, якого подаю. Зібрав старий укрдіяч, А. Ів. Любницький, що з 1909 р. перебуває в м. Новоросійську. А. І. каже так: «Євтроп Карлаш — з Чигиринщини. З молодих років плавав по морю, переважно — по Чорному й Озовському. Зараз він уже старий. Вірує, як здається, цілком щиро. Будь-яких особливих молитов не знає. Показував мені молитву з требника московського видання «молитва хотящему от'їти в путь...» Враження таке, що це тільки для показу власної освіченості.

«А так, ще читають «Оченаш» перед тим, як рушати. Перехрестився — узявся за роботу... разом з другими, і віра — якорь.

У нас не так, як у Тальянців — завсіди помоляться, як «ідуть у море», хто вже як уміє. Але дивіться, як помоляться ото щиро, то вже ніякої халепи не буває.

Про людський глаз не постяться і не сповідаються, а вже там як хто про себе думає. Щасливий день (для від'їзду) неділя. Є такі приміти (метеорологічного характеру. — *А.Л.*): як місяць стоїть (молодик ріжками догори), то матрос лежить, с.т. роботи йому мало; а як місяць лежить (ріжками донизу), то матрос стоїть (працює, *В.К.*). Як падають зорі, то ждать поганої погоди.

Самий помічний святий Миколай. Його почитають не тільки наші православні люде, але й чужі. «От Греки так само дуже стережуть, щоб на морі не було лайки. Як почує хазяїн, що матрос лається і кляне, то такого нізащо на баркасі держать не буде...»

А вже образ святого Миколая є на кожному кораблі.

Колись давніше я записав од одного чоловіка такий анекдот (*А.Л.*): «Діло було коло Сочі. Їхали баркасом Турки. От на морі знялася штурма. Та так баркас і гойдає — то в одну сторону, то — в другу... От, от перекине... Ото турки і моляться: «Аллах, Аллах!..» — нічого не помагає. От один Турок і каже: «Помолюсь я руському Миколаю». От і почав молитися: «Руський Миколай, поможи!..»

От вже не знати, чи то Миколай, чи так, але буря почала втихати, а баркас добрався до берега. А Турок обіцявся св. Миколаєві поставити свічку, як врятується.

От врятувались. От в неділю іде Турок до церкви, накупив свічок за три рублі. А тоді свічки були дешеві, то він за три рублі накупив цілий оберемок свічок, там уже всяких — і великих, і малих, і питає у людей: «А де у вас св. Миколай?» — от йому і показали. Пішов Турок, та так, як був в фесці, до св. Миколая і давай йому ліпити свічки. Уже ліпив, ліпив, де тільки місця стало: і вверху, і внизу, і по боках — всі поліпив! — Святий Миколай аж сяє. Одійшов тоді Турчисько трохи в сторону, подивився і каже: І гори твоя, І кури твоя!.. Підеш на той свет, кажи Магомет... Роздовбив я його!»... (*В.К.*)» *І пішов.*

Оце тим часом усе, але маю надію ще принаймні від одного одержати. Отже, даруйте мені — не з власного капризу затримав. Від мене й Ол. Мих. — найщиріші побажання Марії Сельвестрівні й Михайлу Сергієвичеві. Завжди до Ваших послуг і з глибоким до Вас поважанням

В. Крав(ченко)

У відповіді на лист В. Кравченка К. Грушевська пише: «Тут одно велике спасибі! Шкода, що морські звичаї озвались так пізно, бо моя робота вже друкується, але я почуваю, що ще не раз вернусь до «виїзду в дорогу». Се тема дуже цікава, то ж буду дуже вдячна за моряцькі відомості». Лист датовано 15.05.1926 р.[12]. А вже у відповіді від 8.06.1926 р. читаємо:

«Високоповажний Василю Григоровичу!

Велике, велике спасибі за прицікавий матеріал з Бердянська. До статті моєї він вже не ввійшов. Але ми помістили його в останній хвилі в збірник окремо — саме він пішов до друку»[13].

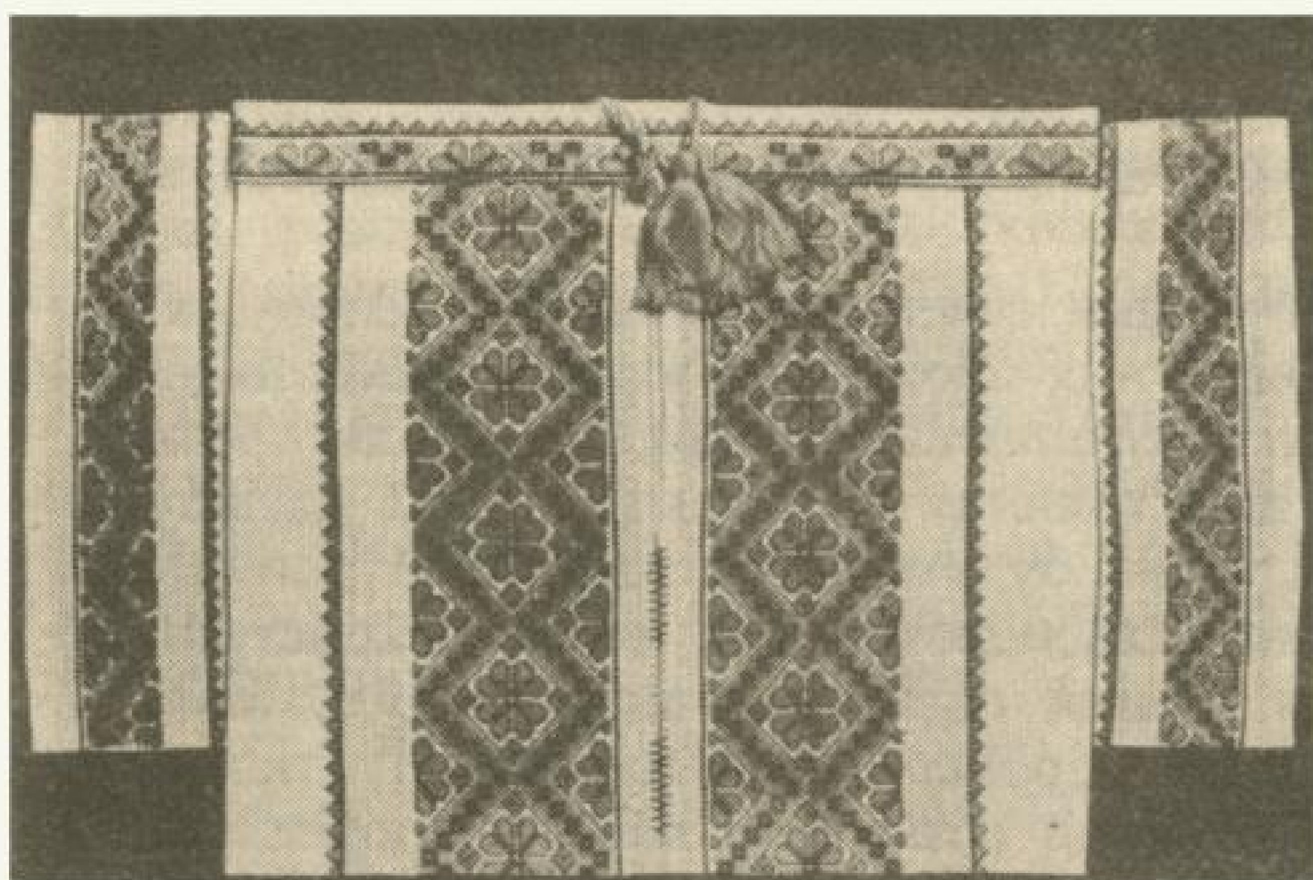
Йдеться про статтю Катерини Грушевської «Думи про пригоду на морі Поповича», що була надрукована в науковому щорічнику «Первісне громадянство» (1926 р., вип. 1 і 2, с. 1—35). В цьому ж випуску побачили світ і матеріали В. Кравченка «Від'їзд у море рибалок та моряків у м.Бердянську» як додаток до статті К. Грушевської. (С. 150—151). Подано їх не у формі листів і з деякими скороченнями (повністю відсутній запис анекдоту про турків). К. Грушевська використала цей матеріал, що засвідчує її передмова до II-го тому корпусу українських народних дум (1931 р.). Своїм завданням вона вважала означення того грунту, що міг дати основні риси твору і звернути увагу «на той напрямок, в якім варто було б повести роботу для конечного пояснення історії сеї думи». «Можливо, що такі досліди, — підкреслювала К. Грушевська, — виявили б ще деякі пережитки колишнього моряцького епосу на Україні»[14]. Такі досліди є актуальними і сьогодні (згадаємо хоча б припущення Валерія Шевчука про пережитки купецького епосу у билинах київського циклу).

«Українські народні думи» Катерини Грушевської варто було б перевидати, як і її оригінальні й грунтовні студії та рецензії: «Спроби соціологічного об'яснення народньої казки», «З примітивного господарства: кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства», «На бічних стежках кобзарського епосу («Дума про Чабана» — причинок до питання про пародії на кобзарські думи») та ін.

Тетяна ШЕВЧУК

Київ

[1] Науковий Збірник Харківської Науково-Дослідної Катедри Історії Української Культури, ч.7. ДВУ, 1927, за ред. проф. О. В. Ветухова. — С. 21—22.
[2] Україна, 1928, кн. 6. — С. 202.
[3] З Західно-європейського етнологічного руху. Звідомлення з закордонного відрядження К. М. Грушевської // Україна, 1928, кн. 5. — С. 183.
[4] *Тронько П. Т.* Приреченість школи Грушевського (М. С. Грушевський). — Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). — К., 1991. — С. 14.
[5] Савченко Федір. Етнографія й фольклор // Україна. — 1928. — Кн. 3. — С. 124.
[6] Ф. ІМФЕ, ф. 11—3, од. зб. 228. Листи Грушевського М. до Мартиновича П. Д. 28.02.1927 р.
[7] Дет. про В. Кравченка див. ст. М. Д. Костриці і М. П. Мокрицького: Народознавець і ворог народу В. Г. Кравченко / Репресоване краєзнавство. — С. 91.
[8] В. Г. Кравченко народився в місті Бердянську, вчився в Феодосійському вчительському інституті. — Т. Ш.
[9] ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, рукописні фонди. — Ф. 15—4, одзб. 300, Комісія історичної пісенності, 1925—1928 рр., арк. 28—28 (зв.).
[10] Там же. — Арк. 83.
[11] Українські народні думи. Том другий корпусу. — К., 1931. — С. 8.
[12] ІМФЕ, ф. 15—4, одзб. 350, арк. 1—5, 6—7.
[13] Там же. — Арк. 33.
[14] *Грушевська Катерина.* Дума про пригоду на морі Поповича // Первісне громадянство, 1926, вип. 1—2. — С. 35.

НАРИСИ, ЕТЮДИ

НА ВУЛИЦІ САГАЙДАЧНОГО В СТОЛИЦІ УКРАЇНИ

Названа на честь визначного українського політичного діяча, талановитого полководця і дипломата, просвітителя, гетьмана України часів Козацької Доби — Сагайдачного Петра Конашевича.

Вулиця починається від Поштової площі, що в 17—І-ій половині 19 ст. іменувалась Хрещатицькою, від назви струмка, що протікав неподалік і впадав у р. Почайну при з'єднанні останньої з р. Дніпром. На початку вулиці за часів Володимира Святославовича була возведена церква Різдва Хрестового, а в 1564 році побудована заново.

В 1811 році після великої дводенної пожежі на Подолі всі дерев'яні будівлі згоріли. В 1810—1814 рр. на цьому ж місці за проектом архітектура А. У. Міленського збудовано з цегли церкву Різдва Христового. 6 травня 1861 року в ній було встановлено труну з прахом Т. Г. Шевченка (під час перевезення його з Петербурга в Канів). Вранці в неділю 7 травня 1861 року на Нижній площі (в той час таку назву мала Поштова площа) відбувся мітинг. Маса народу заповнила всю площу, навколишні вулиці й навіть схили Дніпра. Серед виступаючих був близький друг Т. Г. Шевченка, український поет-романтик, автор пісень «Не щебечи соловейку» і «Гуде вітер вельми в полі» В. М. Забіла (муз. М. І. Глінки), який супроводжував труну з прахом Т. Г. Шевченка від свого помістя під Борзного до Києва і далі — до місця поховання поета в Каневі. Церкву зруйновано командою борців за світле майбутнє в 1935 році.

Поблизу церкви стояв будинок визначного українського композитора, хорового диригента і співача, автора 29 церковних хорових концертів Ведія Артемія Лук'яновича (1767—1808 рр.). Будинок згорів під час згаданої пожежі.

За церквою (нині вул. Сагайдачного, 4) стояв готель «Дніпровський порт», який згодом називався «Національні номери». Тут у 1894—1896 рр. жив російський письменник О. І. Купрін. Про це письменник згадує в оповіданні «По сімейному». Але, перебуваючи в Києві, він більше жив у своїх друзів, братів Сергія та Михайла Наришевих, які багато допомогали йому в збиранні матеріалів та виданні книг «Київські типи» і «Мініатюри». Їх будинок був поруч з готелем і зберігся понині, а також будинок по вулиці № 16, який належав київському купцю П. М. Дехтярову (1796—1837 рр.) — першому голові міської думи. Будинок споруджено в 1830 році в стилі класицизму.

В кінці 30-х років XIX ст. за проектом київського архітектора Станзані в стилі класицизму споруджено будинок Федора Коробки (1789—1867). Міщанин Ф. Коробка був майстром виробів із срібла, мав свою майстерню і неодноразово обирався цехмістром срібного цеху, входив до керівництва магістратом. В 1816—23 рр. виконував на замовлення Києво-Печерської лаври та іконопостам для Варлаамівської і Введенської церков, царські ворота

Варлаамівської церкви на ближніх пещерах (1819), п'ять срібних лампад, оклади на частину ікон. У 1861 р. в будинку розміщувалась Подільська жіноча гімназія. Будинок розташований на розі вулиць Сагайдачного і Борисоглібської.

Заслуговують уваги ще два будинки сімейства Балабухів, споруджені в кінці XVIII ст. і збережені понині. В них проживало кілька поколінь цього роду, які володіли монополією виготовлення і продажі кондитерських виробів не лише в Києві, але й в інших містах Російської імперії. Балабухи також відомі як діячі магістрату. Один будинок двоповерховий побудований в 30-х роках XIX ст. в стилі класицизму. Тут після реконструкції (1980—82 рр.) розміщено ресторан. Інший одноповерховий, побудований в кінці XVIII ст. в стилі українського барокко, пережив згадану пожежу, зберігся і понині. Тут після реконструкції розміщено кафе «Запоріжжя».

Нами тут відзначено про забудову і заселення місцевості з боку від Контрактової площі в напрямку Києво-Печерської лаври. Вулиці ж, як такої, в цей час ще не було. Як засвідчує відомий український історик, етнограф і письменник М. І. Костомаров (1817—1885), який був у Києві на Подолі в жовтні 1844 року, що «берег Дніпра від Подолу по-під горою був буквально непрохідний, і я, задумавши дістати берегом з Подолу до Лаври, змушений був повернутися через неможливість іти косогором, особливо в осінню дощову пору».

Вулицю було прокладено всередині XIX ст., що дістала назву Олександрівської, а в 1919 році — Революції, 1934 р. — А. О. Жданова, а 1991 р. — П. К. Сагайдачного. В 1896 році по вул. Олександрівській було пущено трамваї. Перший в тодішній Росії пасажирський електротрамвай було пущено саме в Києві 14.VI.1892 р. від Царської площі Олександрівським спуском до Нижньої площі. В 1896 році його маршрут подовжено до Контрактової площі. В 1977 році трамвай знято.

Що ж зв'язує вулицю з іменем П. К. Сагайдачного? Відомо, майбутній гетьман України народився в селі Кульчиці біля Самбора на Львівщині в родині дрібного шляхтича Конона (по тодішньому Конаша) Сагайдачного, звідки і виникло його по-батькові Конашевич, що вважають прізвищем. Здобувши освіту в Острозькій школі, Петро Сагайдачний переїздить до Києва, навчається у Київській братській школі й водночас працює домашнім учителем у міського судді Яна Аксака. З початку 1601 року він бере участь у Козацьких походах на Крим. У 1605 р. відзначається під час взяття турецької фортеці Варни, а вже в 1606 році, оцінюючи його військові здібності й високий розум, запорізьке козацтво вінчає Сагайдачного гетьманською булавою.

В особі Сагайдачного поєднувались риси талановитого полководця і видатного дипломата. Походи на Туреччину організувались не задля здобуття лицарської слави — тут прихований великий політичний зміст. В 1591 році між Султанською Туреччиною та панською Польщею було укладено вічний мир. За одним з пунктів цього миру Польща зобов'язувалась утримувати козаків від походів на Крим. Козаки ж нехтували цією умовою, а це приводило до нових сутичок між татарами і турками з одного боку і Польщею — з другого. Цього і хотів Сагайдачний. Війни виснажували обидві країни — Сагайдачний же робив усе можливе для об'єднання загальноукраїнських сил. Політика Сагайдачного вже в перші десятиліття його гетьманства дала свої позитивні наслідки. Уже в 1617 році Туреччина оголошує війну Польщі й під Бушем розбиває польське військо. Вдруге турки завдають нищівного удару польській короні в 1620 році під Цецорою.

В 1618 р. польська корона вела війну з Московським царством. Претендентом на Московський престол був син короля Сігізмунда III королевич Владислав, який дійшовши до Москви, опинився в дуже прикрому становищі. Наймане військо вимагало грошей, а в королевича їх не було. Тоді замалим не все військо пішло від нього, покинувши його з невеличкою купкою людей у ворожому краї. Щоб врятувати королевича, поляки звертаються за допомогою до Сагайдачного. Але він не погодився одразу і висунув такі вимоги: розширення козацької території, свобода на Україні православної віри, збільшення чисельності козацького війська, визнання з боку

Польщі судової та адміністративної автономії України. Польський король і сенат згодилися на такі умови і прислали до його війська військові клейноди (булаву, бунчук, печатку, знамено). І тоді Сагайдачний, зібравши 20 тис. козацького війська на початку серпня 1618 року рушив з ним у Кижі Московського царства. Вже 17 вересня передові загони Сагайдачного з'явились біля Донського монастиря під самою Москвою, а 20 вересня гетьман Сагайдачний безперешкодно з'єднався з королевичем Владиславичем, який розташувався в 7 верстах від Москви. Опівночі Сагайдачний підійшов до самої Москви і зупинився біля Арбатських воріт. Уже були виламані Острожські ворота і козаки розпочали облогу. Але Сагайдачний раптом звелів припинити її і відступити.

І тут він знову поступає як політик і дипломат. Як підданий польсько-литовського королівства, він виконав усе, що вимагалось від нього, порятувавши честь і свободу свого королевича і водночас не бажав повного приниження Москви, аби завдяки цьому не винищувалася остаточно Польща, від якої чекати жодних благ для України не доводилось.

З цього походу Сагайдачний з військом прибуває до м. Києва. Спочатку до Києво-Печерської Лаври, а потім Старою дорогою, Володимирським спуском прибуває до Братського монастиря. Ото вже за цих обставин, шлях, прокладений козаками Сагайдачного з Києво-Печерської Лаври до Братського монастиря і мусить носити назву його імені. Практично з цього часу Сагайдачний постійно перебуває в Києві й веде боротьбу за відновлення православної ієрархії.

У червні 1619 року повертається з Москви Єрусалимський патріарх Феофан. Сагайдачний зустрічає його біля Прилук, запрошує до Києва і звертається до нього з проханням висвятити митрополита для м. Києва. 6 жовтня патріарх Феофан зі своїми супровідниками — софійським митрополитом Неофітом і стоганським єпископом Авраамієм висвятив Ігумена Михайлівського монастиря Іова Борецького Київським митрополитом, Ігумена Межигірського монастиря Ісайю Копинського — єпископом перемишльським, грека Авраамія — єпископом Туровським і Пінським, архимандрита Трахтемирівського монастиря Ієзеніїля Курцевича — єпископом Володимирським, архимандрита братського Свято-духовського Віленського монастиря Мелетія Смотрицького — архієпископом полоцьким, Ігумена черницького Ісакія Борисковича — єпископом луцьким і острозьким, Ігумена Паїсія Іполитовича — єпископом холмським белзським. При висвяченні митрополита і єпископів їм було повернуто багато православних церков, монастирів та земель, одібраних раніше православних уніатами і католиками. Одночасно Сагайдачний дав і кошти на розгортання діяльності Богоявленного Київського братства. Проводячи внутрішні реформи на Україні, він водночас дбає і про військо, доводячи його чисельність до 50 тис.

На середину літа 1621 р. Сагайдачний серйозно готується до війни з шляхетською Польщею, посилає в міста і повіти реєстри на провіант для козацького війська. Але в зв'язку з тим, що між Польщею і Туреччиною спалахнула війна, ці приготування були припинені. Перемога над Польщею була б небезпечною і для України, оскільки Туреччина на той час вважалась державою, яка чисельністю і організацією своїх бойових сил стояла вище всіх відомих держав Європи, Азії і Африки. Ось чому польський король запрошуючи на сейм Сагайдачного, одночасно звернувся за допомогою майже до всіх християнських держав. Знаючи, що польський уряд не зможе успішно вести війну без допомоги козацтва, Сагайдачний дипломатично ухилився від поїздки на сейм. Тоді польський уряд попросив допомоги у патріарха Феофана, який тоді ще перебував у Києві. Умовлення патріарха іти «под неприятеля Божого і хрестиянського» вплинули на гетьмана і він прибув до Варшави. На сеймі король і шляхта змушені були прислухатись до думки Сагайдачного — «и как он советовал, на то соглашались их милость паны гетьманы и королевич, его милость».

Відстоюючи інтереси свого народу, гетьман змусив польського короля підписати такі умови: знищення посади старшого, який призначався польським урядом над козаками; офіційне визнання влади українського гетьмана над Україною; скасування принизливих розпоряджень відносно козацтва; надання населенню України свободи віросповідання. Незважаючи на те, що

Україна формально входила до складу Польської держави, за цих умов вона фактично мала стати автономною козацькою республікою.

Хотинська війна 1621 року закінчилась перемогою польського війська, завдяки хоробрості козацького війська, очолюваного неперевершеним українським полководцем Петром Сагайдачним. Козаки показували зразки героїзму. Сучасники, оцінюючи стійкість і відвагу козаків, порівнювали їх із спартанцями при Фермопілах, Королевич Владислав щедро нагородив козаків за їх доблесть, а до тяжко пораненого гетьмана був приставлений особистий лікар королевича, який супроводжував його до Києва. По приїзді в Київ Сагайдачний дістав похвального листа від королевича Владислава, в якому оцінювались заслуги українського козацтва у війні: «виявляємо Вам і всьому війську вашому запорозькому милість нашу і подяку, яку в усіх потребах і нуждах війська з охотою надавати обіцяємо...» і далі: «примножуємо прав і вольностей ваших, ми не відмовляємось дарувати вам проти того вдесятеро, чого тільки забажаєте від нашої милості».

Але з війни повернувся Сагайдачний тяжко поранений і 10 квітня 1622 року помирає, розділивши перед смертю своє майно між школами Львівського та Київського братства. Поховали його з великими почестями у Києві в братському монастирі, встановивши надгробну плиту з написом: «Тут зложил запорізький гетьман свои кости. Петр Канашевич, раниный в войне для Вольности отчизны кды нань Турцы мощно напирали и пострелов смертельных килка му задали которыми здранный, живота доконал».

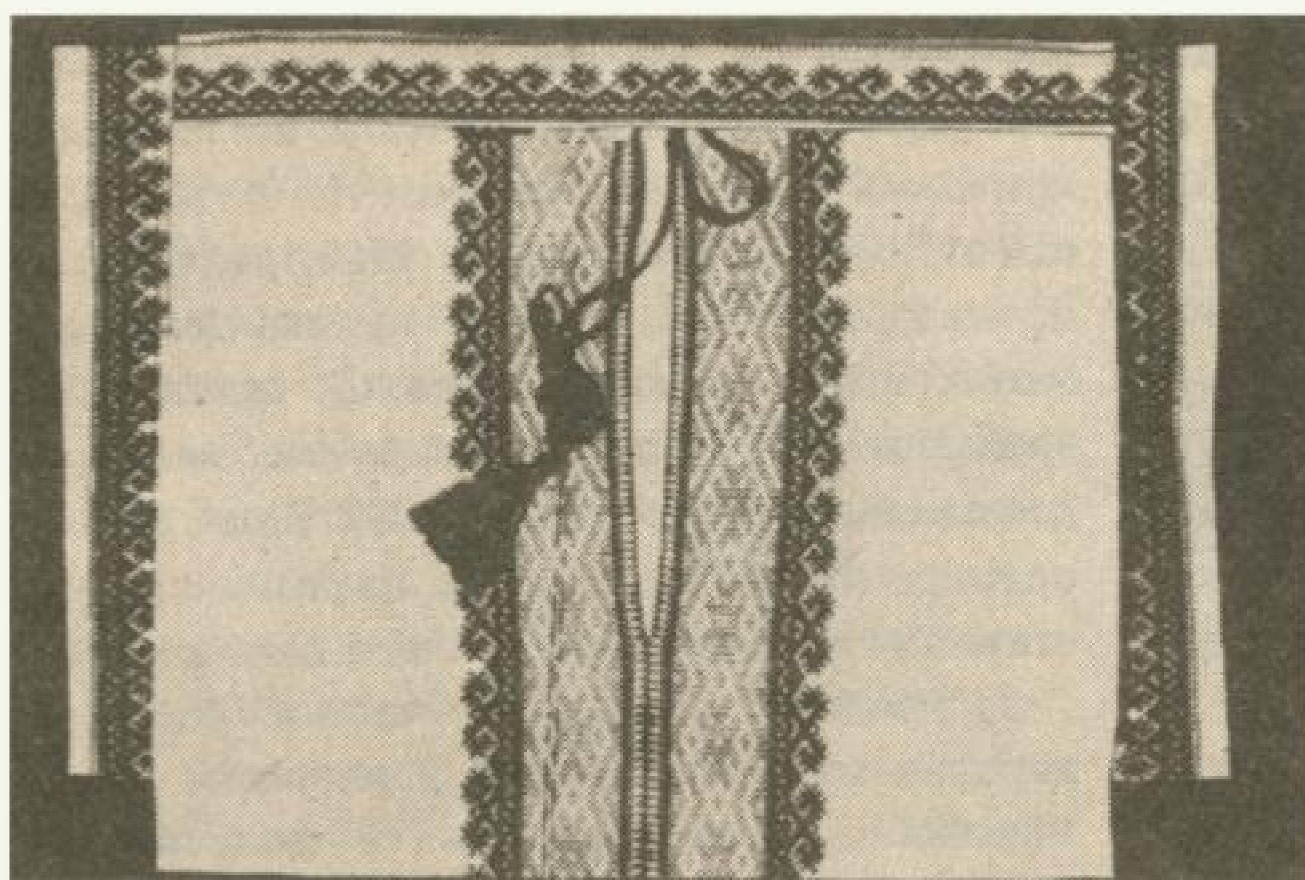
Про поховання Сагайдачного ректор Київської академії Касіян Сакович писав так: «Погребен в монастыри Братства киевского, на который тысячій килка оферовал, ать бы тамь науки фундовано, жадаль».

Оцінюючи заслуги Сагайдачного, професор Яворницький писав: «З усіх гетьманів цей гігант найбільше заслуговує на те, щоб народ увінчив його славним монументом. Але якщо досі такого монумента немає, то нехай його великий образ і його великі подвиги вічно живуть у серцях тих, кому дорогі вітчизняна історія, рідний народ, його мова, кому дорогі його віра і ненька Україна, весь рідний український край. Хай слава його не вмре, не поляже, лицарство його всьому світу розкаже»...

Вулиця Сагайдачного закінчується сквером перед Контрактовими рядами де потрібно було б встановити йому пам'ятник.

Михайло МАЛЕЖИК

Київ

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

НАРОДОЗНАВЧІ ПРАЦІ ПРО ПОДІЛЛЯ

(Проблемний огляд історико-краєзнавчих та етнографічних видань Подільського та Волинського регіонів

В періодиці промайнула інформація, що історична галузь знань в Україні є нині провідником за кількістю організованих наукових форумів. Фахове самолюбство тішить і те, що попри скруту доповіді, повідомлення, тези наукових зібрань раніше чи пізніше, а таки знаходять шлях до друкарень та читачів. Науковці Волині й Поділля, котрі мають сталі традиції та вагомі здобутки, і сьогодні не пасуть задніх, активно піднімаючи ще не зорані краєзнавчі перелоги. Свідчення цього — низка місцевих видань, що містять матеріали конференцій та симпозіумів.

Предметом мого розгляду є такі книги: «Духовні витоки Поділля: творці історії краю». Частина І. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9—11 вересня 1994 р., м. Кам'янець-Подільський (науковий редактор Федорук О. К.). Хмельницький, 1994 (431 с.); «Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень 1994 р.» (672 с.); «Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження». Науковий збірник (відповідальний редактор Баженов Л. В.). Хмельницький, 1995 (368 с).

Перша із книг має витриману структуру, що майже цілком відповідає назві. Достатньо назвати такі розділи: «Дослідники-краєзнавці Поділля», «Діячі культури та освіти», «Подвижники бібліотечної справи. Бібліотеки», «Історичні постаті Поділля». Окреме місце відведено висвітленню постаті Юхима Сіцінського, великого трудяра історичної науки на Поділлі. Дещо штучним видається розділ «Б. Хмельницький і Поділля», примушуючи згадати недавню і недалеку т. зв. ювілейну практику.

Вартість книги — у переліку імен, якими може пишатися подільська земля, подачі біографічних даних про них. Яскравої портретної галереї, на мій погляд, до кінця все ж не створено. На заваді стала відсутність вироблених критеріїв відбору матеріалів. Багато повідомлень мають виключно пропагандистську спрямованість, переповнені тривіальними висловлюваннями та висновками, неприпустимими для науковців прорахунками (на зразок віднесення до фольклору про Богдана Хмельницького сучасної авторської пісні — с. 84).

Наукову безплідність засвідчують і деякі назви, через яких виділяється своєю незрозумілістю така: «Подільський синдром у структурі педагогічного кредо Т. Г. Шевченка» (с. 175). Деякі матеріали навіть опосередковано не стосуються тематичного спрямування книги. В ній мало свіжих, цікавих штрихів до життєписів, які б вигранювали особистість. Практично не використовуються як історичне джерело спогади. Мені здається, що не можна всіх краєзнавців та широковідомих уродженців краю, так би мовити, «поціновувати гамузом», роздаючи за висловом О. Довженка, «кому серпачок, кому молоточок». Потрібні елементарні критерії, за якими б увиразнювався їх життєвий доробок. Якісна доцільність — один із них.

Кілька сторінок присвячено майстрам подільського вишивання (с. 166, 168, 422), але без глибокого аналізу того, наскільки вони продовжують і збагачують традиції краю. Загалом же народній культурі, її творцям і дослідникам відведено менше місця, ніж можна було сподіватись. На цьому фоні вигідно вирізняється матеріал І. В. Рибака «Народні промисли Зінькова та навколишніх сіл: виникнення та еволюція» (с. 414—419).

Друга книга містить майже 200 доповідей та повідомлень наукової конференції, яка відбулася в Ізяславі на відзначення століття початку археологічного вивчення цього старовинного волинського міста. Від попередньої її відрізняє не лише більший обсяг, а й знач-

но вищий науковий рівень уміщених матеріалів. За деякими параметрами це видання можна вважати зразковим: змістовний історіографічний та джерелознавчий розділ; виклад історії окремих сіл, міст, підприємств та промислів Волині, виокремлення таких актуальних для сьогодення демографічних проблем регіону та результатів вивчення його фауни і флори, лексичних особливостей. Тобто, йдеться про комплексний підхід, що є наріжним каменем в методології краєзнавства.

Матеріали книги характеризує не формальна, а посутня виразна постановка проблем подальшої пошуково-дослідницької роботи. В зв'язку з цим варто назвати вченого із Луцька Олексу Ошуркевича, який розкриває багатогранну фольклорно-етнографічну проблематику в діяльності Товариства дослідників Волині 1900—1920 рр. і робить логічний висновок про необхідність відновлення його діяльності «в усьому своєму об'ємі» (с. 34—37). Вважаю, що матеріали про суто етнографічні дослідження Волині варто було виокремити із інших рубрик. Тим паче, що в книзі натрапляємо на цікаві спеціальні дослідження про водяні борошномельні млини Волині другої половини XVI — сер. XVIII ст. (с. 75), зооморфні орнаментальні вишивки Волинського Полісся (с. 376), «серпанки» (легка прозора лляна тканина) із Дубровицького району (с. 379).

Все зібране у книзі, за невеликим винятком (с. 20), створює приємне уявлення про Волинські старожитності. Банальності тут також зустрічаються, але менше. Недоліком видання є відсутність бібліографії до надрукованого і посилань на джерела, а це не дає змоги повністю з'ясувати оригінальність і наукову вагу досліда. Переписування вже написаного — не дивина в добу інформаційної лавини. Прикрим технічним огріхом, що породжує незручності, є частково неточне посилання у змісті на сторінки.

Третя із рецензованих мною книг підсумовує в формі збірника результати наукового симпозіуму, що відбувся в Кам'янці-Подільському у вересні 1995 р. до 400-ліття від дня народження Б. Хмельницького. На противагу від попередніх двох видань у ній подається список джерел і літератури, але цей принцип до кінця не витримано. Ювілейна спрямованість симпозіуму породила строкатість тематики та складнощі пов'язані зі структуруванням збірника.

У книзі знаходимо рідкісні, але такі потрібні для краєзнавця розділи як «Документи і матеріали», «Історіографія і критика», «Рецензія», «Бібліографія», «Хроніка». На жаль, вони якраз і залишилися найменше заповненими. Серед документів подається лише кілька листів із Кам'янця часів української революції сер. XVII ст. (с. 309, підготував Ю. Мицик) та три секретних донесення по лінії ДПУ про голодомор 1933 р. на території нинішньої Хмельницької області (с. 310—314, підготував О. Завальнюк). Цей розділ, наприклад, могли б доречно поповнити документи про Устима Кармелюка, огляд яких зроблено на сторінках збірника молодим дослідником В. Дячком (с. 329). Вони значно рельєфніше та правдивіше окреслюють постать знаменитого подільського опришка.

Природно, що левова частка всіх матеріалів стосується подій Хмельниччини та персоналій. Етнографічних та фольклорних матеріалів мало. В розділі «Хроніка» історик краєзнавства Л. Баженов інформує (с. 362) про фольклорно-етнографічну експедицію членів історико-культурологічного товариства «Подільське братство» із Кам'янця-Подільського до сіл Дунаєвецького, Новоушицького районів Хмельницької та Борщагівського Тернопільської областей. Будемо сподіватися, що зібрані ними польові матеріали з часом будуть оприлюднені.

Всі видання, як і конференції, що їх наповнили змістом, це результат чималих зусиль представників науково-освітніх центрів та адміністративних органів Поділля і Волині. Треба віддати належне їх устремлінням та організаторським здібностям. Але аналіз цих книг наштовхує на поважні роздуми стосовно перспектив та шляхів розвитку історико-краєзнавчих досліджень у нашій країні. Відразу впадає в око відсутність належної координаційної роботи на всіх рівнях: загальнодержавному, регіональному та місцевому. Вкотре доводиться згадувати про роботу в 20-х рр. Всеукраїнської Академії Наук, яка утворила розгалуджену мережу комітетів, комісій, товариств, гуртків і спрямувала на цю ділянку кращі наукові сили, розробила необхідні програми і т. п. Де нині аналогічні програми та методичне спрямування? Де продумане залучення до організованої пошукової роботи місцевих краєзнавців-аматорів?

Регіональну координацію, якщо керуватися науковими принципами, найдоцільніше здійснювати за історико-етнографічною ознакою. Автура та зміст аналізованих книг свідчать, що між центрами Волині та Хмельницької області існують тісніші наукові зв'язки, ніж між Вінницею, Тернополем та Хмельницьким — питомими подільськими землями. На часі створення саме Подільського краєзнавчого комітету, комісії або центру для розробки планів та координації науково-пошукової роботи. І не варто ганятися за титулами: «всеукраїнська», «міжнародна» і т. п. Зрештою, не географія представництва та кількість установ-організаторів визначають рівень та успіх наукового форуму.

Як на мене, непорушним принципом при публікації матеріалів має стати посилання на джерела та літературу, щоб наступне покоління краєзнавців могло далі топтати вказану стежку та використовувати знайдене на ній з усією повнотою. Оскільки передусім народ визначає обличчя краю, його культурні надбання, особливу увагу слід приділяти етнографії та фольклору. Врахуймо, що цей джерельний масив зникає на очах.

Прикладом організації роботи на місцевому рівні є діяльність науково-краєзнавчого товариства «Спадщина» ім. князів Острозьких із м. Острога, яке 1996 р. проводить вже VI конференцію «Остріг на порозі 900-річчя». Регулярно видаються матеріали. Втім, і тут є проблеми із опрацюванням напрямків та координацією дій.

Нині історики різних рангів та краєзнавці-аматори тягнуться до конференцій, бо крім природної потреби в спілкуванні є ще необхідність і в публікаціях. Треба лише надати цьому тяжінню належні організаційні форми, з користю для справи використати інтелектуальні потенції.

Василь ЯРЕМЕНКО

Хмельницький

КНИЖКА ПРО ЗАКАРПАТСЬКИЙ НАРОДНИЙ ХОР

Хланта І. В. Пісня над Карпатами: Державний заслужений Закарпатський народний хор. Ужгород: Карпати, 1994. — 95 с.

Збереження народної пісні — життєдайного джерела духовності — в усі часи справа потрібна. Адже в пісні й історична пам'ять народу, його інтелект, морально-етичне осердя, зрештою, й емоційний світ. Серед колективів України, що обрали собі за мету зберегти і донести до слухачів предковічну душу народу — пісню — Закарпатський народний хор. Оцінкою його піввікової діяльності можна вважати вихід книги Івана Хланти «Пісня над Карпатами».

Публікація книги в серії «Масово-політичне видання» розрахована, очевидно, на широке коло читачів, а відтак не передбачає глибокого наукового аналізу, деталізації різноманітних аспектів діяльності названого колективу. Тому зрозумілою є позиція автора, який акцентує увагу на хронологічному аспекті (с. 12—42). Власне, опис етапів творчого становлення Закарпатського народного хору, добірно проілюстрований численими фото (близько 100), і є найцікавішими сторінками книги.

Наводячи у вступі короткі відомості про історію збирання і запису народних пісень на Закарпатті (М. Лучкай, А. Дешко, Я. Головацький, Г. де Волан, М. Врабель, Є. Сабов, В. Гнатюк, Ф. Колесса, М. Попадович, П. Лінтур, Д. Задор, Ю. Костьо, П. Милославський) та хорового співу, автор логічно проводить думку про закономірність утворення названого колективу (первісно: Закарпатський ансамбль пісні і танцю, 1945; з 1948 — Державний Закарпатський народний хор).

У розділі «Етапи творчого шляху» скрупульозно хронологічно подається географія концертів, наводяться цитати з відгуків у пресі, які свідчать про значний резонанс у мистецькому житті від виступів хору та його танцювальної групи. Ці успіхи, як наголошує автор, — велика праця керівників — Петра Милославського, Михайла Кречка, Миколи Попенка.

Цікавою у книзі є згадка про творчу співпрацю Закарпатського народного хору з І. Козловським. Йдеться про виступи в Ужгороді та Мукачеві в 1948 році, де у супроводі чоловічої групи хору він виконав соло із «Закувала та сива зозуля» П. Ніщинського, «Їхав козак на війноньку» та російські пісні «Вечерний звон», «Степь да степь кругом». На жаль, лише згадано, проте залишилось неконкретизованим, спілкування хористів з Дм. Гнатюком, О. Врабелем, Г. Циполою, А. Алексиком, І. Поповичем (с. 81).

Неможливо уявити, звичайно, успіх Закарпатського народного хору без його танцювальної групи. Їй І. Хланта присвячує окремий розділ книги (с. 43—64), розповідаючи про творчі постаті балетмейстерів В. Ангарова, М. Ромадова, О. Опанасенко та К. Балог. Завдяки їм були поставлені, сьогодні вже класичні закарпатські народні танці «Увиванець», «Дубкани-скакуни», «Аркан», «Верховина», «Тропотянка», «Чинадійка», «Дуботанець», «Коломийка» та ін. Цілком правомірно, що більшу частину розділу віддано особистості Клари Балог, яка пройшла шлях від рядової танцюристки до солістки групи, а згодом — і головного балетмейстера (поставила понад 40 танців, заснованих на закарпатському фольклорі). Автор різнобічно висвітлює діяльність К. Балог: запрошена до Київського хореографічного училища викладати сценічні народні танці вона разом з тим навчається сама — основ класичного танцю.

Визнанням її авторитету може слугувати пропозиція П. Вірського на постановку номерів у Державному ансамблі танцю УРСР та спільна робота з В. Вронським над танцями до опери «Милана» Г. Майбороди. Ще одна сфера діяльності К. Балог пов'язана з виявленням і фіксуванням напівзабутих танців і хороводів краю, поверненням їх до життя через сценічне втілення.

В окремому розділі книжки І. Хланта зосереджує увагу на репертуарі хору, заснованому переважно на регіонально-етнічних фольклорних зразках, природно вплітаючи у розповідь висловлювання про красу української народної пісні М. Гоголя, М. Добролюбова, О. Довженка, М. Стельмаха. Автор називає і низку авторських пісень, серед яких, ніде правди діти, було чимало кон'юнктурних (пов'язаних з етапами радянської історії), або так званих псевдонародних, приміром «Пісня про Героя Соціалістичної Праці Ганну Ладані» тощо. На жаль, певно через авторський недогляд, у даному розділі не названі масштабні композиції, про які йдеться в «Етапах творчого шляху», — кантата «Лічу в неволі» і літургія Д. Січинського, кантата «Хустина» Л. Ревуцького, «Оживуть степи, озера» М. Лисенка, концерт «Не отвержи мене во время старости» М. Березовського (с. 41).

Один з найслабкіших розділів — «Принципи виконавської майстерності» (с. 62—68). Як для масового читача (нагадаємо, що книга розрахована саме на нього), то цей розділ взагалі непотрібний, оскільки для широкого загалу цікавим зрештою є кінцевий результат (тобто, естетична насолода), а вже професіональні тонкощі нехай залишаться фахівцям. Коли ж розглядати його з позицій фахових, то він надто поверхово висвітлює заявлену у назві проблему. Окрім того, текст рясніє пасажами, які ніяким чином не прояснюють суті справи, або ж є загальнознаними. Наприклад, «Сила його [хору] мистецтва якраз у тісному зв'язку з життям трудящих краю, у розкритті глибини їхніх почуттів і думок» (с. 63). Ці ж самі слова можна застосувати і до Волинського народного хору, Черкаського і т. д. Інший приклад: «Чистота виконавських принципів хору відіграє важливу роль у викоріненні чужих впливів, що спотворюють народне мистецтво». До речі, недоліком не лише даного розділу, але й усієї книги є те, що інколи текст грішить стилістикою 1970-х рр. на зразок: «Голос Закарпаття вийшов на широкі простори Радянської України» (с. 13).

Зовсім слабкими, вважаємо, є розділи «Художньо-виховна робота хору» (с. 80—81) та «Шефська діяльність колективу» (с. 82—84). Якщо матеріал останнього (поряд з розділом «Про культурні зв'язки хору») ще тісно змикається з основним — «Етапи творчого шляху» і тяжіє аби бути приєднаним до нього, то розповідь про художньо-виховну роботу схожа на сухий канцелярський звіт з обов'язковим переліком чи то відомих прізвищ, чи то «систематично проведених занять з музичної грамоти, сольфеджіо, хорознавства». Навіть про потаємне в мистецтві не переконують чомусь фрази типу: «Завдання полягає в тому, щоб співак заглянув у потаємні місця в душі людини, від особи якої або про яку співається пісня, схопив усі порухи її почуттів, думок і вже залежно від цього шукав необхідний вокальний образ, добивався правдивого втілення в заспіві великого життєвого змісту» (с. 80).

Водночас автор намагається зруйнувати хибне ставлення до Закарпатського народного хору як абстрактної одиниці, а дає зрозуміти читачеві, що колектив об'єднав людей, яскравих особистостей (розділ «Особовий склад хору», с. 75—79).

Природно вписується у загальний контекст невеликий додаток про творче життя хору за останні п'ять років. Його потреба виникла внаслідок затримки публікації книги, а отже, і через необхідність поповнення матеріалу новими даними.

Незважаючи на ряд зауважень (серед яких і друкарська помилка у написанні прізвища композитора К. М'яскова, с. 60), в цілому книга Івана Хланти «Пісня над Карпатами» справляє цілком позитивне враження, несе читачеві багато цікавої інформації про чудовий колектив — Державний заслужений Закарпатський народний хор. Гадаємо, вона виграла б від того, якби хронологію та репертуар подати у систематизованому табличному варіанті, а не в текстуальному.

Ольга КУШНІРУК

Київ

ЦІННА ПРАЦЯ ПРО ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Eberhardt Piotr. Przemiany narodowosciowe na Ukraine XX wieku. — Biblioteka «Obazu», N 19. Warszawa, 1994. — S. 335

Нещодавно з'явилася фундаментальна праця польського дослідника П. Еберхардта, в якій всебічно розглянуті величезні зміни в етнічному складі населення України, викликані бурхливими подіями XX ст. У передмові відомий польський географ підкреслює, що інтерес до цього питання в Польщі викликаний тим, що українці й поляки, попри всі непорозуміння і конфлікти, які були між ними в минулому, мали багато спільного в своєму історичному розвитку. З іншого боку, рецензоване дослідження викликає інтерес з точки зору поглядів іноземця на складні процеси історико-політичного і демографічного розвитку України.

У зв'язку з цим варто підкреслити, що в праці П. Еберхардта, на відміну від багатьох кон'юнктурних досліджень радянського часу, об'єктивно проаналізовані статистичні джерела, введено різноманітні дані наукової літератури і короткий історіографічний нарис. Праця відзначається чіткою структурою, яка дає можливість дослідити динаміку етнічного складу України не лише в проблемно-хронологічному, а й територіальному аспекті — в сучасних межах держави. Ось основні розділи цієї праці: I. Національна структура України на межі XIX—XX ст.; II. Зміни національного складу населення України напередодні Першої світової війни; III. Зміни національного складу населення України під час Першої світової війни; IV. Зміни національного складу населення України у міжвоєнний період; V. Зміни національного складу населення України напередодні Другої світової війни; VI. Зміни національного складу населення України, викликані Другою світовою війною; VII. Національна структура Української РСР в 1959 р.; VIII. Зміни національного складу населення Української РСР в 1959—1970 рр.; IX. Зміни національного складу населення Української РСР в 1970—1989 рр.

У кожному розділі подаються детальна характеристика динаміки національного складу відповідних регіонів. Наприклад, у першому розділі це стосується «російської», «австрійської» і «угорської» частини України, в четвертому — «радянської», «польської», «румунської» та «чехословацької».

Авторське завдання ускладнювалось розпорошеністю українських етнічних земель, які входили до складу різних країн, неоднозначною політикою правлячих кіл щодо українців та інших народів, різною методикою демографічного обліку. У зв'язку з цим автор провів у цілому грунтовний аналіз даних статистики і визначив їхню вірогідність. Наприклад, перепис Російської імперії 1897 р. провадився за ознакою «рідна» мова, австро-угорські — на підставі «розмовної» мови тощо. Крім того обліки відбувалися у різний час: у наддніпрянській Україні 1926 р., на західних землях, що увійшли до складу Польщі — 1921 і 1931 рр., на Буковині і Закарпатті — у 1930 р.

При висвітленні національних проблем П. Еберхардт врахував інші чинники, передусім конфесійні і мовні, що забезпечило комплексність дослідження у зв'язку з динамікою чисельності народів і зміною політико-адміністративних кордонів. Ці процеси розглянуто в межах сучасної української держави, що дало можливість провести порівняльні дослідження. Причому, стосовно обліків перших десятиліть XX ст. на західноукраїнських землях автором цілком обгрунтовано перевагу віддано даним про конфесійну приналежність, згідно з якою прихильники римсько-католицького костелу були поляками, греко-католицької — українцями, а іудаїзму — євреями. Вихідним пунктом для оцінки національних змін прислужилися перераховані в сучасних межах України дані австро-угорського перепису (1900 р.) і російського (1897 р.).

Ми не розглядаємо конкретні цифри змін етнічного складу населення України, оскільки вони містяться у рецензованій книзі. Зазначимо лише, що П. Еберхардт досить чітко визначає чинники, які обумовили ці зміни. До Першої світової війни зростання чисельності різних етносів обумовлювалося високим природним приростом, згодом, дедалі більше, вони супроводжувалися міграційними процесами, як соціально-економічного, так і політичного характеру, сталінським терором, голодомором, ліквідацією національних автономних районів та ін.

Автор цілком слушно підкреслює, що демографічні втрати під час воєн, особливо Другої світової, були викликані не лише загибеллю людей різних національностей у військових діях або на окупованій території, але й іншими чинниками, зокрема етноцидом, переселенням людності, депортацією окремих народів (німців, кримських татар, греків, болгар тощо).

З другого боку автор відзначає помітне, порівняно з довоєнним часом, зростання чисельності росіян в Україні при сповільненому прирості українців і значному регресі єврейського, польського та інших етносів.

Автор, зазначаючи чинники, які негативно впливали на розвиток українського етносу

(наприклад, заборону української мови за часів царату, репресії щодо інших народів, зокрема антипольські акції — усунення шляхетства та ін.), слушно зауважує, що етнічна самосвідомість визначалася не лише історичними чинниками, а й духовними, психологічними, рівнем культури і передусім, соціально-економічним розвитком (с. 33).

Намагаючись об'єктивно розібратись у складних процесах розвитку українського етносу, автор констатує «тиск» на нього не лише русифікаторського, а й полонізаторського пресу; щодо Східної Галичини зауважує, що хоча офіційною тут вважалася польська мова, близько двох третин українців назвали рідною мову своєї національності (с. 39); характеризуючи етнічні процеси у Закарпатті, він підкреслює, що попри мадяризацію і москвофільські течії, людність регіону не втрачала зв'язків з українським народом і усвідомлювала генетичні зв'язки з ним. Аналізуючи динаміку етнічного складу, П. Еберхардт слушно базується на відомій тезі, що мовна асиміляція є початковим етапом етнічної.

Інтерес викликають тези автора про більш швидку полонізацію українців ніж українізацію поляків на початку XX ст. у Східній Галичині, значний польський вплив на інші етноси регіону (с. 60), а також міграцію за політичними мотивами під час Першої світової війни (с. 71). Це ж стосується наслідків радянського перепису 1926 р., проведеного за часів, коли «русифікація царського періоду ще не поступилася русифікації сталінській» (с. 77), культурного ренесансу 1920 років (с. 84), українського за походженням, згодом зрусифікованого, населення Придністров'я (с. 85).

Автор справедливо зазначає, що з початком колективізації стабільна демографічна ситуація в Україні була порушена масовими репресіями, пов'язаними з розкуркулюванням, депортацією і «свідомим запланованим людогубством» — штучним голодомором 1932—1933 років. П. Еберхардт справедливо зазначає, що кількість загиблих внаслідок голодомору в Україні важко встановити. Розбіжності, за даними різних досліджень, як правило, недостатньо обгрунтованих, сягають від 3 до 15 мільйонів чоловік. Наприклад, В. Андерсон і Р. Сільвер вважають, що загинуло 3 млн чол., А. Перковський і С. Пирожков — 4, Є. Рудницький і Б. Кравченко — 4,5 млн, М. Птуха — 5 млн, Д. Злепко — 7 млн тощо. Так чи інакше за словами автора це була «трагедія, небачена у всьому світі, яка найбільшою мірою торкнулася українських земель і її народу» (с. 133).

Надзвичайно позитивною вважається спроба автора привести дані переписів різних країн (враховуючи розбіжності в часі їх проведення) до однієї дати — середини 1930 р. Ці уточнення на підставі даних середньорічного приросту населення викликають значний інтерес, хоча є певною мірою гіпотетичними. Крім того, порівнюючи демографічний прогноз природного руху населення України, запропонований свого часу акад. М. Птухою, з реальними даними, автор робить висновок, що загальні втрати людності за 1930 роки становили понад 5 млн чол. (с. 134).

Спираючись на дослідження сучасних українських демографів Є. Рудницького і А. Хомри, автор робить цікаві висновки про зміни співвідношення міського і сільського населення за 1926—39 роки з урахуванням демографічних втрат, природнього і механічного приросту і міграційних процесів.

Оперуючи конкретними статистичними даними, П. Еберхардт показує, що колективізація і «совєтізація» українського селянства, як і фактична ліквідація української автономії, сприяли його русифікації. Цьому ж запобігали урбанізація, міграція — вільна і примусова — в республіки СРСР і, з іншого боку, наплив населення особливо у промислово розвинуті південні і східні регіони України (с. 140—141). До чого все це привело свідчать хоча б такі цифри: у 1926 р. чисельність українців в цілому по СРСР становила 31189,9 тис. чол., а за даними перепису 1937 р. — 26421,2 тис., тобто зменшилася на 4768,7 тис. чол. З цього приводу автор робить висновок: «То не було наслідком лише колективізації та голоду. Одночасно це результат русифікаторської акції» (с. 142).

Надзвичайно грунтовними є розділи, в яких розглянуті зміни етнічної структури України, викликані Другою світовою війною. Цей аналіз ускладнювався зрушеннями адміністративно-політичних теренів України.

Автором наведено статистичні відомості про депортацію поляків із західних областей напередодні війни, масове винищення євреїв (бл. 2 млн чол.), втрати людності на окупованій території і під час військових дій, кількість вивезених на роботу до Німеччини і репатрійованих у повоєнний час, а також загальні втрати людності (с. 161—179). Багато уваги приділено польсько-українським взаєминам. Не можна не погодитися з автором, що братовбивча війна між українцями і поляками була непотрібна, а з погляду політичного — нонсенсова (с. 166). Підсумковуючи, П. Еберхардт зазначає: можна з переконанням стверджувати, що жоден європейський народ, за винятком євреїв, не зазнав таких втрат як народ український. Цьому спричинилися три винищувальних голодомори, більшовицька революція, дві світові війни, депортація і репресії сталінського періоду (с. 183).

Висвітлюючи питання динаміки етнічного складу людності України останніх десятиліть, автор відзначає значний природний приріст населення у перші післявоєнні роки, підкреслює що найчисельнішими етносами в Україні стали два — українці і росіяни, розглядає співвідношення російськомовних українців і україномовних росіян, виділяє категорії груп з різним ступенем втрати найголовніших етнічних ознак, передусім мови, аналізує стан і тенденції асиміляційних процесів серед малочисельних етносів і особливості етнонаціональної ситуації різних регіонів у залежності від ступеня їх урбанізації та історичних традицій.

Разом з тим, розглядаючи особливості етнічної структури окремих регіонів України, П. Еберхардт показав відмінності їх національно-мовного розвитку, які були викликані об'єктивними чинниками, а з іншого боку — відсутністю справжнього суверенітету, негативними чинниками советського періоду, зокрема, русифікацією українського суспільства. Досить сказати, що з 1970 до 1989 рр. число російськомовних українців зросло на 50 %. Процеси етнічної і мовної асиміляції українців найпомітніші у південних і східних областях України. Автор, зокрема, зазначає, що Україна в спадщину від царської, а згодом більшовицької імперії одержала «кільканадцять мільйонів російської меншості, котра на багатьох територіях є переважаючою. Така ситуація загрожує серйозними політичними ускладненнями. Опрацьовані матеріали переконують, що при дезінтеграційних тенденціях зростає в середовищі росіян прагнення до єдності з Росією і національне питання в Україні може стати об'єктом конфліктів, що загрожують не лише єдності держави, але можуть вплинути на геополітичну стабільність всієї центрально-східної Європи» (с. 326—327). Погоджуючись з автором щодо негативної ролі русифікаторства, зауважимо, однак, що перспективи кращого етнонаціонального розвитку України полягають насамперед в демократичному розвитку її суспільства, забезпеченні всебічних прав громадян, незалежно від етнічної, расової або конфесійної приналежності.

Інтерес викликають наведені у рецензованій праці статистичні відомості про українців Східної діаспори і Польщі, кількість конфесійних об'єднань, інтерпретацію термінів «Україна» і «українці» в австроугорській і польській науковій літературі та ін. У праці міститься багато картограм, виконаних на високому технічному рівні.

Є в грунтовній монографії П. Еберхардта і окремі недоліки. Зупинимось на деяких з них.

На наш погляд, статистичні дані (переписи Російської імперії 1897, австро-угорські, румунські, радянські) використовувалися автором без будь-яких застережень. Було б краще, аби дослідник провів порівняльний аналіз цих даних подібний до того, який він зробив щодо розрахунків А. Хоменка і О. Пітеля або своїх власних і В. Наулка (приємно, що наші розрахунки подібні). Тим більше, що цьому питанню приділялася значна увага в науковій літературі. Щодо австро-угорських і польських обліків це стосується, наприклад, публікацій В. Барвінського (який, до речі, першим віддав пріоритет конфесійним даним), В. Охримовича, С. Дністрянського, С. Томашівського, В. Садовського та ін. Аналогічно залучені без уточнень матеріали перепису Російської імперії, який провадився на підставі «рідної мови», не дають можливості встановити реальний етнічний склад міського населення або регіонів етнічно-мішаного розселення.

При перевиданні рецензованої праці П. Еберхардта важливо врахувати публікації останніх років в Україні М. Бугая, В. Сергійчука, І. Вінниченка, Ф. Заставного, В. Євтуха, Б. Чирка, а також надруковані раніше монографії С. Копчака і В. Копчак. На жаль, поза увагою автора залишилися фундаментальні праці С. Рудницького (Основи землезнання України, кн. 2. Ужгород, 1926; Огляд національної території України. Берлін, 1923) і монографія В. Кубійовича. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939. Wisbaden, 1983).

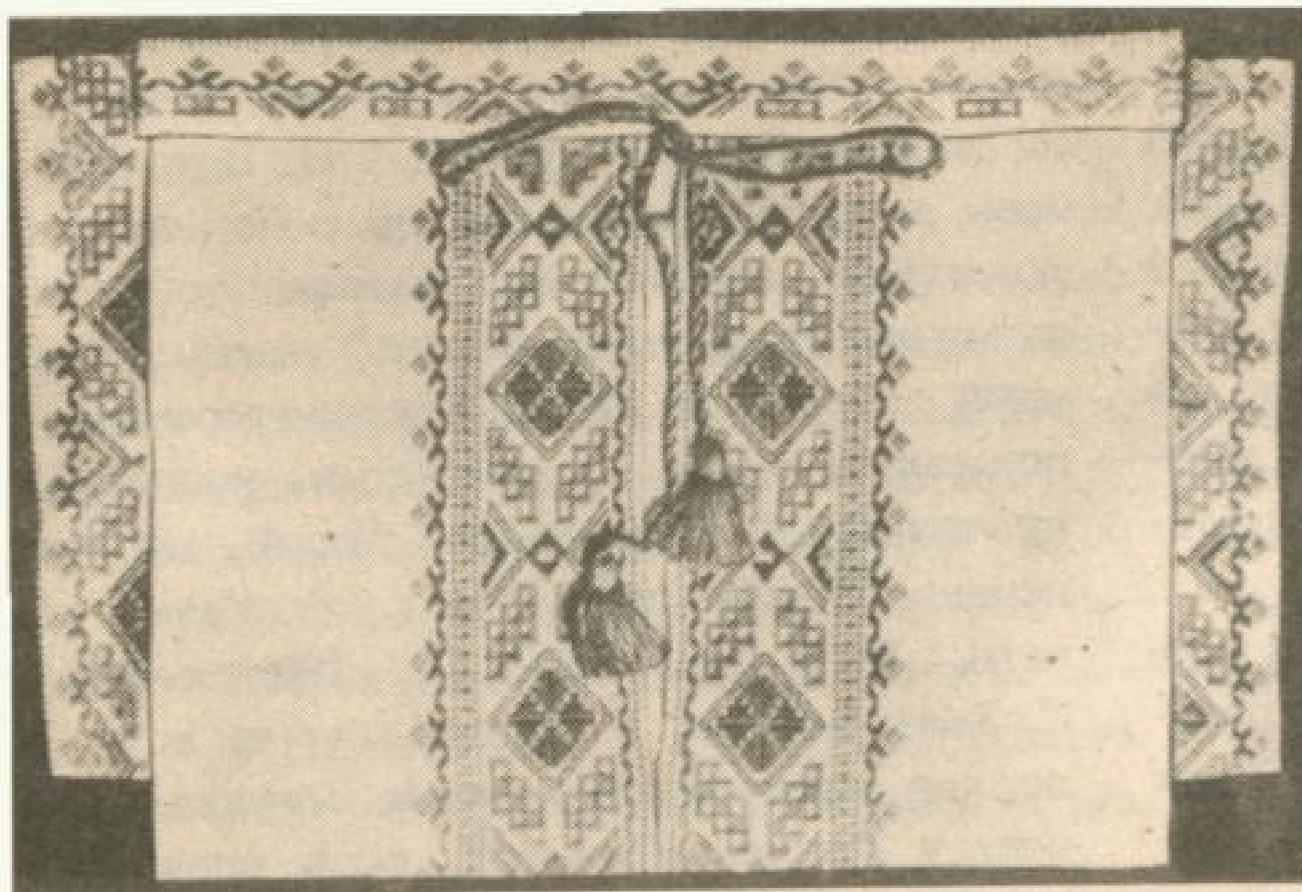
Польсько-українські стосунки в плані етнодемографічному були набагато складнішими. По-перше, не кожен «католик був поляком», досить значна кількість католиків вважала себе українцями. Про це свідчить зокрема листування між акад. Л. С. Бергом і проф. Ф. К. Вовком щодо Бесарабії. З іншого боку, існувала значна кількість перехідних груп людності з недостатньо визначеною етнічною або конфесійною самосвідомістю типу «калакутів».

Хоч автор має рацію, що визначення післявоєнного політико-адміністративного кордону між Польщею і Україною було недостатньо науково обгрунтованим, але важко погодитися, що цей кордон мав пролягати десь «на 15 км на схід від Львова» (с. 169), або, що «автохтонними у Східній Галичині були три народи: українці, поляки і євреї» (с. 41). Колонізація південної України розпочалася набагато раніше реформи 1861 року, — принаймні з кінця XVIII ст. (с. 37).

Однак наведені зауваження жодною мірою не знижують надавичайно позитивного враження від грунтовної праці польського колеги, яка безперечно викличе значний інтерес в широких колах наукової громадськості. Поза сумнівом, її слід опублікувати в Україні.

Всеволод НАУЛКО

Київ

НАМ ПИШУТЬ

ДРІБНА КАМ'ЯНА ПЛАСТИКА СТАРОДАВНЬОГО ГАЛИЧА

Значне місце в галицькій скульптурі XII—XIII ст. посідає дрібна кам'яна пластика. Тоді вона була поширена у виробництві кам'яних іконок, велика кількість яких була знайдена на території стародавнього Галича та його околицях. Цей вид мистецтва побутував на всіх давньоруських землях.

Серед знахідок (1970-і роки) заслуговує на увагу частина кам'яного різьбленого рельєфу із зображенням святого воїна Федора Стратилата. Його було знайдено випадково дітьми на поверхні грунту в селі Крилос[1]. Діаметр іконки — 55 мм, товщина орнаментального обрамлення — 3 мм, рельєфу — 5 мм. Поясне зображення Федора Стратилата виконане високим рельєфом. Святий Федір показаний в одежі воїна — кольчузі, поверх якої накинуте корзно. В правій руці він держить спис, у лівій — щит. Праворуч постаті — врізний кириличний напис: ДРЬ (на уцілілій частині збереглись тільки три літери). На втраченій, на нашу думку, мали бути початкові літери «ФЕО», що, мабуть, означало «Федорь». Рельєф можна датувати XII ст. Аналогією є Київська овальна Камея з колишньої збірки Ханенка «Федорь Стратилат» XI—XII ст. В ній поясне зображення святого теж вирішено високим рельєфом — в правій руці він діагонально тримає спис, у лівій — руків'я меча. Справа грецький напис: Федор.

Дещо подібне зображення святого воїна Федора Стратилата є на срібномуківшику, що знаходиться в Ермітажі XI ст.[2]. Аналогічні зразки із зображенням святого воїна зустрічаються в різьбі по каменю в болгарських і сербських пам'ятках. Крилоський рельєф можна віднести до числа місцевих виробів. Прототипами для нього могли служити візантійські зразки. Деякою мірою аналогією є ряд візантійських стеатитових медальйонів, зокрема з погрудним зображенням св. Дмитрія в Річмонді[3]. Цей рельєф, мабуть, був частиною медальйона, що в срібній або золотій оправі входив до нагрудної прикраси князів, бояр чи знатних дружинників.

1981 р. під час археологічних розкопок у Крилосі, на городі Шевчуків, археолог В. В. Ауліх відкрив майстерню ювеліра-ливарника, де серед багатьох мистецьких речей було виявлено три кам'яні рельєфи іконки. Вони зроблені з пірофелітового сланцю рожево-сірого відтінку. Між собою відрізняються не тільки розмірами і формою, а й сюжетним вирішенням. Тому, безумовно, іконки були виконані не одним майстром і не належали до однієї мистецької школи[4].

На одній з іконок зображено Розп'яття з пристоящими Марією та Іоанном Богословом і двома ангеликами вгорі. Вона має прямокутну форму (7,0 × 5,7 см) з невисоким плоским рельєфом. По середині над головою Христа врізний напис «СІУХ». Це просто набір букв, замість «Цар Слави». За іконографічною схемою тип такого Розп'яття є найбільш поширеним і сталим у візантійському мистецтві. Рельєф іконки низький, тільки постать Христа — в більш високому. Рельєф виконаний дещо схематично, з огрубленими рисами обличчя, з графічним трактуванням зборок на одязі. Вкорочені постаті з досить великими головами, зокрема Марії, свідчать про період її виникнення — перша половина XIII ст.

Такий тип зображень був характерний для романського заходу і Візантії. Галицький майстер у виразі обличчя передав особливий характер людини. Саме це наближає твір до інших пам'яток Галича. Можна знайти подібні їй аналогії, зокрема, це фрагмент теракотової іконки, знайденої на Княжій горі в Києві 1899 року, а також фрагмент іконки з Новгорода[5]. Стереотипи зустрічаються у Візантії та інших країнах заходу, на які, мабуть, орієнтувався різьбяр галицького «Розп'яття».

Друга іконка — «Воскресіння» (в іконографічному варіанті «Сходження в пек-

Розп'яття.
Іконка XII-XIII ст. Робота галицького різьбяра по каменю.

Воскресіння.
Іконка XII—XIII ст. Робота галицького різьбяра по каменю

ло») становить собою таку ж симетричну композицію, як і попередній рельєф, з тією різницею, що симетрія збережена точніше. Майстер більш продумано розмістив постаті обабіч фронтально зображеного Христа в центрі, чим розв'язав складні динамічні схеми. Форма іконки прямокутна з овальною верхньою частиною (7,0 × 4,5 см) глибоким врізним ковчежиком і високим рельєфом. Твір відзначається певною архаїчністю через дещо збільшену голову Христа з широко відкритими очима і скутій статичній поставі. Тільки динаміка рук Христа (в одній — хрест, другою тримає за руку праведника) вносить деяку динаміку в композицію твору.

В ранньо-візантійській та західній іконографії в темі сходження в пекло домінує мотив виведення з пекла праотців. Христос руйнує ворота пекла, штурхає ногою скутого сатану, простягає руку Адамові та Еві. Ця іконографічна схема була відома ще у фресках та мозаїках X—XI ст., а також у середньовічній мініатюрі. Повноцінної іконографічної паралелі розглядуваній камінній різьбленій іконці з Галича серед візантійських і давньоруських пам'яток поки що не виявлено.

Паралелі потрібно шукати тільки в романському мистецтві. Саме в багатофігурних композиціях романських портретів була вироблена схема із застиглою в центрі величною постаттю Христа, доповнену з обох боків групами персонажів. Тому можна припустити, що досвід західних майстрів знайшов своє втілення в рельєфі кам'яної ікони з Галича.

Іконка «Воскресіння» з Галича трохи пошкоджена пожежею, мабуть, в часи татаро-монгольського нападу на Галич, внаслідок якого була втрачена ліва нижня частина композиції.

Третя іконка виконана із сланцю. Вона має овальну форму, розміри якої становлять 5,2 × 4,8 см. У верхній частині помітні сліди відламаного вушка. Іконка вирішена в низькому плоскому рельєфі. На ній бачимо поясне зображення Богоматері з немовлям на руках — за іконографічним типом Одигітрії. На тлі врізні написи МРХ; ІСХС. Постать Богоматері трохи подовжена на противагу немовляті. У вирішенні одягу відчутна тенденція до орнаментального трактування. Рельєф дуже потертий, але все-таки вирізняються широко відкриті очі, масивне підборіддя з вузьким овалом обличчя Богоматері, німб навколо голови позначений двома лініями. Більш чітко вирисовується голова дитини з німбом. Іконка, як і попередня, потерпіла від пожежі — дуже потемніла. Твір датується XIII ст. Прямих аналогій йому немає, оскільки в давньоруській традиції кам'яні іконки малих форм були здебільшого прямокутними. Стилістичні особливості цієї іконки не дають можливість її наблизити ні до київських, ні галицьких пам'яток. Напевно, тільки нові знахідки нададуть можливість локалізувати її в межах галицької культури. Незважаючи на різновид стилістичних

вирішень камінних іконок все ж можна визначити, що всі вони належали до одного художнього осередка[6].

Поширеними виробами з каменю на Галицько-Волинських землях були шиферні прясла, що походили з Овруча, де були великі поклади рожевого шиферу. З Волині вони великими партіями розходились по всій Русі та Східній Європі. Їх використовували для прядіння. Прясла завжди знаходимо серед інвентаря з археологічних розкопок. Їх почали виробляти на Волині в XI ст., звідки вони швидко поширились по всіх східнослов'янських землях. Прясла були різні за величиною, найменші з них могли служити намистинами для жіночих прикрас. Серед числених знахідок (на «Золотому тоці») їх знайдено близько сотні, немає жодної орнаментованої речі.

До виробів з каменю слід віднести численні знахідки фрагментів кремінних кресал та брусків для гостріння ножів. В археологічних розкопках знаходяться і кам'яні хрестики, мабуть, з літописного «зеленого холмського каменю»[7].

Михайло ФІГОЛЬ

Івано-Франківськ

[1] Крилос — місце розташування центру княжого Галича.

[2] Див.: *Даркевич В. П.* Светское искусство Византии. Произведения художественного ремесла в Восточной Европе X—XIII века. — М., 1975. — С. 285 іл. — 405.

[3] Див.: *Kalavrezou-Maxeiner I.* Byzantinekons in Steatile — Wien, 1985. — N 16. — P. 11.

[4] Див.: *Аулix В. В.* Ковалі золота, срібла й міді давнього Галича // Жовтень. — 1987. — № 10. — С. 96—100.

[5] Див.: *Николаева Т. В.* Древнерусская мелкая пластика из камня. XI—XV вв. — М., 1983 (Свод археологических источников, ЕІ-60), № 23, табл. 4.

[6] Всі три іконки зберігаються в Івано-Франківському краєзнавчому музеї.

[7] *Пуцко В.* Мистецтво древнього Галича // Дзвін. — 1991. — № 8. — С. 109—113.

МІЖНАРОДНИЙ ФЕСТИВАЛЬ НАРОДНОГО ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА В ЛУЦЬКУ

На початку 1996 року в Луцьку відбувся Другий міжнародний фестиваль народного театрального мистецтва і науковий симпозіум. Першого дня — урочиста служба в Свято-Троїцькому кафедральному соборі, відкриття фестивалю (Д. Поштарук, заслужений діяч мистецтв України, директор і художній керівник Волинського обласного театру; Л. Кадирова, народна артистка України, заступник голови Спілки театральних діячів України; Х. Юрковський, професор, почесний президент міжнародної організації УНІМА; Б. Самохваленко, начальник управління культури Волинської обласної держадміністрації), виступи фольклорних колективів області, прес-конференція (Д. Поштарук, Х. Юрковський, Л. Кадирова). А на завершення — оригінальна вистава Волинського театру ляльок (у березні 1996 р. йому виповнилося 20 років) «Яви нам ангелів твоїх», поставлена завдяки зусиллям Н. Шейко-Медведєвої (драматургія за біблійними легендами), заслуженого артиста України Юрія Сікала (режисер), Віктора Гукайла (сценографія і ляльки), Юрія Шевченка (композитор), акторів — П. Савоша, М. Перцова, С. Чикора, О. Даниленка, С. Васютинського, Л. Мікоян, С. Пилипчук, О. Бондарук, В. Чурикової.

Відкрив симпозіум учений зі світовим ім'ям Х. Юрковський (Варшава) широкомасштабною, насиченою багатою інформацією доповіддю «Різдвяні вистави в Європі і їх паралелі в інших жанрах». Доповідь супроводжувалася показом високоякісних слайдів.

Автор даного повідомлення виступив з доповіддю «Український вертеп як явище народної художньої культури». Кандидат мистецтвознавства, керівник літературно-драматургічного відділу Державного академічного центрального театру ляльок ім. С. В. Образцова Борис Голдовський висвітлив тему «Формування вертепу в Росії». Учасники побували на відкритті тематичної художньої виставки в галереї мистецтв Волинської організації Спілки художників України.

Запам'яталася вистава Театру ляльки і актора м. Ополе (Польща) «Пасторальки» Титуса Чижевського. Всі відзначили блискуче акторське виконання Тадеуша Рудницького. Зауважимо, що традиція театру бере початок у 1937 р., коли священик А. Смолка дав першу виставу. З 1962 р. театр виступає організатором Національного фестивалю театрів ляльок.

Брестський обласний театр ляльок (відкрився 1963 р.) привіз гарну виставу «Збавіцель» (про народження Ісуса Христа-Спасителя всіх знедолених і убогих). Білоруський театр — учасник багатьох міжнародних фестивалів. З великим захопленням зустріли присутні Салі Харгравес і Моніку Нельсон з далекої Великобританії, які мандрують зі своїм театром уже 12 років. Вони показали виставу про Бригіту.

Цінний науковий трактат «До питання про початок українського вертепу, або в обо-

роні Еразма Ізопольського» виголосив професор Ростислав Пилипчук (Київ). Доповідач (спростувавши, зокрема, поширене твердження про незнання Е. Ізопольським української мови) переконав аудиторію в тому, що цей діяч (його досі вважають маловідомим польсько-українським етнологом, фольклористом, а довідкові видання, в тому числі й польські, навіть не згадують) повинен зайняти гідне місце в історії української культури.

Ірина Уварова, кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, редактор журналу «Кукарт» (Москва) познайомила з темою «Вертеп ляльковий. Кабаре «Бродячі собаки». Драматург (по-нашому завліт) театру «Царство лялок» з Праги Ян Новак коротко виклав історію різдвяного театру в Чехії, відзначивши багатство народних традицій, зауваживши відродження різдвяних вистав у побуті й на сцені.

Симпозіум засвідчив, що на Волині формується школа серйозних дослідників. Підтвердженням є оригінальні, високо оцінені доповіді професора Волинського державного університету Віктора Давидюка «Календарний міф у контексті етнічно-культурної кореляції» та аспіранта кафедри етнології Богдана Завітія «Народна драма «Коза» і вертеп: до питання взаємовпливів (на матеріалі однієї західнополіської версії)».

«Батлейка як шар народної культури» — тема виступу професора Білоруського університету культури Гурія Баришева. Доповідач висвітлив три основні питання: поліетнічний і полілінгвістичний характер батлейки як феномен культури; типологія театрів різдвяного циклу в Білорусі; батлейкові традиції і професійний театр 80—90-х рр. Бродячий ляльковий театр «Вертеп» (Москва) показав «Смерть царя Ірода».

Учений з Інституту мистецтва Польської Академії наук Марек Вашкель розкрив питання «Рецепція шопкових мотивів у польському театрі ляльок». Підтвердженням теоретичних положень доповіді, унаочненням і своєрідним продовженням її був цікавий фільм (тривав годину).

З доповіддю «Традиції українського вертепу у виконанні актора і режисера театру ляльок» виступив Леонід Попов, завідуючий кафедрою ляльок Харківського інституту мистецтв ім. І. М. Котляревського. Першу постановку вертепу в цьому вузі здійснили 1975 р. під керівництвом народного артиста України В. А. Афанасьєва. Потім харків'яни побували в Москві на XII Міжнародному конгресі УНІМА та фестивалі (1976), Бельгії на Міжнародному фестивалі з нагоди 50-річчя УНІМА (1979), Києві на конкурсі студентських робіт «Початок» (1988). Доповідач познайомив з творчою лабораторією творців лялькових вистав.

Своєрідним унаочненням цього виступу була цікава вистава «Вертеп», в якій взяли участь студенти третього акторського курсу Ю. Брайко, В. Кожевников, С. Несік, Ю. Лейбович, Є. Огородній. З ними працювали доцент О. Інюточкін (режисер-постановник), студент 3 курсу Р. Неупокоєв (асистент), заслужений артист України, доцент В. Дорошенко (сольний спів), старший викладач Г. Милютченко (сценічна мова), заслужений артист України, доцент Л. Марков (хореографія).

Зі своїм вертепом виступили хмельничани Брижані (Сергій, Наталія і їх донька Оля). Художнє оформлення належить талановитому художникові Михайлові Ніколаєву.

Івано-Франківський обласний театр ляльок (І. Цеглінський, О. Цеглінська, Р. Андрейків, Р. Януш, І. Савчин, Л. Йосифів, С. Йосифів, З. Берецький) представив шанувальникам театрального мистецтва чудову виставу «Вертеп» за однойменною п'єсою Марійки Підгірянки. Нагадаємо, що театр засновано в березні 1945 р. Творчий пошук цього колективу спрямовано на відродження національної драматургії. Колектив знають і за межами України (Польща, Бельгія).

На фестивалі й симпозіумі напружено, ритмічно і оперативно (три репортажі та по два відеосюжети інформаційного характеру щодня) працювала редакція літературно-мистецьких програм Волинського державного телебачення (йому немає ще й п'яти років): журналіст, театрознавець Людмила Вегера (автор), оператори Богдан Гончарук, Василь Марищук, В'ячеслав Бєлов, Омелян Іванюк.

Якісний синхронний переклад (англійська мова) забезпечував старший викладач Волинського університету Олександр Бєляков.

Серед найактивніших учасників-гостей фестивалю і симпозіуму слід назвати Волинський державний університет (В. Давидюк, Б. Завітій, І. Гунчак), Волинський обласний краєзнавчий музей (Н. Гатальська, О. Ошуркевич), Волинський обласний науково-методичний центр народної творчості (М. Приймак, П. Клекоцюк), Національний університет «Києво-Могилянська Академія» і журнал «Кіно-Театр» (Л. Брюховецька).

Підводячи підсумки симпозіуму, професори Х. Юрковський і Р. Пилипчук зауважили ряд моментів. Об'єднання зусиль теоретиків і практиків дало гарні наслідки. Зріс науковий рівень доповідей, що взаємно доповнюють одна одну. Відзначено багатство і новизна інформації. Очевидний успіх українських дослідників. Названо орієнтовну тему наступного симпозіуму: «Традиції різдвяної містерії у слов'ян».

На закритті фестивалю Хенрік Юрковський, Лариса Кадирова, Данило Пошгарук, Микола Жулинський, заступник начальника обласного управління культури Степан Гушинець назвали його як велике свято на древній і славній волинській землі.

Йосип ФЕДАС

Київ

IN THIS ISSUE

***НА ОБКЛАДИНЦІ:** 1 с. — Марина Чудна. Орнамент українського рушника за народними мотивами. С. Веприк Гадяцького району Полтавської обл., 1995; 4 с. — Василь Куля. Мені тринадцятий минало. Ілюстрація до твору Тараса Шевченка. Гравюра, 1983.*

На фестивалі української культури у Свиднику (Словаччина).
В одязі Курівського бачі (старшого вівчара) —
професор Пряшівського університету, доктор філології Микола Мушинка
(з пастушою палицею, в чузі, чересі і холошнях, успадкованих від його батька).
Фото Табора Сабо.

Індекс 74328

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

ISSN 0130-6936. Нар. творчість та етнографія. 1996. № 4. 1—96

НАУКОВА ДУМКА